

T. O‘. Salimov, F. E. Sultanov

JÁHÁN TARIYXÍ

(eramızdın V ásir aqırınan —
XV ásir aqırına shekem)

*Ózbekistan Respublikası Xalıq bilimlendiriw ministrigi
ulıwma orta bilim beretuğın mekteplerdiñ
7-klası ushın sabaqlıq sıpatında tastıyqlanğan*

*Ózbekshe qayta tolıqtırılğan 3-baslıwınan
qaraqalpaqsha basılıw*

“Ózbekiston milliy ensiklopediyasi”
Mámleketlik ilimiy baspası
Tashkent—2017

Juwaplı redaktor:

F. S. Hasanov – tariyx ilimleri kandidati.

Pikir bildiriwshiler:

Q. K. Rajabov – tariyx ilimleri doktori, professor;

R. R. Nazarov – filozofiya ilimleri kandidati;

A. T. Zamonov – Ózbekistannıń eń jańa tariyxı boyınsha muwapıqlastırwshı metodikalıq oray bólim baslıǵı;

Sh. Safarova – RBO bas metodisti;

U. Haydarov – Buxara wálayatı Buxara rayonu 13-IDUM internatı joqarı kategoriyalı tariyx pání muǵallimi;

Z. Jumanova – Tashkent qalası, Chilanzar rayonındaǵı 162-sanlı mekteptiń tariyx pání muǵallimi.

Qaraqalpaqsha awdarmaǵa juwaplı redaktor:

Tájimuratov M. – Shimbay rayonu 10-sanlı mekteptiń tariyx pání muǵallimi

Qaraqalpaqsha awdarmaǵa pikir bildiriwshiler:

Xojamuratov B. – Respublika oqıw-metodikalıq orayınıń metodisti.

Ĝaniyev T. – Nókis qalası 26-sanlı mekteptiń tariyx pání muǵallimi.

Saparov T. – Qanlıkól rayonu 19-sanlı qánigelestirgen mekteptiń tariyx pání muǵallimi.

Shártli belgiler:

Esleń hám yadınızda saqlañ!

Bulardı tákirarlap barıń!

Oylap kórip, juwmaq shıǵarıń!

Óz betinshe jumıs

Soraw hám tapsırmalar.

Respublika maqsatli kitap qorı qarjıları esabınan basıp shıǵarıldı.

ISBN 978-9943-07-502-3

© Salimov T. O' hám basqalar., 2009, 2017

© “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”

Mámleketlik ilimiy baspası, 2009, 2017.

Qaraqalpaqshaawdarma

© “Bilim baspası” 2017.

AVTORLARDAN

Áziz oqıwshılar!

Siz 6-klasta «Jáhán tariyxı»nıń áyyemgi dáwirin úyrendińiz. Áyyemgi dáwirde adamlar qalay jasaǵanı, Áyyemgi Shıǵıs, Greciya hám Rim mámleketleriniń rawajlanıwı hám daǵdarısqa ushırawları haqqında bilip aldıńız.

7-klasta bolsa orta ásirler dáwiri tariyxın úyrenesiz. Bul dáwir jáhán tariyxınıń eramızdıń V ásiri aqırınan — XV ásirdeń aqırına shekemgi dáwirdi, yaǵnıy áyyemgi zaman menen jańa zaman ortasındaǵı 10 ásirde óz ishine aladı.

Italiyalı alımlar insaniyat tariyxın «áyyemgi tariyx», «orta tariyx» hám «jańa tariyx»larǵa bólip úyreniwdi usınıs etken. «Orta tariyx» degende, dáslep orta ásirler tariyxı túsiniledi.

Orta ásirler tariyxın úyreniw dawamında hár túrli xalıqlardıń kúndelikli turmısı, xojalıq isleri, ekonomikalıq hám siyasiy rawajlanıwın baqlaysız hám bizge shekem saqlanıw kiyatırǵan belgili arxitekturalıq estelikler: saray, medrese, meshit hám ibadatxanalar haqqında túsiničke iye bolasız; Watanımız hám dúnyaǵa belgili ilimpazlardıń xızmetleri menen tanısasız.

Sabaqlıq bes baplarǵa, hárbir bap bolsa temalarǵa bólingen. Berilgen maǵlıwmatlardıń ózlestiriliwin jeńillestiriw maqsetinde hárbir tema sońında qadaǵalaw sorawları hám tapsırmalar berilgen. Olardıń kópshiligi erkin pikirlew, loģikalıq juwmaq shıǵarıw sıyaqlı qáiletlerińizdi arttırıwǵa járdem beredi. Tapsırmalar teoriyalıq bilim hám ámeliy tájiriybelerdi arttırıp barıwǵa baǵdarlanǵan. Bular arasında ápiwayıları menen birge, Sizden diqqat hám oy-pikirin talap etetuǵın quramalıları da bar. Sabaqlıqtaǵı túsinike hám sáneler menen birge, zárúr waqıtlarda sózlik, xronologiyalıq keste, karta hám basqa járdemshi qurallardan paydalanıw usınıs etiledi.

Bul sabaqlıqtı jaratıwda sońǵı jıllarda basıp shıǵarılan ádebiyatlardan paydalanıldı. Sabaqlıq reńli súwretler, sızılmalılar, atamalardıń túsinipleri, klass hám úy tapsırmaları menen tolıqtırılǵan.

KIRISIW

Orta ásirler tariyxı áyyemgi hám jańa zaman ortasında ótken on ásirde, yaǵnıy eramızdıń V ásir aqırınan XV ásirdeń aqırına shekem dawam etken júdá úlken hám qızıqlı dáwirde óz ishine aladı. Onda feodallıq jámiyetiniń qalay júzege kelgenligin, qay tárizde rawajlanǵanlıǵın, xalıq massası qalay jasaǵanlıǵın hám miynet etkenin, olardıń óz azatlıǵı ushın alıp barǵan urıslarda óz ǵárezsizligin qalay qorǵaǵanı haqqında sóz etiledi.

Orta ásirler jámiyeti haqqında. Orta ásirler adamzat jámiyeti Evropada feodal, Aziyada bolsa jer iyeligi jámiyeti dep ataladı.

«Feodal» ataması latinsha «feod» sózinen alınǵan. Belgili xızmet esesine korol tárepinen berilgen hám miyras bolıp qalatuǵın jer-múlikke feod dep atalǵan. Feod iyesi feodal dep atalǵan. Feodallıq jámiyet *jer iyeligine* tiykarlanǵan jámiyet bolıp esaplanadı.

Evropada jer-múlik iyesi feodal dep atalǵan. Feodal óz jeriniń bir bólimin diyqanlarǵa chek jer etip bólip bergen. Bunıń esesine diyqanlar feodaldıń jerlerin islep bergen. Diyqanlar ózlerine berilgen chek jerlerinde jetistirgen ónimen belgili bólegin feodalǵa salıq sıpatında tólegen.

Feodallıq dáwir túrli xalıqlarda túrli waqıtlarda shólkemlesken. Máselen, ol Batıs Evropada V ásir aqırlarında hálsiregen Batıs Rim imperiyası 476-jılda «varvarlar»dıń qıyratıwshı soqqısınan qulaǵanına soń feodal dáwiri ornaǵan.

Túrli mámleketlerde feodal dáwiri húkim súrgen dáwirler de hár túrli bolǵan.

Aziyada jer iyelewshilik jámiyeti. Aziyada (tiykarınan, Watanımızdıń aymaǵında da) jer iyeligi Evropadaǵıdan parıqlanǵan. Aziyada mámleket húkimdarı jerdiń joqarı iyesi bolıp esaplanǵan. Jer maydanlarınıń belgili bólegi tikkeley mámleket múlki bolǵan. Mámleket húkimdarları hám úlken jer iyeleri jerlerin diyqanlarǵa islew ushın ijarǵa bólip

bergen. Ijarashılar sol jerlerde jetistirgen ónimniń belgilep qoyılǵan belgili bir bólimin jer iyelerine tapsırǵan. Aziyada Evropadaǵıday jer iyesiniń jerin islep beriw májbúriyatı bolmaǵan.

Evropada jawın-shashın kóp bolǵanlıǵı ushın diyqanshılıq rawajlanǵan. Aziyada bolsa bunday imkanıyat bolmaǵan, jawın shashınıń az bolıwı sebepli, jerlerdiń ıǵallanıw muǵdarı birqansha tómen bolǵan. Bunday sharayatta jasalma suwǵarıwǵa mıtájlik tuwılǵanı tábiyiy.

Sol sebepten de Aziyada jer iyeleri ushın jerleriniń hámmesin diyqanlarǵa ijarǵa bólip beriw paydalı bolǵan. Sebebi, bul menen suwǵarıw qurılmaların turaqlı tazalap turıw wazıypası da diyqanlardıń moynına júklengen.

Aziya hám Afrika mámleketlerinde otırıqlı diyqan hám kóshpeli qáwimler, xalıqlar arasındǵı qatnasıqlar áhmiyetli orın iyelegen. Sebebi, usı mámleketlerde kóshpeli sharwashılıq xojalıǵı ásirler dawamında saqlanıp kelgen. Eger diyqanlar menen sharwalar ortasında zat alması bolsa, jámiyet rawajlanǵan.

Biraq kóshpeliler basqınshılıǵı hám tonawshılıqları jasalma suwǵarıw qurılmalarınıń wayran etiliwi, kóplep xalıqtıń qırılıwı hám tutqın etip alıp ketiliwi menen tamamlanǵan.

Orta ásirler tariyxın dáwirlestiriw. Orta ásirler tariyxı eki úlken dáwirge bólinedi:

1. Eramızdıń V ásiriniń aqırınan—XI ásirdiń ortalarına shekem:

- jańa feodallıq jámiyetke ótiw;
- jer iyeliginiń jańa túrleri (iri jer iyeleri—feodallar, gárezli diyqanlar tayparı)niń qalıplesiwi;
- Batıs Evropada jańa diniy táliymat—xristianlıqtıń keń tarqalıwı;
- Shıǵısta islam dininiń júzege keliwi hám tarqalıwı;
- úlken feodallıq mámleketlerdiń payda bolıwı.

2. XI ásirdiń ortalarından—XV ásirdiń aqırlarına shekem:

- jer iyeligi óndiris qatnasıqlarınıń rawajlanıwı;
- óz-ózin támiyinlewshi—natural xojalıqtan, bazar ushın ónim islep shıǵaratuǵın xojalıqqa ótiliwi;

- orta ásirlerde qalalardıń hám ónermentshilik cexlarınıń rawajlanıwı;
- sawdanıń rawajlanıwı: xalıq aralıq sawda, bazar, yarmarka hám birjalar;
- Evropa qalalarınıń senyorlar basqarıwshılıgınan azat bolıw ushın gúresi;
- erkin qalalar, qala, respublikalar hám úlken oraylasqan mámleketlerdiń qáliplesiwi;
- oraylıq hákimiyat abıroyınıń artıp barıwı;
- taypalıq hákimiyat organları (parlament, General shtatlar)-nıń qáliplesiwi;
- xristian shirkewi hám krestliler atlanısları;
- Evropa, Aziya, Afrika hám Amerika xalıqları tariyxı;
- dúnya xalıqlarınıń ilim, pán hám mádeniyatı.

Orta ásirler tariyxı derekleri. Orta ásirler tariyxına tiyisli derekler eki tiykarǵı túrge bólinedi:

1. Jazba derekler:

- tariyxıy jılnamalar;
- salıq, járiyma, sud, aldı-sattı, qarız minnetlemeleri menen baylanıslı rásmiy hújjetler;
- imperator, korol hám sultanlardıń pármanları, buyırıqları.
- Orta ásirlerde dáslep barlıq hújjet hám kitaplar kalligraflar tárepinen jazılǵan. XI ásirde Qıtayda, XV ásirde ortalarında Evropada kitap basıw úskeneleriniń jaratılıwı nátiyjesinde jazba derekler sanı keskin kóbeyedi.

2. Materiallıq derekler:

- kórkem-súwretlew shıǵarmaları: músınler, súwretler, ámeliy kórkem óner úlgileri;
- tariyxıy muzeylerdegi miynet hám urıs quralları;
- hár qıylı teńge-tiyinler;
- kiyim-kenshek hám taǵınshaqlar;
- úy-jaylar hám buyımlar;
- saraylar, qorǵanlar, shirkewler.

Áyyemgi dúnya jaña dáwir										Orta ásirler										Jaña dáwir		Eñ	
3	2	1	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21
B.e.sh ásirler		Eramızdın ásirleri																					

Rimdegı áskeriy sárkardalardan biri, german qáwimlerinen bolğan Odoakr 476-jılı qozgalañ kóterip, soñğı imperator Romul Avgustuldı taxttan túsirgen. Onıñ talabı menen senat Rimniñ batıs bólimine imperator kerek emesligin járiyalap, hákimiyat nıshanların Konstantinopolğa— Shıǵıs Rim imperatorına jiberedi.

1. Orta ásirler tariyxı haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. Evropada feodallıq jámiyeti haqqında aytıp beriñ.
3. Aziyada jer iyeligi jámiyetiniñ Evropadaǵıdan parqı nede edi?
4. Orta ásirler tariyxı neshe dáwirge bólinedi?
5. Tariyxıy dereklerdiñ túrlerin sıpatlama beriñ.
6. Dáwir sızıǵın túsindirip beriñ.

I BAP. ORTA ÁSIRLERDÍN DÁSLEPKI DÁWIRI

1-Ş. GERMAN QÁWIMLERI HÁM RIM IMPERIYASÍ

Eramızdın dáslepki ásirlerinde Aziyadağı xunn, Evropadağı german qáwimlerinde múliklik qatlamlasıwı kúsheyip, olar hálsirey baslağan Rim imperiyasına basqınshılıqların kúsheytken.

1-súwret. Varvarlar

Xalıqlardıń ullı kóshiwleri. Eramızdın IV—VI ásirlerinde Evropanı xunn qáwimleri baslap bergen «**Xalıqlardıń ullı kóshiwleri**» procesi óz ishine aladı. Bul procestiń ózine tán bir qatar sebepleri bolğan. Dáslep, german qáwimlerinde xalıq sanınıń kóbeyip barıwı nátiyjesinde jańa jerlerge bolğan talaptıń artıwı, jeke múliklik boliniwdiń kúsheyiwı German qáwimlerin jańa ayaqlardı iyelewge iytermeledi. Bunnan tısqari,

xunnlardıń IV ásirde Shıǵıstan kóshiwleri hám hújimleri kóplegen varvar qáwimlerin óz jerlerinen jılısıwǵa májbúr etken. Evropada II ásirde klimattıń suwıq bola baslawı keyingi ásirlerde egislik maydanların qurǵaqlıqqa, suw háwizleri hám olarǵa jaqın jerlerdi bolsa batpaqlıqlarǵa aylandırdı. Usı faktorlar xalıqlardıń jasaw hám xojalıqtı basqarıw ushın jańa qolaylı ayaqlardı izlewine túrtki bolğan. IV—VI ásirlerde Evropa xalıqları tariyxı ushın ullı kóshiwler dáwiri bolıp esaplanadı.

German qāwimleri hām olardıń shuǵıllanǵan jumısları. Rim imperiyasınıń arqa-shıǵıs shegaraları boylap jaylasqan **varvar** qāwimleri biziń eramızdıń baslarında da ruwshılıq jámááti dárejesinde jasar edi.

Áyyemgi german qāwimleri (frankler, vestgotlar, ostgotlar, vandallar, burgundlar, langobardlar) Reyn hām Elba dáryaları alaplarına qonıs basqan.

Olardıń tiykarǵı jumısları sharwashılıq bolǵan. Sharwashılıqtan basqa qus asırawshılıq, ań awlaw hām balıqshılıq penen shuǵıllanǵan. Biziń eramızdıń baslarında xalıq sanınıń kóbeyiwi xojalıqta diyqanshılıqtıń áhmiyetin arttıradı.

Ruw jámáátleri birgelikte toǵaydaǵı tereklerdi kesip, jańa jerler ashqan. Jerlerge ápiwayı aǵash günde menen islew beriliwi, jerdiń azıqlandırılmawı egin maydanlardıń kúshsizlenip, 2—3 jıldan soń ónimniń keskin kemeyiwine alıp kelgen. Germanlarda keyin ala gündeden temir plugqa ótiliwi miynet ónimdarlıǵına, ónimniń artıwına sebepshi bolǵan.

2-súwret. German qāwimi

3-súwret. Temir tisli günde

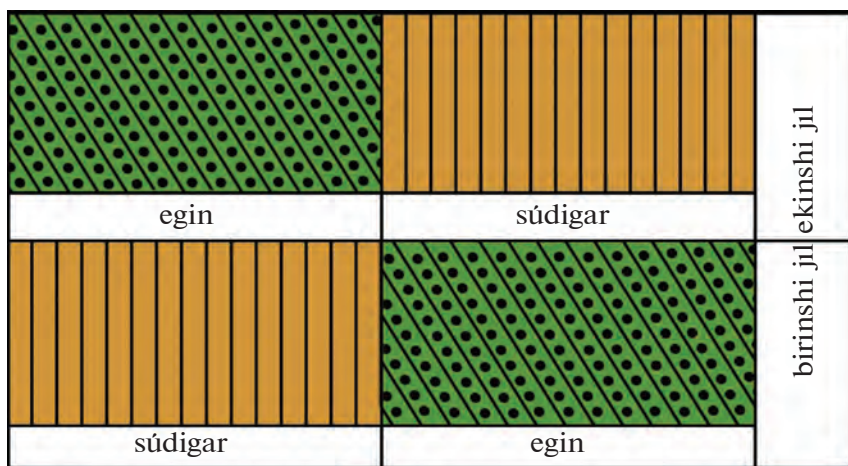

Rimliler mádeniy rawajlanıwdıń anagurlım tómen basqıshında turatúǵın xalıqlardı «varvarlar» dep ataǵan.

Áyyemgi germanlar tariyxı haqqındaǵı bay maǵlıwmatlardı Yuliy Cezardıń «*Galliya urısı haqqında eske túsiriwler*» hām Rim tariyxshısı Tacittiń «*Germaniya*» degen shıǵarmalarında ushıratamız.

Āsirler ótip, diyqanshılıqta almaslap egiw qollanıla baslandı. Eramızdıń IV ásirinen báhargi hām gúzgi biyday ornına sobıqlı eginler egiw, súrilgen jerdi eki bólekke bólip (sonıń ushın bul usıl eki atızlap almaslap egiw dep ataladı) birewine tuqım sewip, ekinshisin súdigarlap dem beriw hām olardı hár jılı almastırıp turıw jolǵa qoyılǵan. Bul ónimdarlıqtı arttırıw menen birge bir waqıtta egislik jerlerdi tez-tez almastırıp turıw

4-súwret. Eki atızlı almaslap egiw.

zárúrliginen qutqaradı. Germanlar dánli hám sobıqlı eginlerden basqa palız ónimleri, ovoshlar, solardan kapusta jetistirgen.

Germanlarda ónermentshiliktiń toqımashılıq, ağash ustashılıǵı (ásirese, keme soǵıw), zergerlik, terini qayta islew tarawları rawajlangan. Ishki sawdada eń tiykarǵı zat temir buyımları esaplangan. German qáwimleri qońsıları bolǵan rimlilerge qullar, sharwa malları, teri, yantar¹ jetkizip berip, olardan vino, shıraylı gezlemeler, gúlal ıdıslar, qımbat bahalı bezeniw buyımları alǵan. Sawda zat almasıw túrinde bolıp, tek imperiya menen shegaralas ayaqlarda rim pulı paydalanılǵan.

Germanlardıń jámiyetlik dúzimi. Germanlar jámaáti mámleket payda bolǵanǵa deyin ruwshılıq basqıshın bastan keshirgen. IV ásirde múliklik teńsizlik kúsheyip, jámaátler baylar hám kámбағallarıǵa bóline basladı hám aq-súyekler, erkin adamlar hám yarım erkin adamlar taypaları qalıplesken.

Múliklik qatlamlasıw nátiyjesinde olarda **konung** — aq-súyekler jol basshısı qalıplesip, onıń abıroyı kúsheyip barǵan. Germanlar turmısında qáwimniń áskeriy armiya baslıqlarınıń

¹ Qahrabo (yantar)—qattı, smolalı hám tınıq sarı renli mineral.

Konung — qāwim baslıǵı, aqsúyeklerdiń joqarǵı wákili. Normann qāwimlerinde — áskeriy jolbasshı.

orni da áhmiyetli bolǵan. Áskeriy oljanıń úlken bólegi jol basshıǵa tiyisli bolǵan. Sebebi, ol óziniń áskeriy bólimindegi jawingerlerdi at, qural-jaraq hám turaq-jay, azıq-awqat penen támiyinlegen.

German qāwimleri IV—V ásirlerden keń aymaqlardı qadaǵalap turatuǵın **qāwim awqamlarına** birlese baslaǵan. **Alemann, got, frank** qāwim awqamları birneshe jüz mın adamnan ibarat bolǵan. Qāwimlerdiń joqarı organı esaplangan xalıq jıyınları áste-aqırın óz áhmiyetin joytıp, áskeriy bólimsheler hám olardıń jolbasshılarınıń abıroyı artqan.

Alemann, got, frankler — germanlardıń eń úlken qāwimleri.

Shegara aymaqlarındaǵı ayırım qāwim baslıqları Rim nayıplarına jallanba áskeriy xızmetke óte baslaǵan. Bul áskeriy bólimsheler Rim áskerleri atlanısları waqtında ayrıqsha jawinger birlik sıpatında qatnasqan. Geyde german qāwimleri imperiya shegaraların sırtqı dushpanlardan qorǵaw wazıypasın óz moynına alǵan. Xristian dininiń tarqala baslawı nátiyjesinde jámiyetlik rawajlanıw jáne de tezlesken.

Rim imperiyasına basqınshılıqlar.

Hálsirep qalǵan Rim qońsı varvarlar hújimlerin toqtata almaǵan. Qulshılıq eziwshiliginen azap shekken jergilikli xalıq german qāwimlerine qarsı shıqpastan, geyde olar tárepke ótip ketken. V ásir baslarında Pireney yarım atawı hám Gallıyanıń bir bóliminde dáslepki varvar mámleketi — **Vestgot korollıǵı** dúzildi. German qāwimleri keyin ala basıp alǵan

5-súwret. Vestgotlar.

jerlerinde: **vandallar** (Arqa Afrikada), **ostgotlar** (Italiyada), **frankler** (Galliyada), **angl-saksler** (Britaniyada) óz mámleketlerin dúzgen.

Germanlar basqınshılıǵı 476-jılı Batıs Rim imperiyasınıń qulawına alıp keldi. Evropada jańa—feodallıq jámiyetke ótív dáwiri baslanǵan.

1. Evropadaǵı ullı kóshiwler dáwirinde Orta Aziyada, atap aytqanda, házirgi Ózbekistan aymaǵına qanday qáwim hám etnoslar bastırıp kirgen?
2. Kartadan german qáwimleri jasaǵan aymaqlardı kórsetiń. Jazıwsız kartaǵa german qáwimleri jasaǵan aymaqlardı túsiriń. Házirgi waqıtta bul aymaqlar qaysı mámleketlerge tiyisli ekenligin anıqlań.
3. Sizińshe, 1, 2, 3-súwretlerdi mazmunı jaǵınan ne birlestiredi? Sol dawir haqqında maǵlıwmat beriń.
4. Dáslepki orta ásir xalqı turmısındaǵı 3, 4-súwretlerde kórsetilgen zatlardıń ornı hám áhmiyetin túsindiriy. Bul nárseler biziń úlkemizde de bolǵan ba?

2-Ş. FRANKLER. FRANKLER MÁMLEKETINIŇ DÚZILIWI

6-súwret. Frank jawıngeri

Frank qáwimleri. Ullı kóshiwlerdiń baslanıwına shekem german qáwimlerine tiyisli frankler Reyn dáryasınıń tómengi aǵısındaǵı aymaqlarda jasaǵan. Olarda ruwshılıq dúzimi bolıp, qáwim jolbasshıları áskeriy iste ayrıqsha qaharmanlıq kórsetken adamlardan saylap qoyılǵan. Rim-gallar menen jaqın qońsıshılıq qatnasıqlarında bolǵan franklerdiń sırtqı kórinisi de basqa german qáwimlerinden birqansha pariq qılǵan. Frankler gotlar hám langobardlar

siyaqli haywan terisinen emes, gezlemeden kiyim-kenshekler kiygen ham shash-saqalın alıp júrgen. Franklerde tek korol shańarađına tiyisli adamlar ǵana uzın shash qoyıp júriwleri múmkin bolǵan.

Batis Rim imperiyasınıń krizisinen keyin Galliyada rim nayıbı **Egidiy** ǵárezsiz knyazlıq dúzedi. Sol dáwirden baslap franklerdiń Galliyaǵa hújimleri jáne de kúshyedi. Olarǵa frank qawimlerinden biri, merovingler sardıarı **Xlodvig** basshılıq etedi. Xlodvig tez arada óz qarsılasların jeńip, barlıq frank qawimleriniń ústinen húkimdarlıq ornatadı. 486-jılı **Xlodvig** frankler mámleketine tiykar saladı.

486-jılı Xlodvig frankler mámleketine tiykar saladı. Frankler dúzgen mámleket dáslep dinastiyalar atı menen atalǵan. X ásirden baslap Parij átirapındaǵı wálayat **II de Frans** mámleket atına tiykar boladı ham ol **Franciya** dep atala baslandı.

Franklerdiń xristianlıqtı qabil etiwı.

Varvar qawimleri jolbasshıları ishinde birinshi bolıp Xlodvig xristianlıqtı Rimnen qabil etedi. Onıń izinen áste-aqırın basqa frankler xristianlıqqa ótedi. Franklerdiń kópshiligi Xlodvigtiń bul qararın qollap-quwatlamagan, biraq olar óz korollarınan qorıqqan. Rimliler bunnan quwanǵan. Olardıń biri «*Sizlerdiń jańa dinińiz, bul — bizlerdiń jehisimiz*» — dep biykarǵa jazbaǵan edi.

Xlodvig ámelge asırǵan ilaj aqıl menen tutılǵan jol bolǵan. Xristianlıq arqalı Rim mádeniyatınıń túrli tarawları frankler mámleketine kirip kele baslaǵan. Sol dáwirden baslap frankler ham rimliler áste-aqırın jaqınlasqan.

Xlodvigtiń xristianlıqqa ótiwi bolsa onı xalıq arasında tásiiri kúshli bolǵan gall episkoplıǵınıń qollap-quwatlawın támiyinleydi. Usılayınsha xristianlıqtıń qabil etiliwi koroldi

7-súwret. Xlodvig

kúsheytip, onı óz qáwimlesleri arasında jańa shıńlarga kóteredi.

Franklerde jámiyetlik qatnasıqlar. Frankler jawlap alğan aymaqlarda rimli qul iyelewshileriniń ájayıp sarayları úlken jer mülikleri saqlanıp qalğan. Jergilikli xalıqtıń tiykarǵı bólegin rim-gallar qurağan. Frankler dáwirinde de mámlekette tiykarǵı jumısshı kúsh qullar hám tutqınlar bolıp qala berdi. Dáslepki waqıtta frankler gallardan bólek jasağan. Luara dáryasınan arqadaǵı german qáwimleri bolsa jáne uzaq jillar ruw jámaát bolıp jasawdı dawam etedi. Mámleket qublasındaǵı gallar bolsa san jaǵınan german qáwimlerinenden de kóbirek bolğan.

Mámleket hákimiyatın bekkemlew maqsetinde Xlodvigtıń miyrasxorları basqarıwı waqtında korollar — ayrıqsha xızmetleri ushın jawıngerler hám jaqın birge islesetuǵın adamlarına iri jer-mülík — **beneficiyler** bergen.

Beneficiy (lat.) — senyordıń óz vassalına áskeriy xızmeti esesine inam etken jer-mülík. Shıǵısta onı **ıqta** dep atalğan.

Senior (lat. - **úlken**) — orta ásirlerde Batis Evropada qol astında gárezli diyqanları hám mayda feodal-vasalları bolğan jer iyesi.

Vassallıq — Batis Evropa mámleketlerinde bir feodaldıń basqa feodalǵa boysınıw tártibi.

Usılayınsha korol hám onıń jawıngerleri, ruwxanıyer, korol sarayına jaqın rim-gall aqsúyekleri, qul iyelewshilerden jańa úlken jer iyeleri — feodallar taypası júzege kelgen. Olardıń jerlerinde VI ásir aqırınan baslap qullar, tutqınlar basqa óz erkinliginen ayırılğan frankler de islegen. Nátiyjede, jańa jámiyettiń feodallar hám gárezli diyqanlar sıyaqlı tiykarǵı taypaları júzege kelgen.

Mámlekettiń payda bolıwı. Arqa Galliyada dúzilgen frank korollıǵı Xlodvigtıń miyrasxorları dáwirinde Burgundiya hám Provanstı jawlap aladı. Frankler germanlardıń **tyuring, alemann, bavar** qáwimlerin de boysındırıp, olardı hár jılı salıq tólewge májbúr etken.

Korollar hákimiyatı kúsheyip barıwı nátiyjesinde áhmiyetli nızamlar, qararlar qabil etiw ushın xalıq jıynların shaqırmay qoyadı. Korol tárepinen qabil etilgen jańa nızamlar bolsa jeke mülkshilik hám teńsizlikti bekkemlewge xızmet etken.

Iri jer iyeleri—feodallar taypası bolsa korol hákimiyatınıń tayanışına aylanadı. Mámleket korol basshılıǵında iri mülík iyeleriniń jańa jerlerdi jawlap alıwın qollap-quwatlaytuǵın edi.

Xlodvig dáwirinde franklerde mámleket wálayatlarǵa bólinip, olardı korol tayınlaǵan **graflar** basqara baslaǵan. Graflar óz ayaqların korol atınan basqarıp, xalıqtan salıqlardı jıynap alıw, áskeriy bólimge basshılıq etiw, sudlaw islerin atqarǵan. Sudtıń qararı menen jıynalǵan járiymalardıń 1/3 bólegi korol ǵáziynesine jiberiletuǵın edi. Frankler salıq tártiplerin rimlilerden qabil etken.

Ruw jámááti dástúrleri bolsa hár jılı ótkeriletuǵın áskeriy kórik tárizinde hám jergilikli basqarıwda saqlanıp qaǵan. Jergilikli basqarıw tiykarın erkin franklerdiń júzlik jıynalıslarınan ibarat bolıp, onıń baslıǵı, júzbasshısı—**tungin** dep atalǵan.

Iri jer iyeliginiń qalıplesiwi. VI ásir aqırınan franklerdiń chek jerleri diyqan shańaraǵınıń satıwı yamasa inam etiwı mümkin bolǵan mülki—**allodǵa** aylanadı. Korollar tárepinen shıǵarıǵan jańa nızamlar jerdiń jeke mülikke aylanıwın tezlestiredi. Korol **Xilperik** dáwirinde jańa nızam shıǵarılıp, ol ul miyrasxor bolmasa, jerdi burınǵıday jámáátke emes, marhumnıń qızı, qarındası yamasa tuwǵan-tuwısqanlarına ótiw huqıqın tastıyıqlaydı.

Jerdiń jeke mülikke aylanıwı, mülíklik qatlamlasıwdı tezletip, iri jer iyeliginiń ósiwine alıp keledi. Galliyadaǵı Rim imperatorına tiyisli jerlerdi óz mülkine aylandırǵan frank korolları, onıń bir bólegin óziniń jaqınları hám shirkewge de inám etken.

Allod (grekshe)—jerge tolıq iyelik etiw; Batıs Evropa feodal jámiyetinde áwladtan-áwladqa miyras bolıp ótetuǵın jer-mülík.

8-súwret. Xlodvig
«Sali haqıyqatı»n oqıp
esittirmekte

Iri jer iyeligi jámáát jerleri esabınan da keńeyip bardı. Tábiyiy apatlar, qurğaqshılıq, zúraátsizliktiń tez-tez qaytalanıp turıwı diyqanlardı óz jerlerinen ayırılıwına, soń feodal-dan ijaraga jer alıp islewge májbúr etedi. Salıq tólewden tısqarı, iri jer iyesiniń atızlarında islep beriwge májbúr bolğan diyqan áste-aqırın gárezli adamğa aylanıp bargan.

«**Sali haqıyqatı**». Xlodvig buyırığına muwapıq jazılğan franklerdiń dástúriy úrp-ádetler toplamı «Sali haqıyqatı» dep atalğan. Bul toplam Evropadağı eń ataqlı úrp-ádet huqıqları esteligine aylanadı. Toplamniń atı oğan tek franklerdiń sali qáwiminiń nızamları kirgizilgenligin ańlatadı.

Korol tiykarınan, bul qağıydalar arqalı qanday da bir náirse túsindiriliwi kerek bolsa, onıń ushın korolğa jolıǵıw kerekligi, ol bolsa óz máplerinen kelip shıqqan halda juwap beriwin óz aldına maqset etip qoyǵan. Olardan tısqarı, korol «Sali haqıyqatı»na áyyemgi úrp-ádetlerden ózine payda keltiretuǵınların kirgizgen. Nátiyjede, áyyemgi úrp-ádetlerden koroldı qanaatlandıрмаǵanları umıtılıp, paydalıları toplamda tolıq kórsetilgen. «Sali haqıyqatı» franklerde korol hákimiyatınıń kúsheygenin kórsetedi.

Sonday bolsa da, «Sali haqıyqatı»nda frankler turmısı, olardıń úrp-ádetleri, xojalıǵı, diniy isenimlerine baylanıslı kóplegen maǵlıwmatlar bar. Atap aytqanda, jerdiń basqa xojayınǵa ótiwi «satiwshı»niń jerindegi jasıl shaqa yaki paqaldıń «qarıydar» (alıwshı)dıń jerine beriliwi menen tastıyqlanǵan. Bul kelisiwdi perzentler hám aqlıqlar da nızamlı dep bilgen.

1. Sizińshe, ne sebepten varvar korollıqları arasında tek frankler mámleketi saqlanıp qalǵan?
2. Ne sebepten franklerdegi beneficiy, senyor, allod, vassal sıyaqlı atamalar latın tilinen alınǵan?

3. Korol Xlodvig nege oġan qarsı shıqqan askerdi dārhal jazalamastan, askeriy kōrik waqtında ġana shawıp taslaġan?
4. «Sali haqıyqatı»n qanday hūjjet dep esaplaysız? Onı tārıyiplep beriñ. Ne ushın hūjjetti Xlodvig oqıp esittirmekte?

3-§. FRANKLER IMPERIYASÍ

Xlodvigtiñ balaları dāwirinde Frank korollıġı shegaraları birqansha keñeygen. Biraq, keyinirek dinastiya wākileri ortasında kelispewshilikler baslanıp, aqır soñında jaña dinastiya taxtqa kelgen.

Ullı Karl. Karl dinastiyanıñ tiykarın salıwshısı Frankler korollıġın (800-jıldan imperiyasın) 46 jıl (768—814) basqarġan. «Ullı» ataġı oġan tariyxshılar tārepinen kōplegen askeriy atlanısqa basshılıq etip, úlken saltanat dūzgeni, bul māmlekette jaña nızamlar, aġartıwshılıq hām mádeniyatqa tiykar salġanı ushın berilgen. Karl haqqında kōplep tariyxıy shıġarmalar, ápsanalar, ráwayatlar hām qosıqlar dōretilgen. Onıñ atınan «**korol**» ataġı kelip shıqqan.

9-súwret.
Imperator
Ullı Karl

Italiya hām Ispaniya urısları. Karl taxtqa otırıwı menen basıp alıwshılıq urısların alıp barġan. Onıñ dāslepki askeriy atlanıslarınan biri germanlardıñ **langobard** qāwimi Italiyada dūzgen māmleketine qarsı 773-jılı baslanadı. Urısta jeñiske erisken Karl Italiya jerlerin graflıqlarġa bōlip, Frank korollıġına qosıp aladı.

10-súwret. Graf
Rolandtıñ qazalanıwı.

Arab xalıfalıġı basıp alġan Ispaniyaġa qarsı 778-jılı Karlđıñ atlanısı sátsiz tamamlanadı. Karlđıñ jiyeni graf **Roland** urısta qurban boladı. Ásirler ótip Roland francuz xalıq awızeki dōretpesiniñ súyikli

qaharmanına aylanıp, ol tuwralı «Roland haqqında qosıq» dástanı dóretiledi. Keyingi atlanıslar dawamında Pireney yarım atawınıń arablardan tartıp alınğan aymaqlarında dúzilgen **Ispan markası** frankler mámleketiniń shegara wálayatına aylandırıladı.

Saks qáwimlerine qarsı urıslar. Reyn dáryasınıń oń jaǵasında jasaǵan saks qáwimlerine qarsı urıslar 30 jıldan artıq (772 — 804) dawam etedi.

Bul urıs Karl ushın birqansha qıyınshılıq tuwdıradı. Saksler germanlardıń Karlǵa boysınbaǵan sońǵı iri qáwimi bolǵan. Karl sakslerdi hárqanday jol menen xristian dinine ótkiziwge háreket etken. Uzaq gúreslerden soń Karl sakslerdi jańa dinge ótkiziwge erisken. Usılayınsha Saksoniya da Ullı Karl mámleketine qosıp alınğan.

11-súwret. Ullı Karlđıń Axendegi sarayı.

Frankler imperiyası. Ullı Karl mámleketi Evropanıń úlken bólimin iyelegen; onıń aymaǵın Batıs Rim imperiyası menen biymálel salıstırıwǵa bolatuǵın edi. Biraq Karlđıń hákimiyatı sońǵı Rim imperatorlarına qaraǵanda birqansha joqarı bolǵan. Sol waqıtta

sóngen imperiya haqqındaǵı eske túsiriwler VIII ásirde de Batıs Evropanıń túrli xalıqları hám qáwimleriniń eslerinde saqlanıp qalǵan. Karlđıń másláhátshilerinde onı áyyemgi rimlilerge eliklep, imperator dep járiyalaw ideyası tuwılǵan. Bunday imkaniyat 800-jılı Rim jergilikli aqsúyekleriniń papa **Lev III** ke qarsı kóterilis jasawı arqalı júzege kelgen. Karl ásker jiberip kóterilisti bastırdı.

12-súwret. Rıcar

Bul járdemi ushın Rim papası 800-jıldıń dekabrında Karlǵa imperatorlıq tajın kiygizedi. Usılayınsha Batısta jańadan imperiya payda boladı.

Ullı Karl frankler imperiyasınıń sheklenbegen húkimdarına aylanıp, onıń

pármanları tek iri aqsúyekler, jer iyeleriniń jılına eki mártebe shaqırılatuǵın jıynalıсында qabil etilgen.

Ullı Karldıń turaqlı paytaxtı da joq edi. Ol óziniń hámeldarları menen mámleket boylap háreketlenip, hár túrli qalalardaǵı saraylarında toqtaǵan, jergilikli xalıqqa awırlıǵı túspewi ushın uzaq waqıt ótpesten jáne basqa qaláǵa jol alǵan.

Ullı Karl dáwirinde franklerde dástúrlık xalıq láškeri ornına atlı rıcarlar armiyası júzege kelgen. **Rıcarlar** (nemishe **ritter**—atlı) bólimshelerinde—tek ǵana bay jer iyeleri, yaǵnıy urısqa at hám qural-jaraqlar satıp alıw imkaniyatına iye bolǵan adamlar xızmet etken. Húkimdarlar rıcarlarǵa: at, qural-jaraqlardı tártipte saqlawı, urıslar waqtında shańaraǵın támiyinlewi ushın jer-múlik inam etken. Bul jer-múlik—**feod** áskeriy xızmeti ushın berilip, keyin ala miyraslıq múlikke aylanǵan. Feodtıń iyesi **feodal** dep atalǵan. Waqıtıń ótiwi menen áskeriy xızmet tek feodallar shuǵıllanatuǵın isi bolıp qalǵan. Iri feodallar wálayatlarǵa iyelik etken bolsa, mayda feodalǵa belgili awıl yamasa onıń belgili bir bólimi beriliwi de múmkin edi.

Mámleket basqarıw tártibi. Ullı Karldıń saray xızmetkerleri sol waqıtta wázirler wazıypasın da atqarǵan. Qarjı, salıq, áskeriy ámeldarlar, dasturqanshı, atxana baslıǵı hám taǵı basqalar Frankler mámleketindegi eń áhmiyetli lawazımlar bolǵan. Iri qáwimlerdi **gercoglar** (nem. saylanǵan áskeriy jolbasshı, keyin ala miyraslıq qáwim baslıǵı) basqarǵan. Dáwirler ótip gercog eń joqarı ataqlardan birine aylandı. Úlken bolmaǵan aymaqlardı imperator tayınlaǵan **graflar** (nem. korol tayınlaǵan hámeldar) basqarǵan. Gercog ataǵı áwelden miyrasqa ótetuǵın bolsa, graflardı imperator tayınlaǵan. Ullı Karl óz mámleketiniń shegaraların bekkemlew maqsetinde **markalar** (nem. shegara áskeriy wálayatı) dúzip, olardı **markgraflar** (nem. shegara wálayatınıń hákimi) basqarǵan.

Episkoplar, úlken monastırlardıń abbatları imperatordıń orınlarındaǵı wákilleri sıpatında onıń buyırıqların orınlaǵan. Saparları waqtında Ullı Karl episkoplar hám graflardıń jumısları qalay islenip atırǵanın teksergen. Eger lawazımınan

öz mĀpi jolında paydalanıwshılıqlar anıqlansa, juwapker dārhal lawazımınan bosatılğan. Imperatordıń ózi barlıq graflıq hām episkoplıqlardı aylanıp shıǵıwı qıyın bolǵanı ushın, ol ózi isengen mámleket wákıllerin mámleket boylap jiberetuǵın edi. Olarǵa jergilikli hákımlerdi jazalaw, almasterıw huqıqları berilgen. Frankler mámleketiniń aymaqları júdá úlken bolǵanlıǵı tekseriwdi qıyınlastırǵan. Barlıq graflıqlardı qadaǵalap turıw qıyın edi. Bunnan tısqari, graflar bar kúshi menen graflıqta qalıwǵa hām onı óz áwladlarına miyras etip qaldırıwǵa umtılǵan. Bul bolsa frankler imperiyasınıń keleshekte hālsizlewine hām bóleklenip ketiwine jol ashıp bergен.

Evropa húkimdarları arasında úlken húrmetke erisken Karl sarayına kóplep elshiler kelip turǵan. Jılnamalarda jazılıwınsha, arab xalıfası **Horun ar-Rashid** óz elshileri arqalı Karlǵa qımbat bahalı sawǵalar menen birge Quddustaǵı Isa payǵambardıń qábiri jaylasqan jerdi de bergен.

Frankler imperiyasınıń krizisi. Jıllar ótip mámlekette graflar mámleketi hāmeldarlarınan — úlken jer iyesi, óz wálayatınıń xojayınına aylanıp barǵan.

Graflıqtaǵı erkin diyqanlar gárezlilikke túse baslaǵan. Koroldıń sud islerin basqarıwdı graflarǵa tapsırıwı da olardıń hákimiyatın kúsheytıp jiberген.

Ullı Karlđıń óliminen kóp ótpey, ol dúzgen imperiyanıń krizisi baslanadı. Onıń aqlıqları dāwirinde mámleket bólinip ketedi. **Verden** qalasında 843-jılı dúzilgen shártnameǵa muwapıq júzege kelgen korollıqlar ornında, keyin ala **Franciya, Germaniya** hām **Italiya** mámleketleri dúziledi.

Bul korollıqlardıń hārbiri gercoglik hām graflıqlarǵa, olar bolsa iri hām orta feodal mülıklarına bólingen. Usılayınsha Evropada feodallıqtıń pıtırańılıq dāwiri baslanadı.

1. Frank korollıǵı qashan dúzildi?
2. Korol Karl basıp alǵan aymaqlardı jazıwsız kartaǵa túsiriń.
3. Házirde Ispaniya jaylasqan yarım atawdıń geografiyalıq atalıwı qanday? Ullı Karlđıń áskeriy atlanısları dāwirinde ol aymaq kimlerge tiyisli edi?

4. Frankler imperiyası qalay dúzilgeni, sol dáwirde úlkemizde qanday mámleket bolğanın salıstırıp aytıp beriń.
5. Frankler mámleketinde basqarıw qanday bolğan?

4-Ş. BRITANIYADAN ANGLIYAĞA

Rim imperiyası Britaniya atawların jawlap alğanında atawdın qublasında kelt, britt, arqasında — házirgi Irlandiya hám Shotlandiyada — skot, pikt qáwimleri jasağan.

Rim legionları 407-jılı Britaniyanı taslap Italiyağa qaytadı. Olardıń izinen qalğan rimliler de Evropaga kete baslaydı. Usılayınsha atawdın **kelt** xalqı óz erkine qaldırıladı. Kelt qáwim baslıqları bolsa óz ara urıslardı kúsheytip jiberedi. Sol waqıtta arqadan **pikt** hám **skott** qáwimleriniń hújimleri baslanadı.

13-súwret. Britt jawingeri

Qáwipli qorǵawshılar. Piktlerden qorǵanıw ushın jergilikli brittler birinshi márte germanlardın **yut**, **angl** hám **saks** qáwimleriniń jallanba drujinaların shaqırtqan. Bul qáwimler bolsa Germaniyanıń arqası hám Yutlandiya yarım atawında jasaytuǵın edi. Dáslep germanlar úsh kemede keledi. Biraq kóp ótpey olardıń izinen kóplegen qáwimlesleri joǵa shıǵadı. Germanlardın keltlerden barǵan sayın joqarı tólem talap etiwleri, úzliksiz kóterilisleri, mámleketti talawları hám qáwip tuwdırıwları kúsheyip baradı. Yutlar V ásir ortalarında **Kent** wálayatın basıp aladı. Olardıń izinen angl-saksler de keltlerge hújim baslap, qattı qarsılıq bolmaǵanı sebepli mámleketti basıp alıwǵa kirisedi. Angl-saksler jergilikli xalıqtın bir bólegin qırıp taslap, ayırımların qullıqqa aladı. Qalalar úlken wayranagershilikke ushırıp, ǵayrı dinli germanlar sıyınıw orınları (ibadatxana) hám monastırlardı talap, jandırıp jiberedi. Basıp alıwshılıq urısları sebepli kóplegen keltler kontinentke, **Armorika** wálayatına kóship ótedi. Franciyanıń arqa-batısındaǵı bul aymaq brittlerdın

galaba kóshiwlerinen soń **Bretan** atın aladı, bul at házirge deyin saqlanıp qalğan.

Brittler — kelt qáwimlerinden bolıp, Britaniyanıń ti-ykargı xalqı esaplangan.

Drujina — kewillilerden ibarat áskeriy bólim. Bunday bólim birneshe onnan birneshe júzge shekem jawın-gerlerdi birlestirgen.

14-súwret. Korol Artur

Korol Artur. Britaniya atawına bastırıp kiyatırğan germanlarǵa qarsılıq kórsetiw Amvrosiy Avrelian atı menen baylanıslı. Ol atawdaǵı sońǵı rimlilerden edi. **Amvrosiy Avrelian VI** ásirdeń baslarında brittlerdi birlestiredi. Bunıń nátiyjesinde ol bir qatar jarqın jeńislerge erisedi. Kúshli armiya dúze alǵan Amvrosiy Avrelian angl-saksler zulımılıǵın derlik yarım ásirge toqtatadı. Kelt qáwimleriniń eske túsiriwlerinde bul jeńisler haqqındaǵı maǵlıwmatlar ásirler dawamında saqlanıp qaladı. Biraq ráwayatlarda basqınshılardı soqqı bergen qaharmannıń atı ózgergen. Dástan aytıwshılar onı **Artorius** yamasa **Artur** dep atay baslaǵan. Waqıttıń ótiwi menen Artur tulǵası átirapında VI ásirge baylanısı bolmaǵan kóplegen tariyxıy ápsanalar toplanǵan. Aradan bes ásir ótse de Evropanıń hár túrli mámleketleriniń jazıwshıları korol Artur hám onıń ıcarları **Lanslot**, malika **Jinevra**, sıyqırshı **Merlinler** haqqında shıǵarmalar dóretiwdi dawam etedi. Bul shıǵarmalar kitap oqıwshılar arasına keń tarqaladı.

Gürestin juwmaǵı. Amvrosiy Avreliannan keyin brittlerde múnásip jolbasshınıń bolmawı angl-sakslerge atawdıń úlken bólimin basıp alıwına imkaniyat jaratadı. Basqınshılıqqa ushıramaǵan kelt qáwimleri Irlandiya hám Shotlandiyada, bir bólegi Britaniyanıń batıs shetinde saqlanıp qaladı.

Basqınshılar Britaniya jerlerinde jeti korollıq dúzedi.

Olar hár túrli sóylemlerde (dialekt) sóylesken, biraq jillar ótip angllar jasağan Mersiya dialektlik tili bargan sayın keń qollanıla baslaydı. Sol sebepli keyin ala basqınshılar qarım-qatnasındağı til inglis, mámleket bolsa Angliya atın aladı. Basqınshılardıń kóplegen qáwimleri hám boysındırılğan xalıqtıń qalğan bólimi bir xalıq bolıp birlese baslaydı. Tariyxta olar **angl-saks** dep ataladı.

Jańa basqınshılıqlar. Norvegiya yamasa Daniya jaǵasınan shıqqan keme Britaniya atawlarına birneshe kún ishinde júzip bargan. Zamanlaslarınıń jazıwına qaraǵanda, sol sebepli daniyalılar hár jılı hújim jasap Angliya xalıqınıń mal-múliklerin talagan.

Ájayıp kalligrafistlik óneri orayları bolğan Irland monastırları normannlar tárepinen jandırılğan.

Angl-saks korolılıqlarındağı ishki kelispewshilikler nátiyjesinde olar basqınshılardı qaytara almaǵan. Bunıń aqıbetinde, normannlar 842-jılı **London**dı basıp alıp, talap, jandırıp jiberedi. Keyin ala daniyalılar talawshılıq hújimlerinden soń watanına qaytpastan Angliyada basıp alǵan jerlerinde qıslap qalatuǵın bolğan.

15-súwret. Normannlar basqınshılıǵı

Derlik barlıq angl-saks korollıqları daniyalılar tárepinen bağındırıldı. Qarsılıq kórsetiwdi tek **Uesseks korollığı** dawam ettiredi.

Korol Ullı Alfred. Ullı Alfred (871—900) Uessekste taxtqa kelgenge shekem daniyalılardı heshkim toqtata almağan. Ullı Alfred pútkil Angliyadan basqınshılardı jazalaw niyetindegi jawıngerlerdi jıynaydı. Ol bul láshkerler menen daniyalılardı birneshe ret jeñedi.

16-súwret.
Vikınglerdiń irland monastrına hújimi

Alfred 879-jılı daniyalılar menen tınıshlıq pitimin dúzedi. Shártnamağa muwapıq, pútkil ataw eki bólimge bólinip: qubla ayaqlar Alfredke, arqa ayaqlar bolsa daniyalılarga beriledi. Shegara London hám Chechter aralıǵındaǵı áyyemgi rimliler qurdırǵan tas jol boylap ótedi. Skandinaviyalılarga qaldırılǵan jerler **Denlo** atın aladı.

Alfred tınıshlıq pitiminen jańa kúshli láshker dúziw ushın paydalanadı. Burınları dushpan qáwpi tuwılǵanında xalıq láshkeri toplanatuǵınlığı belgili edi. Endi bolsa hár bes angl-saks altınshı adamdı baǵıwı hám qurallandırıwı

májbúriy etip qoyladı. Nátiyjede, tınımsız urıslar dáwirinde awıldırn kópshilik xalıq óz jumısınan ajratılmağan. Jańa qaǵıydaǵa muwapıq, bes adam altınshı adamdı, dubılǵa (temirden jasalǵan áskeriy bas kiyim), qılısh hám urıs baltası menen támiyinlep, **vikıngden** kem qurallandıрмаğan. Qalaberse, bul altınshı adam: hámme waqıt shınıǵıp turıwı, urısqa tayarlanıwı shárt edi. Onıń ushın qalǵan bes qońsısınıń islewi shańaraǵı haqqında oylamawı ushın da múmkinshilik jaratıp beredi. Sol tárizde san jaǵınan qısqaǵan Ullı Alfred láshkerleri sıpatı boyınsha aldınǵısına qaraǵanda sezilerli kúsheydi. Jańa armıyanıń payda bolıwı menen jámiyette de áhmiyetli ózgerisler boladı. Jámiyette professional diyqanlardan tısqarı jawıngerler qatlama júzege keledi.

Alfred daniyalilardın qorǵanlardı qamal etiwdi onsha maqul kormeytuǵınlıǵın ańlap, óz múlikleriniń shegaralarında kóplep qorǵanlar—**burglar** qurdiradı. Korol keme soǵatuǵın ustalardı tawıp, daniyalilardıkinen qalıspaytuǵın kemeler soqtıradı.

Korol Alfred tek armiya menen shuǵıllanbaǵan. Ol óz dáwiriniń júdá bilimli adamı bolǵan. Uessekte bolsa daniyalilardın hújimlerrinen soń latin tilin biletuǵın adamlar derlik qalmaǵan edi.

Ol eski angl-saks nızamların jazıwdı hám Angliya tariyxına baylanıslı maǵlıwmatlar jıynawdı buyıradı. Ullı Alfred dáwirinde «**Anglosakson jılnaması**» dúzilip, onda jil sayın áhmiyetli waqıyalar jazıp barıla baslaydı.

Denlonıń qaytarılıwı. Korol Alfredtiń óliminen keyin onıń miyrasxorları Denloǵa hújim baslaydı. Jańa armiya tabıslı háreket etip, X ásirdiń sońǵı sheregine kelgende Angliya korollıǵı (bul waqıtta burınǵı Britaniya atı jańa Angliya ataması tárepinen birotala qısıp shıǵarılǵan.) Daniya nızamları wálayatın qosıp aladı. Bul dáwirge kelip, Denloǵa ornalasqan daniyalılar jergilikli xalıq penen jaqınlasıp, aralasa baslaǵan edi.

Keyin ala Angliyada jáne ishki kelispewshilikler baslanıp, mámleket hálsireydi. Sol waqıtta, Daniya tez rawajlana baslaydı. Daniya korollıǵı Angliyaǵa hújim qılǵan daniyalı vikinglerge qaraǵanda qáwiplirek edi. Angliya korollıǵı ishki kelispewshiliklerden birotala hálsizlenip qalǵan edi. Daniya korolı XI ásir basında inglisler jerine óz áskerlerin túsiredi. Uris uzaq sozılmaydı, tek London qalası daniyalılarǵa biraz waqıt qarsılıq kórsetedi.

1. Britaniyaǵa qaysı german qáwimleri kelip jaylasqan?
2. Amvrosiy Avrelian haqqında nelerdi bilip aldınıız?
3. German qáwimleriniń basqınshılıqları qanday aqibetlerge alıp keldi?
4. Siz Korol Alfred iskerligine qanday baha beresiz?

5-Ş. MUQADDES RIM IMPERIYASĪ

Xalıqlardıń ullı kóship-qonıslanıwları dāwirinde german qāwimleri Batis Evropa boylap qonıslasıp, qāwim āskeriy jolbasshıları óz jurtınan uzaq úlkelerde mámleketler dúzgen hām olarǵa korollıq etken. Biraq Germaniyanıń ózinde kúshli gárezsiz korollıq salıstırmalı kesh júzege kelgen.

17-súwret.

Aqsúyekler gercog Genrixtiń korol etip saylanganlıǵın bildirmekte

Jańa korollıq. Frankler imperiyası 843-jılı úshke bólinip ketkende, dáslep olardıń hāmmesin Ullı Karlđıń áwladları basqarǵan. Biraq 919-jılı Shıǵıs Frank korollıǵında (bolajaq Germaniya) jergilikli aqsúyekler knyazlardan eń qúdiretlisi bolǵan Saksoniya gercogi **Genrixti** korollıqqa saylaydı. Nátiyjede, franklerdıń karolinglar áwladları ornına, jergilikli saksoniyalılar áwladları hākimiyat basına keledi. Usılayınsha jańa mámleket — Germaniya korollıǵı payda boladı. **Genrix I** uzaqtı gózlep, aqıl menen is júritip mámleketti kúsheytiw jolınan baradı. Vengerler menen 9 jılǵa tınıshlıq shártnamasın dúzgen korol

mámlekettiń qorǵanıw qúdiretin kúsheytiw maqsetinde bir qatar ilajlardı ámelge asıradı. Genrix awılda jasaytuǵın hár 9 adamnan birewin tańlap, onı **burg** (qorǵan) qa kóshiredi. Burgta toplanǵanlar óz jaqınları ushın da úy-jay qurıwǵa kirisedi. Awılda qalǵan segiz adam ózleriniń jawingerlikke tayınlanǵan sherigi ushın da diyqanshılıq etken. Genrix barlıq jıyınlardı, shirkew soborların, bayramlardı burgda ótkeriwdi buyıradı. Qurılıs kúni-túni dawam etken, shártnama múddeti pitkenge shekem xalıqtıń tiykarǵı mülki burglarda bóliwı lazım bolǵan.

Vengerler menen gúres. Genrix I diń ulı **Ottón I** (936—973) dāwirinde kúshli nemis atlı āskerleri júzege keldi. Onıń tiykarın awır qurallanǵan rıcarlar atlı āskerleri quraǵan.

Burglarğa süyengen jaña atlı láškerler járdeminde Otton I vengerler menen sheshiwshi urısqa tayarlanadı. 955-jılı Bavariyanıń Lex dáryası boyında bolıp ótken awır urısta vengerler jeńiliske ushıraydı. Usıdan keyin olardıń Germaniyağa basqınshılıqları toqtaydı.

Jaña imperiya. Ózinen burın heshkim jeńe almağan dushpandı jeńgen Otton I ózin Evropadağı eń kúshli korol dep esaplay baslaydı. Bul jeńis onda Ullı Karl sıyaqlı Rimde imperatorlıq tajın kiyiw hám imperator atağın alıw niyetin payda etedi.

962-jılı óz áskerleri menen Rimge kelgen Otton I ge papa **Ioann XII** imperatorlıq tajın kiygizedi. Jaña imperiya — **Muqaddes Rim imperiyası** atın aladı. Onıń quramına Germaniya jerlerinen basqa Italiyanıń arqa ayaqları da kirgen, biraq bul jerdegi qalalar german imperatorlarına heshqashan tolıq boysınbağan. Soğan qaramastan, hárbir german korolı taxtqa otırğanınan soń óz áskerleri menen Alp tawları arqalı Italiyağa júris qılıp, Rimde imperatorlıq tajın kiyetuğın edi.

German imperatorları óz mámleketin áyyemgi Rimniń dawamshısı dep esaplağan. Zamanlasları «dúnya ájayıbatı» dep atagán Otton I diń aqlıǵı **Ottón III** Rimdi úlken mámleketniń paytaxtına aynaldırıwdı arzuw etken. Ol pútkil xristian dúnyası Rim imperatorı qol astına birlesiwı lazım dep esaplağan. Pútkil dúnyalıq xristian imperiyası haqqındaǵı niyetlerin ámelge asırıw qıyın edi. Soğan qaramastan, german monarxları óz mámleketin **Rim imperiyası**, keyinirek **Muqaddes Rim imperiyası** dep atawdı dawam etedi. Bul mámleket uzaq ásirler dawamında húkim sürgen.

18-súwret.
Muqaddes
Rim imperiyası
imperatorlarınıń
taji

Muqaddes Rim imperiyası 962-jıldan 1806-jılǵa shekem húkim sürgen. Xristian katolik shirkewi ğamxorlıǵında bolǵanı ushın oǵan «muqaddes» atı berilgen.

19-súwret. Otton I hayalı menen

German imperatorları hám shirkew. Úlken mámleketti basqarıw ushın orınlarda koroldıń buyırıqların orınlaytuǵın ámeldarlar bolıwı lazım edi. Erte orta ásirlerde bolsa tek rawajlangan hám bay jámiyet ǵana mınılap ámeldarlardı támiyinlewi múmkin edi. X ásirde Germaniya xalqı imperatorǵa qaraǵanda óz gercoglarınıń ǵápine kóbirek qulaq asqan. Usınday jaǵdayda Otton I hám onıń miyrasxorları ózine tán usıldı qollanadı. Olar shirkew shólkemlerinen óz maqsetleri jolında paydalanadı. Tariyxtan belgili, frank

korolları dāwirinde-aq episkoplar olardıń isenimli xızmetkerleri esaplanatúǵın edi. Otton I bul máselede jáne de ilgerilep ketedi. Ol Germaniyadaǵı episkop hám abbatlarǵa jer-múlik, baylıqlardan tısqarı kóplep huqıq hám jeńillikler beredi. Nátiyjede, shirkew aqsúyekleri óz imkaniyatları, hákimiyatı boyınsha gercog hám graflardan kem bolmaǵan. Olar hárqanday adamdı húkimdar erkine boysındıra alatúǵın edi. Imperatordıń ózi bolsa kerekli adamın shirkew lawazımına tayınlagán, zárúr bolsa episkoplardı, hátte Rim papaların heshqanday qıyınshılıqsız almastırǵan. Otton I Rimde kóplep episkoplar qatnasında ózi jaqtırmaǵan papalardan biriniń üstinen sud procesin shólkemlestirip, onı qorlangan awhalda wazıypasınan shetletken. Onıń miyrasxorı Otton III bolsa óziniń ustazı **Gerberttiń Silvester III** (999—1003) atı menen Rim papalıǵına saylanıwına erisken.

1. Germaniya mámleketi qalay dúzildi?
2. Jazıwsız kartǵa Otton I mámleketiniń aymaqların túsiriń.
3. Otton I diń vengerler menen alıp barǵan ǵüresi qalay juwmaqlandı?
4. Sabaqlıqtaǵı 17, 18, 19-súwretlerdi qanday mazmun birlestiredi?

6-§. VIZANTIYA: BATIS HÄM SHIGIS ARALIGINDA

Imperiyanıń payda bolıwı. Vizantiya — Rim imperiyasınıń miyrasxorı bolıp, imperiyanıń shıǵıs ayaqlarında júzege kelgeni ushın ol Shıǵıs Rim imperiyası dep te ataladı. Vizantiyaǵa hám Evropa, hám Aziya ayaqları kirgenligi ushın, onı Batıs hám Shıǵıs aralıǵındaǵı mámleket dep ataw da múmkin.

Imperator Feodosiydiń ulları 395-jılı Rim imperiyasını eki ǵárezsiz mámleketke: **Batıs Rim imperiyası** — paytaxtı **Rim** hám **Shıǵıs Rim imperiyası** (Vizantiya) — paytaxtı **Konstantinopolǵa** bólip aladı. Konstantinopol qalası ornındaǵı greklerdiń Megara qalası koloniyası **Vizantiy** atınan kóbinese **Vizantiya** dep te ataǵan.

20-súwret. Konstantinopol qalası

Vizantiya quramına Balqan yarım atawı, Kishi Aziya, Kavkaz, Siriya, Palestina, Mısr, sonday-aq Krit hám Kipr atawları kirgen.

Shıǵıs Rim imperiyasında grekler san jaǵınan kóp bolǵanlıqtan dáwirler ótip, grek tili latin tilin qısıp shıǵaradı hám mámleket tiline aylanadı.

21-súwret. Vizantiya altın pulı

Shıǵıs Rim imperiyasınıń xalqın evropalılar—**grekler** dep ataǵan. Biraq imperiya puqaraları ózlerin **rimliler** (grekshe, romeyley), mámleketin bolsa Rim (Romey) imperiyası dep esaplaǵan. Olardı Shıǵıs xalıqları da rimliler dep bilgen.

Vizantiyada qulshılıq saqlanıp qalsa da, xalıqtıń úlken bólegin erkin diyqanlar qurawı, jasalma suwǵarıwǵa tiykarlangan ónimdar diyqanshılıqtıń bolıwı onıń ekonomikalıq turaqlılıǵın támiyinlegen. Sonlıqtan, imperiyada VI ásirde de **Konstantinopol, Aleksandriya, Antioxiya, Edessa** qalaları iri sawda hám ónermentshilik orayları sıpatında gúllep-jasnaǵan.

Dúnyanıń hár túrli mámleketleriniń sawdagerleri romeyler bazarına asıqqan. Konstantinopol Aziya hám Evropanı baylanıstırıp turıwshı «**Altın kópir**» esaplangan. Vizantiya sawdagerleri Batıs Evropa bazarlarına shıraylı kiyimler, taǵınshaqlar, kók shópler hám eń qımbat bahalı gezlemeler, qural-jaraqqlar, ıdıslar, shirkew buyımları sıyaqlı túrli buyımlardı alıp barǵan. Vizantiyanıń altın pulı (**numisma**) kóp ásirler dawamında eń isenimli xalıq aralıq pul esaplangan.

Vasilevs hákimiyatı. Vizantiya imperiyasını **vasilevs** (grekshe, patsha) basqarǵan. Vasilevske kóp sanlı sud, áskeriy hám salıq mákemeleri, mámleket hámeldarları, sonday-aq, másláhát organına aylangan **sinklit** (latinsha, senat) boysınǵan. Vizantiyada hámeldarlar hám senatorlar tek aqsúyeklerden bolmaǵan. Intalı hám bilimli ápiwayı xalıq perzentleri de joqarı lawazımlarǵa erisiwi múmkin edi. Hátte olardan imperatorlar da shıqqan. Bul jaǵday romeylerdi ulıwma tańlandırmaǵan. Sebebi, olar áyyemgi rimliler sıyaqlı imperiyanıń barlıq puqaraları tuwılǵanınan teń huqıqlı dep esaplangan.

Vizantiya turmısında ellinizm. Vizantiya turmısında kóp nár-seler ádettegidey bolıp qalǵan. Vizantiyalılardıń turmısında ellin mádeniyatı bekkem orın iyelegen. Ippodromlarda xalıq aldınday shabandozlar, gúresshiler, gim-nastikalıq

jarislar, mimler (aktyorlar) shıǵıwların tamashalaǵan. Qala xalqı burınǵıday hákimiyattan aylıq alatuǵın táwiplerge emlengen, jámáátlik monshalarǵa barıp turǵan. Eń áhmiyetlisi, Vizantiya antik dáwirdegi grek ilimin saqlap qalǵan.

Baslanǵısh hám orta mekteplerdin kópshiligi Batıs Evropadaǵı shirkew hám monastır oqıw orınlarınan parıqlanıp, jeke menshik yamasa mámlekettiki bolǵan.

Vizantiyanıń altın ásiri. Vizantiya imperiyası óz qúdiretinin joqarı shıńına **Yustinian I** imperatorlıǵı dáwirin (527—565)de erisedi. Ol kambaǵal diyqan shańaraǵında tuwılǵan. Aǵası (ámekisi) **Yustin** ápiwayı áskerden sárkarda dárejesine shekem kóterilip, imperatorlıq taxtın iyeleydi. Yustin inisin sarayǵa ákelip, onıń tálim alıwına sharayat jaratadı. Aǵasınıń óliminen soń Yustinian taxtqa otradı.

Jańa imperator mámleket turmısın reformalar arqalı bir-qansha jańalaydı, xalıq aralıq sawdanı janlandırıp, mámleket ǵáziynesin toltırıp ǵana qoymastan, xalıq abadanlıǵın da támiyinleydi. Yustinian I tulǵasında háreketshelik, turaqlılıq penen birgelikte ullı siyatsatshılardıń tán eki júzlilik, hiylekerlik, zulımlıq xarakteri de jámlengen.

Yustiniannıń ómirlik joldası malika **Feodora** da óz dáwirinde ataqlı bolǵan. Jaslıǵında Feodora aktrisa bolǵan. Ol dáwirde aktyorlıq jaqsı kásip esaplanbasa da Feodoranıń shırayına ashıq bolǵan Yustinian I jámáátshiliktiń unamsız pikirine qaramastan oǵan úylenedi (Feodora aqlı, dańqparazlıǵı, qorıqpaytuǵınlıǵı menen ajıralıp turǵan).

Yustinian atlanısları. Yustinian I din maqseti Rim imperiyasınıń burınǵı aymaǵın tiklew edi. Ol 534-jılı sárkarda **Velisariy**di Arqa Afrikada jaylasıp mámleket dúzgen hám Jer Orta teńizinde sawda kemelerin talaw menen shuǵıllanǵan vandallardı qarsı jiberedi. Jaqsı qurallanǵan vizantiyalılar láshkerleri vandallar korollıǵın boysındıradı hám Arqa Afrikanı Vizantiya wálayatına aylandıradı.

22-súwret. Imperator Yustinian

23-súvret. Vizantiya armiyası

Sonnan soñ Velisariy Italiyağa jol aladı. Vizantiyalılar Siciliya atawın qıyınshılıqsız qolğa kirkizedi. Biraq, Italiyada olar ostgotlardıñ qattı qarsılıǵına ushıraydı. Velisariyge qarsı güreste ostgotlar qashqın qullarğa azatlıq berip, olardan paydalanǵan. Vizantiyalılar bolsa kerisinshe, qulshılıqtı saqlap qalǵan, hárqanday ayıbı ushın quldı qattı jazalaǵan. Usıǵan qaramastan, vizantiyalılar Italiyanıñ úlken bólimin boysındırıp, paytaxtı **Ravenna** bolǵan óz aldına nayıplıq dúzedi.

Italiyadaǵı urıstıñ aqırında Yustinian I Ispaniyağa da óz láshkerlerin jiberedi. Ispaniyada vestgotlar húkimranlıq eter edi. Vestgotlar láshkerlerin qıyınshılıqsız jeñip shıqqan Vizantiya qubla wálayatlardı iyelep, Gibraltar qoltıǵı üstinen óz qadaǵalawın ornatadı.

Vizantiyada feodallıq qatnasıqlardıñ qalıplesiwi. Vizantiyağa VI ásirdeń ortalarınan slavyan qawimleri kelip ornalasa basladı. VII ásirde Arab xalıfalıǵınıñ hújimleri nátiyjesinde vizantiyalılar Suriya hám Mısrda da ayırılıp qaladı.

Vizantiya awıl xojalıǵındaǵı erkin diyqanlar kambaǵallasıp, gárezlikke túsiwi dawam etedi. Awılda múliklik qatlamlasıw procesi kúsheyip, úlken jer iyeleri — feodallar hám de jersiz diyqanlar qatlamları payda boladı.

X—XI ásirlerde imperatorlar hámeldarlar, ibadatxanalar, monastırlarǵa birqansha jer-múlikler inam etedi. Belgili waqıt ótip Vizantiyada da feodallar qorǵanlar qurıp, áskeriy bólimsheler dúzedi. Feodallar hákimiyatınıñ kúsheyiwi hám oraylıq hákimiyatınıñ hálsirewi IX—XI ásirlerde jer iyeligi qatnasıqlarınıñ úzil-kesil ornatılıwına alıp keledi.

1. Vizantiya imperiyası qalay payda bolǵan?
2. Vizantiyanıñ qaysı qalaları úlken sawda hám ónermentshilik orayları edi?
3. Imperator hákimiyatı qalay ámelge asırıldı?

4. Yustinian I imperatorlġı dāwiri haqqında sōylep beriŃ.
5. Sabaqlıqtaġı 22,23-sūwretlerge qarap, oyıńızġa qanday pikirler keldi?

7-Ş. SLAVYANLAR HĀM OLARDA MĀMLEKETLERDIŃ DŪZILIWI

Slavyanlar. Jazba dereklerde vizantiyalı tariyxshılar tārepinen «slavyanlar» ataması VI āsirden baslap qollanılġan. Biraq slavyan qāwimleri grek-rim tariyxshıları shġarmalarında, germanlar menen bir waqıtta, b. e. sh II—I āsirlerde tilge alıńan.

VI—VII āsirlerge kelip, slavyanlar batista Elba dāryasınan, shġısta Visla dāryasına shekem, arqada Baltik teńizinen, qublada Dunay dāryasına deyingi sozilġan ayaqlarda jasaġan. Keyingi āsirlerde olar ūsh toparġa: **batis**, **qubla** hām **shġıs slavyanlarġa** bōlingen.

24-sūwret. Shġıs slavyanlar turmısınan

25-sūwret.
Bolgarlar xanı
Asparux

26-sūwret.
Knyaz Vatslav

Batis slavyanlar — chexlar, polyaklar hám slovaklar.

Qubla slavyanlar — bolgarlar, serbler, xorvatlar, slovenler, chernogorlar, makedonlar hám bosniyalılar.

Shıǵıs slavyanlar — ruslar, ukrainlar hám beloruslardan quralǵan.

Slavyanlardıń shuǵıllanatuǵın jumısları.

Slavyanlar áyyemnen diyqanshılıq penen shuǵıllanǵan. Vizantiya tariyxshısı **Mavrikiy**diń jazıwına qaraǵanda, diyqanlar masaqlı eginlerden kóbirek arpa hám tarı ekken. Olar jıynalǵan ǵálleni óz aldına qoymalarda saqlaǵan. Eramızdıń baslarında slavyanlar úy sharwashılıǵı hám ónermentshilik penen de shuǵıllana baslaǵan. Visla, Dnepr, Dunay, Elba dáryaları boylarında jasaǵan xalıq xojalıǵında balıqshılıq ta áhmiyetli orın iyelegen.

Jámıyetlik dúzim hám din. Slavyanlardıń jámıyetlik dúzimi germanlardıkine uqsas. Olar qáwim hám ruwlarǵa bólinip jasaǵan. Jazba dereklerde xalıq jıynları («veche»), knyazlar, áskeriy drujinaları, slavyanlardıń alıp barǵan urısları haqqında maǵlıwmatlar ushıraydı.

Vizantiya tariyxshılarınıń jazıwınsha, slavyanlar erkinlik súyiwshi, márt jawınger bolıwı menen birgelikte, tınıshlıq súyiwshi qońsılarına doslıq qatnasıqqa tayar qáwimler bolǵan.

Slavyanlardıń diniy kózqarasları tábiyat kúshleri hám ózleriniń ata-babaları ruwxlarına sıyıw kórinisinde bolǵan. Xalıq arasında jinler, suw perileri hám basqa ápsanalıq tulǵalarǵa isenimler de saqlanıp qalǵan.

Slavyan mámleketleriniń payda bolıwı. Xalıqlardıń ullı kóshiwleri dáwirinde Itil(Volga) dáryası alabında jasaǵan túrkiy **bulǵor** qawimi batısqa kóship, házirgi Balkan yarım atawındaǵı Bolgariyaǵa barıp jaylasqan. Slavyanlar jasaǵan aymaқтаǵı dáslepki mámleket **Bolgariya patshalıǵı** bolıp esaplanadı.

Ol Balqan yarim atawında VII asirdin aqirlarında dūzilgen. IX asir baslarına kelip ulken mamleketke aylanadı. **Simeon** dawirinde (893—927) ol oz qudiretini shirına erisedi. Keyin, Bolgariya azzilenip, keyinirek qonisi Vizantiya tarepinen basip alinadı.

Bolgariya patshaligi — Balqan yarim atawında turkiyzi-ban bolgarlar xani Asparux (643—701) tarepinen tiykar salingan mamleket.

Chexiya mamleketi. Jergilikli slavyan qawimlari Vltava daryasi basseyninde jasaqan chex qawimlerine boysingan (rawiyatlarqa qaraqanda, olardin ayyemgi jolbasshısın **Chex** dep ataqan). Qawim awqamı basında **Prjemislovichler** shanaraqınan bolqan knyaz turqan. Olar tez-tez qollarına qural alıp oz jerlerin dushpanlardan qorgawqa tuwri kelgen.

Knyaz **Vaclav** (920—935) jaslıqınan xristian dogmalari tiykarında tarbiyalangan, keyin bar kushi menen dinni Chexiyada tarqalwına hareket etedi. Biraq, knyazdin xristianlıqqa bolqan bunday hurmet-itibari koplegen chexlarqa jaqpaqan. Ayırım knyazlardin til biriktiriwi sebepli tuwısqan inisi onı satqınlarsha oltiredi. Jillar otip Vaclavtı chexlardin milliy ulaması, chex mamleketini qawenderi sıpatında hurmet etip baslaydı.

Chexiya mamleketi X asir baslarında dūzildi.

Rim papasına qarşı awır gureste oqan jardem bergen chex knyazına German imperatorı XI asir aqırında korol ataqın beredi. Chexiya korollari german imperatorlari hakimyatın rasmiy tan alsa da, oz mamleketinde derlik tolıq garezsiz bolqan.

Polsha mamleketi. Gnezno atiraplarında jasaqan polyak slavyan qawimlari bolajaq Polsha mamleketine tiykar saladı. Keyin ala

27-súwret.
Meshko I

usı qāwimler birlespesi atında payda bolğan knyazlıq Polsha dep atalğan. Jılnamashıńnıń jazıwına qarağanda, knyazlıqtıń ápsanalıq tiykarshısı Piast isimli kambağal adam bolğan. Biraq hújjetlerde atı jazılğan Piastlar dinastiyasınıń birinshi knyazı **Meshko I**. Knyaz Meshko X ásirdeń ortalarında Visla dáryyası basseynindegi polyak qāwimlerin birlestirip, Polsha mámleketine tiykar saladı. Ol óz lāshkerleri menen birgelikte xristianlıqtı qabil etken.

Meshko I Polsha mámleketine X ásirdeń ortasında tiykar salğan.

Meshko I deń ulı **Boleslav Batır** dáwirinde polyak qāwimlerin birlestiriw isleri juwmaqlandı. Ol kúshli armiya menen Moraviya hám Chexiyanı basıp aladı. Qısqa múddetke Kievti iyeleydi. **Boleslav** lāshkerleri Polsha gárezsizligin saqlap qalıw ushın german imperatorlarına qarsı gúres alıp baradı. Boleslav bul urısta jeńip shıǵadı hám óz mámleketi shegarasın keńeytiwge erisedi.

1. Kartadan úsh slavyan qāwimleriniń toparı jasağan aymaqlardı tawıp kórsetiń.
2. Slavyanlardıń xojalıq jumısların sanap beriń.
3. Slavyanlardıń xojalıǵı, jámiyetlik dúzimi hám dinlerinde qanday uqsaslıq hám ayırmashılıqlar bar.
4. Bolgariya kimniń dáwirinde rawajlanıwınıń eń joqarı shıńına shıǵadı?
5. Knyaz Vaclav Chexiya mámleketi tariyxında qanday orın tutqan?
6. Polsha mámleketine kim tiykar salğan?

8-Ş. SHÍǴÍS SLAVYANLAR. KIEV RUSÍ

Shıǵıs slavyanlardıń jaylasıwı hám jámiyetlik dúzimi. Shıǵıs slavyan qāwimleri: drevlyanlar, rodimichler, tiverler, dregovichler, viyatichter, sevoryanlar hám basqalar erte orta

ásirlerde Dnepr dáryası basseyninde jasağan. Keyin ala áyne usı qáwimler birlesiwinen Kiev Rusi mámleketi júzege kelgen.

Arxeologlar slavyanlardın diyqansılıq hám sharwashılıq penen shuǵıllanǵanlıqların qazımalardan tabılǵan miynet quralları, gúlalshılıq buyımları, bronza hám gúmisten jasalǵan taǵınshaqlar arqalı anıqlaǵan.

Vizantiyada VIII ásirde jazılǵan «Diyqansılıq nızamları»na qaraǵanda awıl jámáati aǵzaları — erkin diyqanlardın jerleri ózaldına bolıp, olar biyday, tarı, arpa hám basqa dánli eginlerdi jetistirgen. Qáwimler turmısına tiyisli áhmiyetli máseleler xalıq jıymı — «veche»de dodalaw arqalı sheshilgen. Slavyanlar jobbashıları — atlı drujinashılar tek óz aymaqların qorǵap ǵana qalmaq, qońsı úlkelerge júrisler de shólkemlestirgen.

Mámlekettiń payda bolıwı. Jılnamalarda jazılıwına qaraǵanda, Shıǵıs slavyan qáwimleri varyaglarǵa (skandinaviyalı normannlarǵa) elshi jiberip, ózlerine knyaz jiberiwdi soranadı. Bul usınısqa muwapıq úsh aǵa-ini: **Ryurik, Sineus**

28-súwret. Aǵayınli Ryurik, Sineus hám Truvorlardın Rusqa keliwi.

hām **Truvorlar** Rusqa kelip, Ryurik Novgorodta, Sineus Beloozeroda, Truvor Izborskda knyazlıq etedi. Kóp waqıt ótpey inileri dúnyadan ótip, Ryurik jeke húkimdarlıq ete baslaydı.

Ryurik qaytı bolğan soń, ulı **Igor** jas bolğanlıǵı sebepli hákimiyat onıń tuwısqanı **Olegke** ótedi. Onıń basqarıwı waqtında Kiev Rusı tariyxında áhmiyetli waqıyalar boladı. **Oleg** 882-jılı óz áskerleri menen Kievi iyelep, sol waqıttan **Kiev Rusı** atın alğan mámleketke tiykar saladı.

Oleg hām keyingi knyazlardıń tiykarǵı wazıypaları: Xazar xanlıǵı zulımlıǵınan azat bolıw, shıǵıs slavyan qáwimlerin birlestiriwdi dawam ettiriw, mámleket shegaraların sırtqı dushpanlardan qorǵaw, Vizantiya menen mápli sawda qatnasıqların ornatiwdan ibarat boladı. Slavyan qáwimlerin birlestiriw siyasatı arqada Ladoga kólinen, qublada Dneprdiń quyar jerine deyingi jerlerdiń toplanıwına múmkinshilik beredi. Oleg Vizantiya menen shártnama dúzedi. Oǵan muwapıq, Rus sawdagerlerine Vizantiyada baji tólemisiz sawda etiwine ruqsat beriledi.

29-súwret. Kiev Rusı knyazı Olga

Igor óz knyazlıǵın (912—945) kóshpeli pecheneg qáwimlerine qarsı urıstan baslaydı. Dúzilgen shártnama Konstantinopol tárepinen orınlanbaǵanlıǵı sebepli Igor Vizantiyaǵa qarsı eki mártebe áskeriy júris shólkemlestiredi. Nátiyjede, Vizantiya urıssız tınıshlıq shártnamasın dúzip, kóp múǵdarda salıq tóleydi.

Igor 945-jılı drevlyan qáwimleri menen urısta qazalangannan soń, onıń hayalı **Olga** ulı **Svyatoslav** erjetkenge shekem Kiev knyazlıǵın basqargan. Ol Kiev Rusı abıroyın áskeriy atlanıslar, basıp alıwlar menen emes, sheber diplomatiyalıq jolı menen kóteriwge umtılgan. Olga X ásirdiń

50-jılları ortalarında Konstantinopolǵa barıp, xristianlıqtı qabil etedi. Biraq, Olganıń ulı Svyatoslav jańa dindi qabil etiwden bas tartadı.

Xazarlarǵa qarsı gúres. Jılnamalarda jazılıwına qaranda, Svyatoslav 964-jılı 22 jasında knyazlıq taxtına otırǵannan soń, Shıǵısqa atlanı baslaǵan. Svyatoslav Itil (Volga) hám Don dáryaları aralıǵında payda bolǵan Xazar xanlıǵın jeńip, onıń paytaxtı **Itil** qalasın iyeleydi. Keyin Svyatoslav Bolgariyaǵa, kóshpeli pecheneglerge, Vizantiyaǵa qarsı urıslar alıp bargan.

Xristianlıqtıń qabıl etiliwi.

Svyatoslavtıń áwladları arasındaǵı gúres sońında **Vladimir** (980—1015) taxttı iyeleydi. Dáslep ol slavyan qáwimleriniń kóteriliserin bastırıp, Kiev Rusı shegaralarında jańa qorǵanıw bekinislerin quradı. Onnan keyin knyaz Dunay boylarında jasaǵan bolgarlarǵa qarsı áskeriy atlanı uyımlastıradı. Biraq rus tariyxında Vladimir basıp alıwshı emes, bálki 988-jılı ruslarǵa xristian dinin qabıl ettirgen húkimdar sıpatında qádirlenedi. Vladimir jergilikli knyazlar dinastiyaların saplastırıp, olardıń ornına ulların nayıplıqqa tayınlaǵan. Biraq, Knyazdıń úlken balası Novgorod nayıbı **Yaroslav** Kievke bajı tólewden bas tartadı. Vladimir oǵan qarsı urısqa tayarlıq waqtında dúnyadan ótedi.

30-súwret. Ullı knyaz Vladimir

Onıń miyrasxorları arasında taxt ushın gúreslerde jeńip shıqqan Yaroslav (1019—1054) basqarǵan dáwir Kiev Rusınıń güllep-jasnaǵan dáwiri bolǵan. Jańa knyaz dáwirinde Kiev átirapında payda bolǵan pecheneg qáwimleri úzil-kesil jeńilip, jeńis ushın Kievte ulama (áwliye) Sofiya shirkewin quradı.

Yaroslav dáwirinde Kiev Rusınıń Evropa mámleketleri menen qatnasıqları rawajlangan.

Evropa mámleketleriniń húkimdarlarınan jáne qaysı biri jılnamalar jazıp barıwdı buyırǵan edi? Jılnamalar dúzip barıw ne ushın kerek edi?

31-súwret. Yaroslavtĭn aldında xalıqqa «Rus haqıyqatı» oqılmaqta.

32-súwret. Kiev Rusınıń atlı jawıngerleri.

Nızamshılıq. Danışpan atın alğan Yaroslav dáwirinde rus jerleriniń dáslepki jazba nızamları toplamı — «**Rus haqıyqatı**» dúzilgen.

«Rus haqıyqatı»na puqaralıq hám jınayatlı isler boyınsha nızamlar kirigizilgen. Bulardan basqa, onnan sol zaman rus jámiyeti jámiyetlik qatnasıqları, úrp-ádet hám dástúrleri tuwralı maǵlıwmatlar da orın alğan. Eń awır jınayatlar ushın ólim jazası belgilengen. Biraq, «Rus haqıyqatı»ndaǵı kópshilik statyalarda járiyma tólew názerde tutilğan.

Kiev Rusı hám qıpshaqlar. Kóshpeli qıpshaq qáwimleri XI ásirdeń ortalarında Jayıq dáryasınan Dunayǵa shekemgi ayaqlardı iyelegen. Qıpshaq xanları kerek waqıtta on mınlap jawıngerlerdi sapqa dizip, Rus knyazları jerlerine talawshılıq, basqınshılıqarın shól-kemlestirgen. Rus knyazı **Vladimir Monomax** (1113—1125) birinshi mártebe

qıpshaq xanlarınıń láshkerin jeńedi. Onıń dáwirinde urıslar qıpshaqlar jasaytuǵın ayaqlarǵa kóshedi. Biraq Monomaxtıń óliminen soń qıpshaqlar hújimi qaytadan baslanadı. Kiev Rusı bolsa siyasiy pıtırańlıqqa ushıraydı.

1. Kiev Rusı qalay dúzildi?
2. Oleg, Igor, Svyatoslavlar knyazlıǵı dáwirinde mámlekettiń tiykarǵı wazıypaları nelerden ibarat bolǵan?
3. Kiev Rusı mámleketiniń baslanǵısh hám rawajlangan dáwirlerdegi (XI) mashqala hám jetiskenliklerin salıstırın.

9-§. EVROPA XALIQLAR MAdENIYATI

Frankler imperiyasi mAdeniyati. Ulli Karl öziniñ mAmleketinde jañadan ağartıwshılıq dizimin jaratadı. Korol pArmanı menen xalıq mektepleri engiziledi. Nızamğa baylanıslı, mektepler ibadaxanalar janında shólkemlestirilip, ruwxanıylerge ápiwayı xalıq balaların biypul oqıtıwğa buyırıq berilgen. Sarayda da mektep shólkemlestirilip, onda Karlđın jaqın dosları, alımlar — saray akademiyası ağzaları sabaq bergen. **Saray akademiyası** antik dAWirdegi avtorlardın shıǵarmaların úyreniw, qosıqlar jazıw menen shuǵıllanǵan. Olardıñ biri, tariyxshı-ruwxanıy **Eyngard** shıǵarmasınan biz Ulli Karl ómiri hAm xızmeti haqqındaǵı maǵlıwmatlardı alamız. Eyngardtı zamanlasları ilimge bolǵan umtılwshañlıǵı hAm talapshañlıǵı sebepli «*miynetkesh qumırsqa*» dep ataǵan. Saray akademiyasınıñ jáne bir ağzası **Alkuin** hAm onıñ shákirtleri ağartıwshılıqtı keñ en jaydırıwda úlken xızmet etken.

33-súwret. Alkuin

Vizantiya mAdeniyati. Orta asirler dAWirinde Vizantiya ózine tAn joqarı mAdeniyatı menen Evropanıñ eñ aldınǵı mAmleketi bolıp qaladı. Sebebi, german qAWimleri basqınshılıǵı nátiyjesinde kriziske ushıraǵan Batis Rimnen parıqlı túrde, Vizantiyada antik mAdeniyat dAstúrleri saqlanıp, vizantiyalılar turmısında grek hAm de Shıǵıs mAdeniyatlarınıñ aralaspası — **ellinizm** áhmiyetli orın iyelegen.

Ilim-pAn jaqsı rawajlanǵan qala, «ilimler anası» — **Afina** edi. **Platon** (b. e. sh. IV asirde) **Afina akademiyası**na tiykar salǵan. «Platon tiykar salǵan bul ilimiy orın mın jıllar dawamında tek grek dúnyasınıñ ǵana emes, bAlki pútkil Shıǵıs hAm Batis dúnyasınıñ rawajlanıwına kúshli tAsirin tiygizedi, insaniyat rawajlanıwınıñ keleshegin belgilep beredi. Sol sebepli Platon Shıǵıs ilim-pAninde «ustodi avval», yaǵnıy birinshi múǵallım degen sharapatlı at penen dañq taratadı»².

Vizantiyanıń ekonomikalıq rawajlanıwınıń zárúrligi jańa oqıw hám ilimiy oraylardı júzege keltiredi. Konstantinopolda IX ásirde **Magnavr joqarǵı mektebi**, XI ásir ortalarında huqıqtanıw hám filosofiya fakultetlerinen ibarat universitet ashıladı. Paytaxtta joqarǵı medicina mektebi de xızmet kórsetetuǵın edi.

34-súwret. «Grek jalını»

Vizantiyada tariyx, geografiya hám tábiyy pánler de rawajlanǵan. Orta ásirde Vizantiyaǵa dańq keltirgen shiyshesazlıq, gúlalshılıq, boyaw tayarlawdıń sırları antik dáwirde saqlanıw kelgen. VII ásirde oylap tabılǵan «*grek jalını*» Vizantiyanıń teńiz urıslarındaǵı jeńislerin támiyinlegen.

Tariyxshılar ózleri qatnasqan waqıyalardı tolıq bayan etken. Geograflar bolsa kartalar hám qalalar sızılmasın sızǵan. Sol waqıtlarda Evropanıń basqa jerlerinde bunday isler ámelge asırılmaǵan edi.

«**Grek jalını**» ılaqtırılatuǵın janıwshı zat bolıp, onı neft, selitra, kúkirt túrli smolalar aralaspalarınan tayarlaǵan. Vizantiya áskeriy kemelerinde paydalanılǵan.

Súwretlew óneri hám arxitektura. Vizantiya mádeniyatınıń eń belgili tarawı súwretlew óneri: **mozaika**, **freska** hám **ikonalar** jasaw bolǵan.

Mozaika — (frans. **mosaique** — muzalargá arnalǵan) — bir qıylı yamasa hár túrli shiyki zat (reńli tas, tas, aǵash, mramor hám metall) bóleklerinen islengen súwret, naǵıslı kórkem bezew (monumental) kórkem óneriniń tiykarǵı túrлерinen.

Súwretlewdiń Vizantiyaǵa tán usılı: súwretlerdiń sáykesligi, boyawlardıń dóniwsheńligi menen ajralıp turadı.

² Islam Karimov. Joqarı mánawiyat — jeńilmes kúsh. T.; “Mánawiyat”, 2008, 161-b.

Súwretshiler shirkew nızamları, talaplarınan kelip shıgıp, janlı adamlardı súwretlewge umtılğan. **Xori monastri** (házirgi Stambuldağı Qahriya jome meshiti) Mozaika hám freskaları menen óz dáwiriniń ájayıp arxitekturalıq estelikleriniń biri esaplangan.

Yustinian I dáwirinde Kons-tantinopolda qurılğan Ulama (áwliye) Sofiya ibadatxanasın gumansız, erte orta ásirlerdiń eń sawlatlı arxitekturalıq qurılması dep ataw mümkin. Onıń úlken gúmbezi 40 ayna gülshenberi menen qorshalğan. Túrli reńdegi taslar hám ayna bóleklerinen islengen júdá ájayıp mozaikalar ibadatxana diywalların bezep turğan.

X—XI ásirlerde tuwrı múyeshli ibadatxana ornına kórinisi sulıw, ortası qos gúmbezlı ibadatxana qurılğan.

Ibadatxanalar bir waqıttıń ózinde tınıshlıq hám qudaydıń dárgayı esaplangan. Ibadatxanalardı bezewde shirkew nızamlarına qatań ámel etilgen Isa paygambar, Bibi Maryam, áwliyeler hám «Bibliya» kórinislerin súwretlegen. Xristian dinine baylanıslı kórkem ónerdiń maqseti dúnyadan ótkennen keyin jánnettiń ráhátine qalay erisiwdiń jol-jorıqların dindarlarğa úgit-násiyatlawdan ibarat edi.

Orta ásirlerde Evropada tiykarǵı mádeniyat tarqatıwshısı Vizantiya bolğan: onıń ustaları, súwretshileri, arxitektorları basqa mámleketlerge shaqırılıp turılğan, sonday-aq, ustalar hám alımlardıń qolında Evropa jasları tálim alğan.

Batis Evropada da erte orta ásirlerde ibadatxanalar, monastrlar qurılısına ayrıqsha itibar qaratilğan. Arxitekturada ásirese, **roman usılı** rawajlanıp, onda ibadatxanalar úlken, sawlatlı diywalları, gúmbezleri, qalıń baǵanaları, onsha úlken bolmaǵan aynaları, dárwaza hám esikleri arkalı etip qurılğanı menen ajıralıp turadı.

35-súwret. Ulama Sofiya ibadatxanası.

36-súwret.
Franciyadağı Puate
ibadaxanası

37-súwret. Orta
mektep oqıtıwshıları

Roman usılında qurılğan eń belgili imaratlar: Franciyadağı **Puate**, **Klyuni**, **Arl** shirkewleri; Germaniyadağı **Shpeyer**, **Vorms**, **Maync**, **Axendegi** ibadaxanalar esaplanadı.

Shirkew hám aǵartıwshılıq. Batıs Evropada erte orta ásirler mádeniyatı xristian shirkewi menen ajıralmas baylanıslı bolǵan. Shirkew ilim, aǵartıwshılıq, ádebiyat hám kórkem ónerge tikkeley tásirin tiygizgen. Sonıń ushın adamlardıń dúnya haqqındaǵı kózqarasları shirkew hám de din táliymatına tiykarlangan edi. Basqa mámleketler haqqındaǵı maǵlıwmatlar jeterli bolmaǵanlıqtan, xalıq arasında hár túrli gáp-sózler kóp bolatuǵın edi. Ilim-texnika rawajlanıwınıń tómenligi insanlardıń qurǵaqshılıq, suw tasqınları hám juqpalı keselliklerden jábirleniwine

alıp kelgen. Zárúrlık bolmaǵanlıqtan tek diyqanlar emes, hátte feodallar arasında da sawatlı adamlar az bolǵan. Rıcarlar qol qoyıwdıń ornına kóbinese eki sızıp sızıp qoyǵan.

Ibadaxana hám monastırlar janındaǵı baslanǵısh mektepler tómen dárejeli ruwxaniylerdı tayarlaǵan. Bunday mekteplerde latin tilinen basqa, sıyınıw (ibadat) hám duwalar oqıw tártipleri de úyretilgen.

Úlken ibadaxanalar qasında shólkemlestirilgen orta mekteplerde bolsa, dúnyalıq ilimler de oqıtılǵan. Ullı Karl mámleketinde keń tarqalǵan usınday mektepler ásirler ótip universitetlerdiń ashılıwına tiykar bolǵan.

Ibadaxana mekteplerinde balalar jasına qarap klasslarǵa bólinbesten, aralas oqıtılǵan. Kópshilik mekteplerde bir ǵana kitap bolıp, muǵallım onı nábwet penen balalarǵa berip, úzindiler oqıtqan. Sabaqlar latin tilinde alıp barılǵan. Oqıwshılardıń qızıǵıwshılıqları derlik esapqa alınbaǵan. Tártipsiz oqıwshılar qatań jazalangan.

Mekteplerde antik dāwirlerden beri bar bolğan «**jeti erkin kōrkem ōner**» dep atalğan pānler ūyretilgen. Oqıwshılar dāslep **trivium**—grammatika, dialektika hām ritorikani ōzlestirgen.

Grammatika—til tanıw ilimi, balalardı oqıwğa ūyretken.

Dialektika—hāzirgi logika sıyaqlı pān bolıp, onda oqıwshılar pikirlesiwge, pikirini dālillewge ūyretilgen.

Ritorika—qosıq, ādebiiy shıǵarmalar jazıwdı, oratorlıq ōnerini, huqıq tiykarların ūyretken.

Salıstırmalı quramalı pānler quramı—**kvadriumda** oqıwshılar: arifmetika, geometriya, muzıka hām astronomiya tiykarların ūyrenen. Astronomiyağa orta āsirlerde belgili bolğan astrologiya—boljawshılıqqa baylanıslı maǵlıwmatlar kirgizilgen. Astrologlar (múnājimler planeta hām juldızlarğa qarap adamlar taǵdirin aytıp beriwge hāreket etken.

Qoljazba kitap ōneri. Iri monastrlarda monax-kalligraflar isleytuǵın skriptoriya (ustaxana)lar bolğan. Erte orta āsirlerde kitap taptırmaytuǵın, qımbat buyım esaplangan. Evropada olar pergament—arnawlı islew berilgen terilerge jazılğan. Betler bekkem jipler menen tigilip, aǵashtan jasalğan hām teri tartılğan kitap qaplarda saqlangan. Bazıda kitapqaplar qımbat bahalı tas, metallar menen bezetilgen. XII āsirge shekem kitaplar monastrlar kitapxanalarında saqlangan.

Slavyan jazıwınıń jaratılıwı. Kōpshilik slavyanlar, solar qatarında, Kiev Rusı xalqı Vizantiyadan xristianlıqtıń pravoslavie aǵımın qabil etken. Jańa dinniń qabil etiliwi diniy kitaplarga mūtājlikti keltirip shıǵarıp, slavyan jazıwınıń jaratılıwına tūrki bolğan.

Ruwxaniy alımlar—Kirill hām Mefodiy—IX āsir ortalarında grek ālipbesi tiykarında slavyan jazıwın jaratıp, batıs slavyanlar arasında xristianlıqtı keń en jaydırğan. Olar

38-súwret. Kiev. Ulama Sofiya shirkewi XI āsir.

grek tilindegi diniy shıǵarmalardı keyin ala «kirillica» dep atalǵan jazıw arqalı slavyan tiline awdarmalaǵan. Usı jazıw bolgariyadaǵı Rus jerlerine tarqalǵan.

Yaroslav dáwirinde Rusta aǵartıwshılıq joqarı dárejege kóteriledi. Vladimir dáwirinde Kieve xristian ruwxaniylerin tayarlaytuǵın oqıw ornı Kieve shólkemlestirilgen bolsa, Yaroslav Novgorodta úsh júz ruwxanıy tayarlaytuǵın bilim jurtın ashadı. Knyaz dáwirinde dáslep Kieve, soń Novgorodta jilnamalar dúzile baslaydı.

1. Internet arqalı yaqı «Ózbekistan milliy enciklopediyası»nan greklerdiń Platon akademiyaşınan tısqarı jáne qanday akademiyaşarı bolǵanlıǵın anıqlań.
2. Temada keltirilgen Vizantiyada joqarı dárejede rawajlanǵan súwretlew óneri túrlerin 35,38-súwretlerge qanday baylanısı barlıǵın aytıp beriń.
3. Sizińshe, orta ásirler áyyemgi grek-rim mektepleri menen házirgi mektepler ortasında qanday uqsas hám pariqlı tárepleri bar?
4. Latin hám kirill jazıwların 6-klass tariyx sabaqlıǵı maǵlıwmatları tiykarında talqılap, olar qanday ulıw-malıqqa iye ekenligin kórsetiń.
5. Sizińshe, slavyan jazıwı hám Kiev Rusı mádeniyatınıń tariyxıy tamirları qaysı mámleket penen baylanıslı?
6. 35,36 hám 38-súwretlerdi salıstırıp, olardaǵı ulıw-malıq hám pariqlanatuǵın táreplerin tabıń.

II BAP. ERTE ORTA ÁSIRLERDE AZIYA

10-Ş. ARABIYA ERTE ORTA ÁSIRLER BASÍNDÁ

Arabiya. Arab qáwimleri Arabiya yarım atawında hám oğan qońsılas aymaqlarda jasağan. Olar **somiy** (semit) xalıqlarınan bolıp, somiylerge arablardan basqa: evreyler, ossuriyeler, finikiyalılar hám arameyler de tiyisli bolğan. Bul xalıqlar Áyyemgi Şıǵıstıń dańqı taralğan mámleketleri: Akkad, Vavilon, Izrail patshalıqların dúzgen.

Kóshpeli arablar—badaviy (sahara)ler túyeshilik, qoyshılıq hám jılqıshılıq penen shuǵıllanğan. Olar shól hám jaylawlarda malların baǵıp, kóship júrgen.

Arabiyanıń qubla hám batısındaǵı otırıqshı diyqanshılıq penen shuǵıllanıwshı xalqı say hám jılǵalar, qudıqlar átirapında xurma baǵların hám júzim baǵların jaratqan. Tap usı jerlerden Vizantiyadan qublaǵa, Afrikaǵa hám Hindstanǵa baratúǵın kárwan jolı ótken. Ullı Jipek jolı ótken mámleketlerde tınıshsızlıq bolıp turǵan waqıtlarında kárwan jolları Arabiyaǵa qaray jiljiytuǵın edi. Waqıttıń ótiwi menen bul kárwan jolları boylarında xalıq bekinisleri hám qalaları payda bola baslağan. Olarda jasaytuǵın xalıq bolsa kárwan jollardaǵı sawdagerler, sayaxatshılardıǵa xızmet kórsetiw menen shuǵıllanğan.

Bul qorǵanlardıń eń úlkeni **Mekke** qalası edi. Kóshpeliler óz malların qalalarǵa alıp kelip, jergilikli xalıq penen dán, gezeleme, qural-jaraqlarǵa almastırǵan.

Arabiyanıń eń rawajlanǵan wálayatları—**Emen** hám **Hijaz** edi. Emen óziniń jerleriniń ónimdarlıǵı menen atı shıqqan. Ol jerde suw jeterli bolǵanlıqtan miyweli terekler ósirilgen, xurma baǵları jaratılǵan. «**Emen**» arabsha «haq», «baxıtlı» mánisin bildirgen. Rim tariyxshıları Emendi «Baxıtlı Arabiya» (Arabiya felix) dep atağan.

Arablardıń diniy isenimleri. Arablardıń kópshiligi ǵayrı din bolğan. Olardıń dinleri qońsı semit xalıqları dinleri

menen kóplegen ulıwmalıqqa iye bolǵan. Áhmiyetli qudaylardan biri urıs hám ónimdarlıq qudayı Astar «Tańǵı juldız» kórinisinde túsinilgen. Ay qudayı — Sin, ana quday — Lat bolǵan. Quyash qudayı apatshılıq hám qorqınıshlı esaplangan. Arablar tábiyiy hám qolda tayarlangan tas baǵanalardı (ústin) qádirlegen, olardı qudaylar úyi hám tulǵası dep bilgen.

39-súwret. Arab jawingerleri

Jámıyetlik teńsizliktiń payda bolıwı.

VI ásirde xalıq sanı kóbeyip, qáwimler arasında suw derekleri hám jaylawlar ushın gúres kúsheygen. Olardıń túrli qudaylarǵa sıyınǵanlıǵı da qáwimler arasında qarama-qarsılıqtı jáne de keskinlestirgen. Urıslarda alınǵan áskeriy oljalar qáwim baslıqlarınıń, áskeriy jolbashılardıń bayıp barıwına alıp kelgen. Bunıń nátiyjesinde ruw-qáwim aqsúyekleri qalıplesken. Bul process VII ásirdeń baslarında ruwshılıq dúziminiń ıdrawın tezlestiredi.

Iran patshası **Xisrav I** 570-jılı Emendi basıp alıwı menen kárwan jolı iranlılarǵa qarashlı Eki dárya aralıǵına jılıydı. Sawdanıń krizisi barlıq arab xalqınıń turmısın qıyınlastırǵan. Bunday jaǵday orayı Mekke qalası bolǵan, tiykarınan quraysh qáwimi jasaytuǵın Hijazda anıq-ayqın kórinedi.

Islam dini hám arablardıń birlesiwı. Júz bergen ekonomikalıq krizis kóshpelilerdi jańa jerlerdi basıp alıwǵa, jaylawlardı keńeytiriwge iytermeleydi. Sol waqıtta arablarǵa qońsı bolǵan Vizantiya hám Iran sıyaqlı mámleketlerde ekonomikalıq artta qalıwshılıq, kúshli armıyanıń bolmaǵanlıǵı arablarǵa qolay keledi. Júzege kelgen jaǵdayda jańa — islam dini arablardıń birlesiwine xızmet etedi.

Islam (arab tilinde sıyınıw, baǵınıw) — dúnyada keń tarqalǵan dinlerdiń biri. Oǵan sıyınıwshılardı musulmanlar dep ataydı.

Islam tariyxshıları onıń tiykarın salıwshısı bolajaq payǵambar **Muhammed** alayhissalamdı 570-jılı Mekkede tuwılǵan dep jazadı. Ol quraysh qáwiminiń hoshimiyler ruwına tiyisli, onsha bay bolmaǵan, lekin Mekke aqsúyeklerine jaqın shańaraqta tuwılǵan. Muhammed (s.a.v) ele gódek waqtında-aq jetim qalǵan. Tuwılmasınan aldın ákesi Abdullah, 6 jasar bolǵanında bolsa anası Amina dúnyadan ótken. Onıń keyingi ómiri atası **Abdulmutaliptiń** qáwenderliginde óte basladı. Babasınıń óliminen sóń Muhammed (s.a.v) ámekisi (ákesiniń tuwısqanı) **Abu Talip** tárbiyasında qaladı.

Islam dini dereklerinde jazılıwına qaraǵanda 610-jıldan baslap Muhammed alayhissalamǵa Alla taaladan ilahiy ayatlar ayan bola baslaydı. Ol qúdiretli birden-bir jalǵız qudaydan, yaǵnıy Alla taaladan basqa heshqanday quday joq dep, ózin rasulluloh — qudaydıń elshisi, payǵambar dep járiyalaydı.

Quran (arabsha, qıráát, oqıw) — islam dinine sıynıwshılardıń muqaddes kitabı bolıp, Alla taala tárepinen Muhammed (s.a.v) ke saza arqalı bildirilgen. Quran jigirma úsh jıl dawamında bildirilgen bolıp, 114 súreden quralǵan.

40-súwret. Mekke. Kaaba

Dáslep Mekke qurayshları tárepinen jaña din jaqsı kútip alınbağan. Nátiyjede, 622-jılı Muhammed (s.a.v) óz tárepdarları menen **Yasrib** (Madına)qa keledi. Bul waqıya **hijrat** (kóshiw) atın alıp, musılman jil esabınıń baslanıw sánesi bolıp esaplanadı.

Yasrib Muhammed (s.a.v)ti jaqsı kútip aladı. Musılman bolğan madinalılar hám olarğa qosılğan kóplegen arab qáwimleriniń Mekke ushın güresi tabıslı tamamlanadı. Qala urıssız alınıp, muqaddes jerler qáwimlik diniy sıyınıw háykelleri hám qudaylarınan tazalanadı. Mekkedegi **Kaaba** musılmanlardıń tiykarǵı zıyarat ornına aylandırıladı. Muhammed (s.a.v) arab qáwimleriniń óz ara urıslarına shek qoyıp, islam dinin qabıl etiwge shaqıradı. Keyingi 10—12 jil dawamında Arabiya qalaları hám kóshpeli qáwimler biriniń izinen biri Muhammed (s.a.v)ke baǵınadı.

630-jılǵa kelip arablardıń kópshilik bólegi musılman boladı. Mekke—islam dininiń orayı dúnyadaǵı barlıq musılmanlardıń muqaddes qalasına aylanadı. Nátiyjede, islam dini tiykarında Arabiya yarım atawında kóshpeli hám otırıqshı qáwimlerdi birlestirgen birden-bir mámleket júzege keledi.

1. Kartadan Arabiya yarım atawın kórsetiń.
2. Arab qáwimleriniń xojalıq jumısları haqqında aytıp beriń.
3. Arablardıń tiykarǵı jumısları (sharwashılıq, diyqan-shılıq, sawda kárwanlarına xızmet kórsetiw) haqqında aytıp beriń.
4. Ne sebepten arablarda jeke qudaylıqqa tiykarlangan dinge zárúrlık kelip shıqqan?
5. Muhammed payǵambardıń (s.a.v.) ómiri haqqında nelerdi bilesiz? (ráwiyat, hádis)?

Arablar mámleket júzege kelgenge shekem jasağan jámiyetlik dúzimdi qaysı Evropa xalıqlarında baqlaǵansız? Salıstırıp aytıp beriń!

11-Ş. ARAB XALIFALÍĠÍ

Xalifalıqtıń júzege keliwi.

Muhammed (s.a.v) payǵambar ólgennen soń onıń jaqın tárepdarı **Abu Bakir** (632—634) xalifalıqqa («orınbasar») saylanadı. Onıń basqarǵan dáwirinde Arabiya yarım atawınıń xalqı islam dinin tolıq qabıl etedi. Keyingi xalifa **Omar** (634—644) islam dúnyasında óziniń saqıylıǵı, ádatatlılıǵı hám din máselelerinde qatánlıǵı menen dańq taratqan. Onıń dáwirinde arablar Palestina, Siriya, Mısır hám Liviyanı, Irannıń úlken bólimin jawlap alǵan.

41-súwret. Arab xalifalıǵı jawıngeri

Ospan xalifalıǵı dáwirinde (644—656) Iran tolıq basıp alınǵan. Arab áskerleri Daǵıstandı iyelep Ámiwdárya jaǵalarına shıǵadı. Ospan dáwirinde Quran ayatları toplanıp birden-bir kitap halına keltirilgen. Sońǵı xalifa **Ali** (656—661) húkimdarlıǵı óz qarsılasları menen toqtawsız urıslarda ótedi.

Xalifalıq áskerleri VIII ásirdeń baslarında Arqa Afrikanı tolıq baǵındıradı. **Tariq ibn Said** basshılıǵında arab áskerleri 711-jılı, keyinirek onıń atı menen atalǵan Gibraltar (Jabal at-Tariq — «Tariq tawı» sózinen) buǵazınan ótip, Ispaniyanı basıp aladı. Evropaǵa atlanıslar **Bordo** qalası bosǵasına shekem dawam etedi. **Puate** urısında 732-jılı frankler húkimdarı **Karl Martell** arablardı jeńip, olardıń Evropaǵa atlanısların toqtatadı.

Shıǵısta arablar Kavkaz artı hám alıp, xalqın islam dinine ótkeredi. Xalifalıqtıń Shıǵısqa atlanısları Orta Aziyada Talas, Hindstanda Moltongá deyin dawam etedi. Nátiyjede, VII—VIII ásirdeń birinshi yarımında úlken aymaqtı iyelegen mámleket — **Arab xalifalıǵı** dúziledi.

Xalifalıqta jer-múlik qatnasıqları. Arablar basıp alǵan barlıq

Orta Aziyanı basıp

42-súwret. Tashkentte saqlannıp atırǵan xalifa Ospan Qurani

mámleketlerdegi jerler mámleketke tiyisli dep járiyalansa da, is júzinde burıngı iyeleriniń qolında qaladı.

Siriya hám Iran basıp alıngannan soń, arab aqsúyekleri xalifağa basıp alıngan jerlerdi bólistiriw usınısı menen shıǵadı. Biraq, xalifa Omar jerlerdi iyelerinde qaldırıwdı buyıradı.

43-súwret. 732-jıl, Puate urısı

ónermentshilerden 12 dirhamnan **jiziya** salıǵı alıngan. Sharwa malları hám sawdadan alıngan salıq **zakat** ol 1/40 úlesti quraǵan. Xalifalıqta qullar miynetinen de paydalangan.

Arablarǵa qarsı xalıq kóterilisleri. VIII—IX ásirlerde basıp alıngan mámleketlerde xalıq kóterilisleri bolıp ótken. Iraktıń **Kufa** qalasında 685—687-jılları bolıp ótken kóteriliste arab hám parsı xalqınıń qala kámbaǵalları hám ónermentleri qatnasqan.

Orta Aziyanıń qublası Merv oazisinde 747-jılı baslangan **Abu Muslim** bassılıǵındaǵı kóteriliste xalıqtıń barlıq qatlamları qatnasqan. Kóterilis Mawarawnnaxr hám Xorasandı qamtıp aladı. Abu Muslim bassılıǵındaǵı kóterilis nátiyjesinde Ummaviyeler húkimdarlıǵı tamamlanıp, xalifalıqtı basqarıw jańa dinastiya **Abbasiylerge** ótedi.

Arab xalifalıǵı 630—1258-jılları húkim súrgen. Onda **Ummaviyeler** (661—750) hám **Abbasiyeler** (750—1258) dinastiyaları húkimdarlıq etken.

Mawarawnnaxr orayı Sogdiyanada 769—783-jılları **Muqanna** bassılıǵında úlken xalıq kóterilisi bolıp ótedi.

Kóterilisshiler uzaq jillar arab láshkerlerine qarsı tabıslı gúres júrgizedi. Azerbayjanda 815-jılı **Babek** basshılıǵında kóterilis te 20 jıldan artıq dawam etedi. Tariyxta «**qızıl kóylekliler**» atın alǵan bul kóterilis qatnasıwshılarınıń uranı: «*Qırq jil qul bolıp jasaǵannan bir kún azat bolıp jasaǵan jaqsı!*» sózleri bolǵan.

44-súwret. Babek basshılıǵındaǵı qozǵalań

Xalıq kóterilisleri, urıslar, hákimi-yat ushın gúresler xalifalıqtıń siyasiy krizisine sebep boladı. Xalifalıqtan birinshi gárezsiz ámirlik 756-jılı Ispaniyada dúziledi. Ol X ásirde **Qurdaba** (Kordova) **ámirligi** dep ataladı. IX ásirde baslap Mısır, Iran, Mawarawnnaxr hám Xorasan gárezsizlikke erisedi. Abbasiyer qolında bolsa Jaqın Shıǵıs hám Arabiya yarım atawı qaladı. 1258-jılı Mongól xanı **Xulaku** Baǵdadtı iyelegennen soń, Arab xalifalıǵı húkimdarlıǵı saplastırıladı.

1. Xalifalıqtıń dáslepki 20 jıllıq tariyxınan oqıǵan hám bilgenlerińizdi aytıp beriń.
2. Kartadan arablar basıp alǵan mámleketlerdi kórsetiń.
3. Xalifalıqqa kirgen nayıplıqlarda qanday salıqlar engizilgen? Olardan qaysılar aldın da bolǵan?
4. Arablarǵa qarsı xalıq kóterilisleri bolǵan jerlerdi kórsetiń hám olardıń sebeplerin aytıp beriń.

12-§. HINDSTAN

Mámlekettegi ishki jaǵday. Kushanlar imperiyası krizisinen soń Hindstanda hákimiyattı iyelegen **Chandragupta I** (320—340) guptalar dinastiyasına tiykar saladı. Guptalar

mámleketiniń paytaxtı **Pataliputra** qalası bolǵan. IV ásirdeń aqırında — guptalar imperiyası güllep-jasnaydı. Sol waqıttan baslap Hindstanda múlikshilik (feodal) qatnasıqları júzege keledi.

45-súwret. Guptalar dáwirindegi temir baǵana. V–VI ásirler

Húkimdarlar óziniń jaqın-ları — hámeldarlarına, áskeriy baslıqlarına jer-múlikler inam etken. Nátiyjede, úlken jer iyeleri qatlamı qalıplese. Olar diyqanlardan salıqlardı tólewden tısqarı, miynet minnetlemelerin ótewdi de engizedi. Erte orta ásirlerde mámleket xalqınıń kasta-varna (taypa) larǵa bóliniwi: braxmanlar, kshatriyler, vayshiler hám chudralar saqlanıp qaladı.

Hindstanda qalıplesken jámiyetlik qatnasıqlar sap feodal kórinisinde bolmastan, qulshılıq úrp-ádetleri de belgili dárejede saqlanıp qalǵan. Biraq qullar miynetinen óndiriste emes, kóbinese úy jumıslarında paydalanǵan. Qul iyeleri quldı azıq-awqat penen támiyinlewden basqa, oǵan jılına bir mártebe kiyim de alıp bergен.

Mámlekette siyasiy pıtırańqlıq. VI ásirde Hindstangá bastırıp kelgen eftaliyler hújimlerinен guptalar imperiyası bólinip, mámlekettiń úlken bólegi basqınshılar qolına ótedi.

VII ásirde Hindstanda bolǵan Qıtay tariyxshısı **Syuan Szyanniń** jazıwına qaraǵanda, Hindstanda 70 ke jaqın úlken-kishi knyazlıqlar bolǵan. Knyazlar menen rojalar arasında tınımsız urıslar bolıp turǵan. Qolǵa kirgizilgen oljalar, jerler jeńimpazlar ortasında bólistirilgen. Sawǵa etilgen jer maydanı **grass** («qultım» yamasa «bólek») dep atalıp, onı alǵan shaxs áskeriy xızmet ótiwi kerek bolǵan. Óz shańaraǵına tiyisli bolmaǵan hámeldarlarǵa rojalar jerdi belgili múddetke paydalanıwǵa bergен. Bunday jerler patta («jarlıq» yaki «jarlıqqa alınǵan jer») dep atalǵan. Pattadan ayrıqsha xızmet kórsetken adamlardı sıylıqlaw ushın da paydalanılǵan. Múlikshilik qatnasıqları bekkemlenip barıwı menen patta

jerleri de áwladtan-áwladqa ótetuđın miyraslıq múlikke aylana baslağan.

Óz ara urıslar nátiyjesinde kúshsizlenip qalđan Hindstandı sırt el basqınshıları da talağan. Atap ayqanda, Arab xalifalıđınıń bóliniwinen júzege kelgen musulman mámleketleriniń húkimdarları XI ásirde baslap Hindstangá hújim baslaydı. Ğazna húkimdarı **Mahmud Ğaznalınıń** láshkerleri XI ásir baslarında mámleket arqasına 17 mártebe basqınshılıq atlanısların shólkemlestirgen. Belgili waqıt ótip Hindstannıń arqa bólimi musulman húkimdarları tárepinen tolıq basıp alınadı.

Xalıqtıń shuđıllanđan jumısları. Shıǵıs xalıq erteklerinde Hindstan ápsanalıq baylıqlar mámleketi sıpatında súwretlengen. Evropada hind rojalarınıń baylıqları haqqında hár túrli ápsanalar taralđan.

Tiykarında, bul baylıqlar xalıqtıń awır mashaqatlı miynetiniń arqasında jıynalđan. Diyqanlar dáryalardan kanal hám jap-salmalar qazıp, jańa jerlerdi ózlestirgen hám onnan jilına 2—3 mártebe ónim alđan. Ónimdar jerlerde salı, paxta, qant qamısı, kók shópler hám shay jetistirgen. Ásirler ótip bul eginler qońsı mámleketlerge de tarqalđan.

Hind ónermentleri óz sheberlikleri menen dańq taratqan. Olar islegen zergerlik buyımları, altın hám gúmisten islen-gen ıdıslar, Hindstannan sırtta da joqarı bahalanđan. Pil súyeginen, ađashtıń qattı sortlarınan jasalđan adam hám haywanlar músinler, tek hind rojalarınıń ğana emes, sırt mámleketlerdiń húkimdarlarınıń sarayların da bezegen. Ađashtan islengen ápiwayı úskenerde toqımashılar júdá shıraylı gezlemeler toqıđan.

Sawda-satıq baylanısları. Hindstannıń batısında kóplep teńiz port qalaları bolıp, olarǵa sırt ellerden hárqıylı buyımlar keltirilgen hám óz náwbetinde hind ónermentleri tayarlağan hár túrli buyımlar dúnyanıń túrli múyeshlerine alıp ketiletuğın edi. Eń úlken port-qala **Kalikut** hákimin «*teńiz xojayını*» dep ataytuğın edi. Qalalardaǵı tıǵız bazarlarda jergilikli hám basqa mámleketlerden keltirilgen zatlar satılatuğın edi. Qıtay, Afrika, Arabiya, Orta Aziyadan kóplep sawda-

gerler túrli gezlemeler, zergerlik buyımları, kók shópler hám pardozlaw buyımların satıp alıw maqsetinde hind qalalarına keletuğın edi.

1. Hindlerde bar bolđan qaysı varna-kastalardı bilesiz?
2. Iri jer iyelewshiliktiń túrlerin aytıp beriń.
3. Mámlekette jer iyeligi túrlerin túsindirini. Olar úlkemizdegiden nesi menen parıqlanđan?
4. Shıǵıs xalıqları erteklerindeki Hindstanniń ápsanalıq baylıqları neler esabına jaratılđan?

13-ş. QÍTAY (IV–X ÁSIRLERDE)

Qıtaydıń birlesiwı. Xan qulshılıq imperiyası III ásirde kriziske ushırap, onıń ornında 3 gárezsiz: **Vey**, **Shu** hám **U** mámleketleri júzege keledi. Sol waqıttan Qıtayda jer iyelewshilik qatnasıqları qalıplese baslaydı.

VI ásirde ekinshi yarımında Türk qağanlıǵınıń basıp alıw qáwpi Qıtaydıń birlesiwine túrtki bolđan. Mámleketti sheklenbegen hákimiyatqa iye bolđan **Suy dinastiyası** (589–618) wákili basqarđan. Onıń ıqtıyarında kúshli áskerlerinen basqa, kóp sanlı sadıq ámeldarları da bar edi. Mámlekettiń oraylasıwı tórt ásir dawam etken óz ara urıslarǵa shek qoyıp, ekonomika hám mádeniyattıń rawajlanıwına alıp kelgen. Egin maydanları keńeyip, xalıq sanı kóbeygen, sawda-satlıq janlanıp, qalalar rawajlana baslaydı. Jańa hákimiyat salıqlardı tártiplestirip, aqsha reformasını ótkeredi.

III ásirde Qıtayda jer iyelewshilik qatnasıqları qalıplese baslaydı. Suy dinastiyası (589–618) dáwirinde Qıtay oraylasqan mámleketke aylanadı.

Mámlekette wálayatlar arasındadı ekonomikalıq baylanıslardı bekkemlew, Xuanxe hám Yanczı dáryaları aralıǵındadı aymaqlardı sawda-satlıq qatnasıqlarına qatnastırıw

maqsetinde — **Ullı kanal** qurıladı. Bul ilajlar mámleket kóleminde birden-bir suw yolınıń payda bolıwınan tısqarı, shıǵıs wálayatlardıń teńizge shıǵıwına sharayat jaratadı. Biraq, Suy dinastiyasınıń basqarıwı uzaq dawam etpeydi.

Qıtaydıń arqa-batısındaǵı jergilikli hákimlerden biri **Li Yuan** 618-jılı taxttı iyelep **Tan dinastiyasına** (618—907) tiykar saladı.

Jer iyelewshilik qatnasıqları. Tan imperiyası basqarıwı dáwirinde Qıtaydaǵı barlıq jerler mámleketke tiyisli dep járiyalandı. Mámlekettiń barlıq ayaqlarında diyqanlarǵa mayda-mayda jer maydanları ijararǵa beriledi. 624-jılı qabil etilgen nızamǵa baylanıslı, hárbir xojalıq úy háwlisi ornınan basqa 80 muǵa deyin (**1 mu — 6 sotix**) súriletuǵın jerdi ijararǵa alıw huqıqına iye boladı. Hárbir xojalıqqa óziniń baǵında miywe tereklerinen basqa, tut ósiriwi májbúr etip qoyıladı. Jańa nızamǵa muwapıq diyqan óz háwlisin hám jerin satıwı, girewge qoyıwı múmkin edi. Biraq, mámleket tárepinen ajratılǵan jerdi satıw qadaǵan etilgen. Mámleketten alınǵan jer ushın diyqan hár túrli salıqlar tólewden basqa, miynet minnetlemesin de ótep bergen. Atap aytqanda dereklerde Loyan Ullı kanalınıń qurılısına 2 million, Ullı Qıtay diywalın qurıw hám ońlawǵa 1 millionnan artıq adam jumsalǵanı haqqında jazılǵan.

Imperator óz láškerbasshıları, hámeldarları hám aqsúyeklerge úlken jer maydanların bergen. Sonıń ishinde, ayırım ámeldarlarınıń dárejeleri: ataq hám lawazımlarına qarap 500 den 10 mıń muǵa shekem jer menen sıyılıqlanǵan. Dereklerde ayrıqsha xızmet kórsetken áskerlerge yaki hámeldarlarǵa 300 den 6 mıń muǵa shekem jer berilgeni jazılǵan. Imperator bergen jerler salıqlardan azat etilgen.

Qalalar, ónermentshilik hám sawda. Qıtayda VI ásirde-aq qalalar birqansha jetilisedi. Shegara ayaqlarında jańa qala-qorǵanları qurıla baslaydı. Dárya hám teńiz portlarında,

46-súwret.
Imperator
Li Yuan

shiyki zat kóp jerlerde, sawda-ónermentshilik rawajlanıp, jańa qalalar júzege keledi. Ullı kanal hám teńiz jaǵalawları boylap, VII ásirde **Xanchjou**, **Kayfin**, **Yanchjou** qalalarınıń jetilisiwi de ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwına baylanıslı edi. Bul process nızamlardı kúsheyttiriwdi talap etip, Tan imperatorları qalalarda tünde kóshege shıǵıwdı qadaǵan etedi. Qala dárwazaları tünde jawıp qoyılǵan: qala diywalınan órmelep ótse, 70 dúrre menen jazalanıwı kórsetilgen. Álbette, bul ilajlar qalalarda tınıshlıqtı hám mal-múlikke qol qatılmaslıǵın támiyinlewe qaratılǵan.

VII—VIII ásirlerde Qıtayda taw-kánshilik tarawı, farfor hám gúlal buyımlar islep shıǵarıw da rawajlandı. Qala ónermentleri kásiplik birlespelerin (cexlar) dúzip, belgili kásiptegi ónermentler óz aldına kóshe hám kvartallargá ornalasa baslaǵan.

47-súwret.
Tan dinastiyası
dáwirindegi
teńge

Qıtaydıń oraylasıwı hám ekonomikalıq rawajlanıwı sawda-satlıqtıń joqarı dárejege kóteriliwin támiyinlegen. Eń úlken bazar **Yanchjou**da bolıp, bul qala suw hám qurǵaqlıq sawda jolları kesiliskeń jerinde jaylasqan edi. Bul dáwirde payda bolǵan yarmarkalar da ishki sawdanıń keńeyiwine xızmet etken. Qıtayda VII ásirdeń baslap birden-bir pul — **syannıń** engiziliwi de ekonomikalıq rawajlanıwǵa xızmet etken. Basıp shıǵarıılǵan teńgelerdiń ortasında tórtmúyeshli tesigi bolıp, ol teńgeni jipke

diziw ushın qolaylastırılǵan edi.

Sırtqı siyasat. Tan dinastiyası húkimranlıǵı dáwirinde Qıtay Túrkk qaǵanlıǵına qarsı úlken urıs alıp baradı. Imperator láchkeri 640-jılı Ullı Jipek jolında jaylasqan **Gaochan** mámleketin jeńedi. Sonnan keyin uyǵırlarǵa qarsı uzaq jillar dawam etken urıslar baslanadı. Batıs Túrkk qaǵanlıǵına qarsı 20 jıldan kóbirek dawam etken urıslar da Qıtay láchkeriniń jeńisi menen juwmaqlanadı. Koreyaǵa qarsı 668-jılı baslanǵan urıs onıń paytaxtı **Pxenyanıń** basıp alınıwı menen tamamlanadı.

VII—VIII ásirlerde Qıtay belsendi sırtqı siyaset alıp barıp: Türk qağanlıǵı, Arab xalifalıǵı, Vizantiya, Yaponiya hám Hindstan menen sawda diplomatiyalıq baylanıslar ornatadı.

Jaña **Sun dinastiyası** dáwirinde (960—1279) Qıtaydıń xalıq aralıq baylanısları jáne de keńeyedi. Orta Aziya, Hindstan hám Hindi-Qıtay, teńiz arqalı Yaponiya hám Indoneziya menen sawda-satlıq isleri alıp barıladı.

Dáslepki orta ásirlerde Qıtayda Suy (589—618), Tan (618—907) dinastiyaları húkimranlıq etken.

1. Qıtayda jer iyelewshilik qatnasıqları qashannan baslap payda bolǵan?
2. Mámlekette diyqanlardıń awhalı qanday bolǵanlıǵın aytıp beriiń.
3. Qıtayda qalalar, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıp barıwın mısallar menen kórsetiiń.
4. Tan dinastiyası húkimdarları sırtqı siyasetta qanday jetiskenliklerge erisken?

14-Ş. AZIYA MÁMLEKETLERI MÁDENIYATI

Islam mádeniyatı hám Orta Aziya. Arab xalifalıǵı tárepinen basıp alınǵan mámleketlerde jaña — arab civilizaciyası júzege keldi. Onıń payda bolıwında islam dininiń áhmiyeti oǵada úlken.

Batis Aziyanıń áyyemnen joqarı mádeniyatlı úlkelerine kelgen arablar dáslep grekler, evreyler, siriyalılar, parsılar, sogdiylarǵa qaraǵanda artta edi. Biraq, usı xalıqlardıń mádeniyatın ózlerine sińdirip, jáne de joqarı bolǵan mádeniyatıń jaratılıwına sharayat jarattı. Atap aytqanda, xalifa **Harun ar-Rashid** sarayında IX ásirdeń baslarında «**Bayt ul hikma**» — «**Danışpanlıq úyi**» shólkemlestiriledi.

48-súwret.
«Bayt ul-hikma»

Sol dáwirde anıq pánler — matematika, astronomiya, geografiyanıń rawajlanıwı baqlanıp, bul process ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwına alıp keledi. Ásirler ótip xalifalıqta oylap tabılğan globus hám usturlub (astrolyabiya)dan barlıq mámleketlerde paydalana baslaydı. Evropa medicinası bolsa XVII ásirdeń ortalarına shekem bilim hám ámeliy kórsetpelerdi Orta Aziyada jetilisip shıqqan alımlar — **Abu Ali ibn Sina** hám **Abu Bakr ar-Razi**lerdiń shıǵarmalarınan alǵan.

Watanlasımız **Muhammed Xorezmiy** (IX ásir) matematika tariyxında birinshi bolıp algebra pánine tiykar saladı. Matematikada paydalana baslaǵan hind cifrları keyin ala Evropa mámleketlerine arab cifraları atı menen tarqaladı.

Baǵdad hám Damaskta observatoriyalar qurılıp, olarda quramalı ólshemlerden paydalangan astronomlar jer sharınıń meridianın esaplap shıqtı. Arab sayaxatshıları evropalılardan birneshe ásir burın Hindstan hám Qıtayda, Afrika hám Shıǵıs Evropanıń eń shetki ayaqlarında bolıp qaytadı. **Al-Masudiy, Ibn Dast, Ibn Fadlan, Ibn Battutalar** bul úlkelere tuwralı shıǵarmalar jazıp, kartalar dúzgen.

Ádebiyat. Musılman ádebiyatı dáslep arab tilinde jaratıladı. Keyin X ásirde baslap ol parsı tiline awdarıla baslaydı. Musılman poeziyası joqarı dárejege erisip, onıń kóplegen túrleri qalıplesedi.

Sawdager hám sayaxatshılar uzaq ellerden tek ájayıp buyımlardı ǵana emes, ájayıp keshirmeler haqqında gúrrińlerdi, basqa ellerdiń ápsanaların, erteklerin de alıp kelgen. Olar bul haqqında xalifa sarayında, aqsúyeklerdiń otırıp-salarında, bazar hám kóshelerde aytıp bergen. Bul bastan keshiriwler haqqındaǵı gúrrińler, ertekler hám ápsanalar tiykarında arab ádebiyatınıń ájayıp dúrdanası «**Mıń bir tın**» jaratıladı.

Arxitektura. Xalifalıqta kórkem ónerdiń barlıq tarawlarına salıstırǵanda arxitektura joqarı rawajlangan. Xalifalıq quramındaǵı mámleketlerde kórkem saraylar, meshit-medreseler, qoǵanlar qurılǵan. Granada (Ispaniya) daǵı **Al-Hamro** sarayı, Kordova (Ispaniya)daǵı meshit, Kairdegi **Hasan meshiti**, Buxaradaǵı **Ismayl Samaniy** mavzoleyi — arablar dáwiriniń arxitektura dúrdanaları bolıp esaplanadı.

49-súwret. Kordova meshitiniń naǵıslı gúmbezi

50-súwret. Kair. Hasan meshiti

Xalifalıq mádeniyatınıń tiykarǵı tarawlarınıń jáne biri bul kolligrafistlik — sulıw jazıw óneri bolǵan. Kolligraflar jazıw ushın zárúr bolǵan teksttiń mazmunına sáykes keletuǵın jazıwdıń hár túrli usılların oylap tapqan. Qurandı kárimnen alıńǵan ayatlar, islam arxitekturasınıń dúrdanaları bolǵan imaratlardıń ishki hám sırtqı táreplerin bezewde keń qollanılgan.

Shıǵıs mádeniyatı Evropa mádeniyatınıń keyingi rawajlanıwına óziniń unamlı tásinin tiygizgen. Keyingi ásirlerde evropalı alımlar Aziya mámleketleriniń matematika, medicina, astronomiya, kartografiya tarawındaǵı jetiskenliklerin ózlestiredi.

Kórkem óner. Islam dininde tiri-janlı zatlardı súwretlew qadaǵan etilgenligi haqqındaǵı dogmalar keń tarqalǵan. (Tiykarında, bolsa qudaydı súwretlew sonday-aq, súwretlengen zatlardı sıyınıw qadaǵan etilgen). Musılmanlardıń súwretlew óneri kitaplardı bezew tarawında óziniń joqarı shıńına erisedi. Kitaplardı kóp sanlı adamlar hám haywanlardı súwretlegen bezewler tayarlangan. Tekst quramalı naǵıslar menen qorshap alıńǵan. Biraq, musılmanlar kórkem óneriniń tiykarın súwretlew emes, kalligrafistlik, yaǵnıy sulıw jazıw óneri bolǵan. Arab jazıwı Siriyada arameyler yaki arab xristianları oylap tapqan aramey álipbesi tiykarında jaratılǵan. Ol 28 háripten ibarat bolıp, arab jazıwı shepten onǵa emes, ońnan shepke jazılǵan. Eger xristianlar ushın eń muqaddes súwret atanaqtaǵı

quday tulǵası bolsa, musulmanlar onı qudaydıń sózi menen súwretlegen. Sózdi muqaddes dep bilgen. Musulmanlardıń sulıw jazıw ónerindegi jetiskenlikleri tańqalarlıq dárejede bolǵan. Kalligraflar kóplegen jazıw usılların oylap tawıp, olardan jazılıp atırǵan tekst mazmunına qarap paydalanǵan. Kalligrafiya óneriniń jetilisiwine Iran, Xorasan, Mawarawnnaxr aymaqlarında jasaǵan xalıq wákilleriniń qosqan úlesi teńsiz bolǵan. Sebebi, olardıń barlıǵı qaysı tilde sóyleskenine qaramastan, arab jazıwınan paydalanǵan.

Turmısı. Musulmanlardıń turmıs mádeniyatı óziniń kórkemligi, joqarı ilgerlewi menen ajıralıp turǵan. Olardıń ayırımları keyinirek evropalılar tárepinen qabıl etilgen. Mısalı, pasıllarda máwsimge qarap kiyiniw tártibi, otırıs-palarda awqatlardan: dáslep suyıq soppalar, soń góshli awqatlar, onnan keyin qus góshi hám eń keyninde—mazalı zatlar qoyıw tártibi engizilgen.

Rim hám Vizantiya dáwirinen baslap Jaqın Shıǵısta xalıq monshalarda juwınıwǵa úlken háwes penen qaraǵan. Musulmanlar bul ádetti ózlestirip, ózleri húkimranlıq ornatqan barlıq úlkelerge tarqatqan. Iri qalalarda júzlep monshalar qurılǵan. Olar mramordan islengen, diwalları mozaika hám naǵıslar menen bezetilgen. Musulmanlar tazalıq hám azadalıqqa úlken itibar qaratqan.

Hind mádeniyatı. Hind alımları matematika, astronomiya hám meditsina tarawlarında úlken jetiskenliklerge erisedi. Ayırım hind qalalarında aspan denelerin baqlaw ushın observatoriyalar qurılǵan. Hind astronomları izertlewleri olarǵa Jerdiń shar formasında ekenligin hám óz kósheri átirapında aylanıwı haqqındaǵı boljawdı jaratıwına imkan bergen. Táwipler quramalı xirurgiyalıq asbaplar hám awırıwdı qaldıratuǵın dári-darmaqlar járdeminde xirurgiyalıq emlew islerin ótkizgen. Emlewe arnawlı tayarlanǵan suyıq hám qoyıw dárilerden paydalanǵan.

Hind arxitekturası óziniń ráńbäreńligi menen ajıralıp turǵan. Orta ásirlerde qurılǵan kóplegen shirkewler, saraylar házirgi künge deyin saqlanıp qalǵan. Hindstanda úlken jar taslarǵa yamasa úngirler ishine oyıp salınǵan shirkewler de

bolgan. Olardan eñ belgilisi b.e.sh. II ásirde — eramızdın VII ásirine deyin úngir ishinde oyıp salınğan **Ajanta** (Oraylıq Hindstan) shirkewleri kompleksi bolıp tabıladı. Áyyemgi arxitektorlar jartaslarğa oyıp salınğan 29 bólmeden ibarat shirkewlerdi hár túrli músinler, oyma nağıslar menen bezegen. Shirkewlerde qudaylar, adamlar hám haywanlardın tas hám bronzadan islengen ájayıp músinleri ornatılğan.

51-súwret. Ajanta shirkewine oyıp islengen súwret

Qıtay mádeniyati. Eñ áyyemgi jazıw-lardan birin oylap tapqan qıtaylılar, sol jazıwdan házirgi kúnge deyin paydalanıp kelmekte. Qıtayda tábiyy pánler: matematika, astronomiyadan tısqarı, geografiya, tariyx sıyaqlı tarawları joqarı dárejede rawajlangan. Qıtay imperatorları sarayında VIII ásirde alımlardıń joqarı jıyınları shólkemlestirilip, ol keyinirek **Xanlin akademiyası** atın alğan.

Qıtaylılar X ásirde selitradan porox alıwdı oylap tabadı. Dáslep poroxtı salyut atıwda qollanıp, keyin ala áskeriy maqsetlerde paydalana baslağan.

Qıtayda tariyxıy jılnamalar dúziwge ayrıqsha itibar qaratilğan. Atap aytqanda, **Sun dinastiyası** dáwirine tiyisli 500 tomliq jılnamalar bizge deyin saqlanıp qalğan.

Úlken qalalarda mektepler dúzilip, olarda bolajaq hámeldarlar tayarlangan. Oqıwshılardan matematika, grammatikadan tısqarı filosofiya hám ádebiyattı biliw talap etilgen.

Qıtay arxitektorları tastan, aғashtan, mramor hám temirden paydalanıp, ájayıp saraylar, shirkewler, minaralar hám kópirler qurğan. Qıtay súwretshileri jipek, qaғaz, aғash hám tasta ózleriniń ájayıp kórkem óner dóretpelerin jaratqan. Súwretshiliktiń diywalğa súwret sızıw tarawı ásirese júdá rawajlangan.

Pekinde VIII ásirde baslap «**Paytaxt xabarı**» atlı gazeta shıǵarıladı. Onda imperator pırmanları hám eñ áhmiyetli waqıyalar jazılğan. Gazetanı aғashta oyıp jazılğan tekstten kóbeytken.

52-súwret. Tan dinastiyası dáwirinde tawda oyıp islengen budda háykeli

Qıtay táwipleri quramalı xirurgiyalıq operaciyalardı ótkizip, hár túrli ósimliklerdiń shıpalıq qásiyetlerin anıqlap, olardan dári-dármaqlar tayarlağan. Qıtayda dáslepki pantomima — sózsiz háreket teatri dúziledi. Buddizmniń tarqalıwı tek qıtaylılar turmısına emes, al olardıń arxitekturasına da úlken tásir kórsetken.

1. Ne sebepten Muhammed Xorezmiy, Abu Ali ibn Sina sıyaqlı alımlardıń xızmetleri de «jáhán tariyxı» hám «Ózbekistan tariyxı»nda beriledi?
2. Xalifalıqta ilim-pánniń qaysı tarawları joqarı rawajlangan?
3. 49, 50, 51, 52-súwretlerdi neler birlestiriwi hám neler pariqlawın salıstırıń.
4. Aziya mámleketleri mádeniyatlarındaqı uqşas hám ayırmashılıq tárepleri haqqında pikir júrgiziń.

Muzıkant hám qosıqshı Ziryab IX ásirde jasağan. Ol kóplegen jańalıqlar kirgizgen. Házirge shekem qashanlardur Ziryab oylap tapqan kóplegen nárselerden paydalanamız. Ol máwsimge qarap kiyim kiyiwdi engizgen. Juqa shiyshe ıdıs altın hám gúmis ıdısqa qarağanda qolaylı hám ıqsham ekenligin dálillegen. Saltanatlı keshelerde dástúrqańa tağam tartıwdıń qatań tártibin belgilep bergен: dáslep suyıq awqat (sorpa kibi), keyin góshli awqat, soń qus góshi ham eń sońında mazalı zatlar tartılğan.

III BAP. DÚNYA XALÍQLARÍ ORTA ÁSIRLERDÍŃ RAWAJLANGAN DÁWIRINDE (XI—XV ásirler)

15-§. EVROPADA ORTA ÁSIR QALALARÍ

Xojalıqtıń rawajlanıwı. Evropada X—XI ásirlerde óndiris rawajlangan. Bul eń dáslep ónermentshilikte ayqın seziledi. Miynet qurallarınıń jetilisiwi, ustalardıń is sheberliginiń artıwı ónermentshilikti diyqansılıqtan óz aldına bólek tarawğa aylandıradı.

Diyqansılıqta eki atızlap almaslap egiwdiń ornın úsh atızlap almaslap egiw iyeleydi. Onda egislik maydan úshke bólinip, birinshi bólimine gúzgi, ekinshisine báhárgi gálle egilse, úshinshi maydan súdigarlangan halında qaldırılıp, jerge dem berilgen. Bul usılda jerdiń yarımı emes, úshten eki bólegi bánt bolıwı, ónim jetistiriwdi kóbeytiwge múmkinshilik jaratadı.

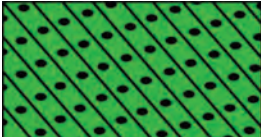

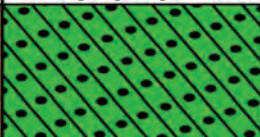

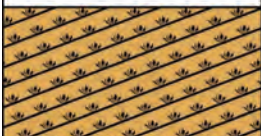

Awır dóńgelekli plugtıń tarqalıwı gálleni egiwden aldın jerdi 2—3 márte súriw imkaniyatın jarattı. Moyıntırıqtıń oylap tabılıwı bolsa, plugtı atqa qosıp jerdi súriwdi tezlestirdi. Ónimdarlıqtıń artıwı diyqan xojalıǵında artıqsha ónimniń kóbeyiwine hám onı ónermentshilik buyımlarına almasırwǵa jol ashadı.

Jáhán tariyxı ushın orta ásirlerdiń rawajlangan dáwiri XI—XV ásirler esaplanadı.

Ónermentler tayarlaytuǵın buyımlardıń túri, sanı, sapası artıp baradı. Biraq, awıllarda feodal húkimranlıǵınıń tásirinde

53-súwret. Plug penen jer súriw

			birinshi jil
báhárgi egin	gúzgi egin	súdigar	
			ekinshi jil
súdigar	báhárgi egin	gúzgi egin	
			úshinshi jil
gúzgi egin	súdigar	báhárgi egin	

54-súwret. Úsh atızlap almaslap egiw

ónermentlerdiŇ erkinligi sheklegen. Nátiyjede, olar awıllardan qashıp, óz buyımların jasaw hám satıw imkaniyatı bolĜan jerlerge kete baslaydı.

55-súwret. Orta ásir qalası

Orta ásir qalaları. Evropada qalalardıń payda bolıwı hám rawajlanıwı túrli mámleketlerde túrlishe bolĜan. Dáslep Italiya hám Franciyanıń qublasındaĝı: **Veneciya, Genuya, Florenciya, Marsel, Tuluza** qalaları IX—X ásirlerde-aq rawajlana baslaydı. Bul qalalardıń teńiz arqalı sawda jolında jaylasqanı olardıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye boladı. Jańa qalalar X—XI ásirlerde Franciyanıń arqa tárepinde, Niderlandiya, Angliya hám Germaniyada XII—XIII ásirde Vengriya, Baltik boyı, Rus jerlerinde jańa qalalar júzege kele baslaydı. Evropa qalalarınıń hár túrli ásirlerde júzege keliwiniń tiykarĝı sebebi mámleketlerdegi jámiyetlik-ekonomikalıq rawajlanıwdaĝı ayırmashılıqlar bolĜan.

Qalalar eń, dáslep, qáwipsiz, dushpan hújiminen qorǵanıwǵa qolaylı, qala berse ónermentler ózleri islegen buyımların satıwǵa múmkinshiligi bolǵan jerlerde qurılǵan.

Qalalar turmısı. Qalalar, kóbinese, feodallar jerinde júzege kelgen. Dáslep feodallar óz jerlerindeki qalalarǵa qáwenderlik etip, kóship kelgen ónermentlerdi salıqlardan azat etken. Biraq, qalalar ósip, bayıp barıwı menen feodallar ónermentlerden kóbirek payda alıwǵa umılǵan. Feodallardıń eziwsheńligi ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwına tosqınlıq ete baslaydı. Nátiyjede, qalalılar senyor húkimdarlıǵınan azatlıqqa shıǵıwǵa umılǵan. Kóbinese, qalalar óz erkinligin tólem, pul esabınan qolǵa kirgizgen. Bunday imkaniyat bolmaǵan jaǵdayda, azatlıq ushın gúresiw jolın tańlaǵan. Franciyanıń bir qatar qalalarında XII—XIII ásirlerde senyorlarǵa qarsı gúres bolıp ótedi.

Monastır hám qorǵanlarda jasawshılardıń ónermentlerge mıtájligi, dushpan qáwpi bolǵanda jasırınıwǵa imkaniyatlardıń bolıwı olardıń átirapında qalalardıń qalıplesiwine sebep bolǵan. Evropadaǵı **Myunster, Sen-Gallen, Sen-Deni** qalaları hám basqalar monastırlar **Strasburg, Gamburg, Augsburg qalaları** feodallar qorǵanları átirapında, **Padeborn, Bremen, Sveybryukken, Bryugge** qalaları dárya boylarında, kópirlardıń qasında qurılǵan.

Qalalardıń kórinisi. Dáslep qalalar awıllardan xalqınıń kópligi menen ǵana ajralıp turǵan. Qala átirapı minaralı qorǵanıw diywalı, suw toltırılǵan qándeك penen qorshalǵan. Qorıqlawshı-saqshılar minaralarda kúni-túni almasıp turǵan. Dushpannan qorǵanıw maqsetinde qala dárwazaları hám kópirleri bekkem temirden islengen. Dárwazalar ishkeriden bekkem tambalangán. Tünde qándeك ústindeki kópir kóterilip qoyılǵan hám qala dárwazası jabılǵan.

56-súwret. Orta ásirdegi qala turmısı

Qala orayında bazar maydanı, onıń janında ibadatxana jaylasqan. Qala keńesi imarata — **ratusha** da usı jerde jaylasqan. Qala aymaqları óz aldına máhállelerge bólingen. Máhállelerdiń hárbirinde belgili kásiptegi ónermentler jasağan.

Qaladağı úylerdiń kópshilik bólimi aǵashtan qurılǵan. Olar tıǵız etip qurılıp, kóbinese bir-birine tutasıp ketken. kósheleri tar, ayırımlarınıń eni eki metrden aspaǵan. Tünde Kósheler jaqtılandırılmaǵan, suw trubaları hám kanalizaciýalar bolmaǵan. Shıǵındılar tuwrıdan-tuwrı kóshege taslangan. Xalıqtıń tıǵız jaylasıwı, tazalıqtıń bolmawı juqpalı keselliklerdiń tez-tez qaytalanıwına, kóplegen adamlardıń biymeziǵil óliwine alıp kelgen. Órtler de payda bolıp, aǵashtan tıǵız qurılǵan úylerden dúzilgen kósheler, aymaq tolıǵı menen janıp ketken.

57-**súwret.** Orta ásirdegi qala kóshesi

Qala xalqı. Qala xalıqınıń kópshilik bólegin ónermentler, sawdagerler quraǵan. Iri qalalarda bay aqsúyekler, feodallar, hámeldarlar, táwipler, ruwxanıyer de kóp bolǵan.

Qala xalıqınıń úlken bólegi diyqan-shılıq penen shuǵıllanıwdı dawam etken. Qorǵan diywalınıń átirapında egin maydanları, baǵlar, palız hám de qoy, qaramal, atlar otlap júretuǵın jaylawlar jaylasqan.

Orta ásir Evropa qalalarında xalıq sanı 3—5 mıńnan aspaǵan. XIV—XV ásirlerde de 20—30 mıń adam jasaytuǵın qalalar iri qala dep esaplangan. Eń iri qalalar: **Parij, Konstantinopol, Milan, Florenciya, Kordova, Seviliyalarda** 80—100 mıń xalıq jasaǵan.

Ónermentshilik hám cexlar. Ónermentshilik qalalar xojalıǵınıń tiykarı bolǵan. Ónerment óndiris qurallarınıń iyesi bolıp, xojalıǵın erkin júrgizgen. Olar bazarlardı óz buyımları menen támiyinlegen. Barlıq jumıslar qolda islengenligi sebepli ustanıń miyneti júdá awır bolǵan. Ásirese, temirshi usta plug tisin tayarlaw ushın qıp-qızıl shoq bolıp turǵan temirdi kórikten qısqısh penen alıp, sandal ústine qoyıp, kerekli formaǵa keltirgenshe onı shókkishlegen edi. Belgili kásip iyeleri óz shólkemleri — cexlarǵa birlesken.

Cex (nemishe — zeche) sózi qálpeniń usta bolıwǵa baǵıshlangan zıyapatı, keyin bul sóz kásip ustaları birlespesi atına aylanadı.

Ustalardıń ulıwma jıynalıсында hámme orınlawı májbúr bolǵan cex nızamı qabıl etilgen. Nızam talabı boyınsha buyımlar tek belgili úlgi boyınsha islengen. Cextı basqarıw ushın saylangan aqsaqal ónermentlerdiń nızamǵa boysınıwın, tayarlangan buyımlardıń sıpatın hám sanın qadaǵalap turǵan. Nızamda ustaniń úskeneleri, oqıwshı-shákirtleri, qálpeleriniń sanı belgilep qoyılǵan. Bunday ilajlar ustalar ushın birdey sharayat jaratıw, básekege jol qoymaw maqsetinde qollanılǵan. Tayar buyımlardıń bahası da cex aqsaqalı tárepinen belgilengen.

Kópshilik jaǵdaylarda ustaniń 1—2 qálpesi, birneshe shákirt-oqıwshısı bolǵan. Olardıń óz ara qarım-qatnası da cex tárepinen baqlap barılǵan. Qálpelik múddeti kásiptiń qıyınlıǵına qarap 2—7 jil bolıp, ol sıpatlı buyım (shedeвр) islew hám onı cex aqsaqalı sınawınan ótkeriw menen tamamlanǵan. Máselen, Germanyada qálpe (zeche) zıyapat shólkemlestirip, soń ustashılıq etiwge ruqsat alǵan.

Qala turmısında cexlardıń ornı. Cex óz aǵzalarınıń bayramların shólkemlestirgen, qaytı bolǵan ustaniń shańaraǵına járdem bergen. Cexlar qalanı qorıqlawda, urıs waqtında onı qorgawda óz aldına bólim bolıp qatnasqan. Cexlardıń óz gerbi, bayraǵı, shirkewi hám olardıń óz aldına qábirstanı da bolǵan. Dáslep óndiristiń rawajlanıwına xızmet etken cexlar XIV—XV ásirlerde olarǵa tosqınlıq ete baslaydı. Qalalarda ustalardıń kóbeyip barıwı olar arasında básekini kúsheytedi. Ónermentler hám sawdagerler arasınan bay cex baslıqları ajralıp shıǵa baslaydı. Evropada cexlardıń da qatlamlarǵa bóliniwi júz berip: zergerlik, mawıtıshılıq hám basqa bay cexlar payda boladı. Bunday processler **Florenciya, London, Bristol, Parij, Bazel** sıyaqlı úlken qalalarda baslanadı.

Ónermentler qálpelerdiń ósip ustashılıqtı iyelewine tosqınlıq ete baslaydı. Nátiyjede, 10—12 jillap ustashılıqtı iyeley

58-súwret. Orta asr ónermenti

almağan qálpeler qatlamı payda boldı. Bul jaǵday qálpelerdın «joldashlıq» jámiyetlerin dúzip, ózleriniń haq-huqıqların, 14—16 saatlap dawam etetuǵın jumıs waqtın qısqartıp, miynet sharayatların jaqsılaw ushın gúresin kúsheytti. Dereklerde jazılıwına qaraǵanda XIV—XV ásirlerde **Florenciya, Perudja, Siena, Kyolnde**

qala kámbaǵallarınıń kóterilisleri bolıp ótedi.

1. Evropada ónermentshiliktin awıl-xojalıǵınan ajıralıp shıǵıw sebeplerin kórsetin.
2. Qalalardıń júzege keliwiniń sebepleri nede edi?
3. Evropa mámleketlerinde jańa qalalardıń payda bolıw faktorların aytıp beriń.
4. Evropada jańa qalalar qalay payda bolǵan?
5. Orta ásir qalaları turmısı, ko'rinisi haqqında nelerdi bildińiz? Olardıń Ózbekistandaǵı XI—XII ásir qalalarına uqsas hám pariqlı táreplerin túsindirin.

16-§. ORTA ÁSIRLERDE TOVAR ISLEP SHÍGARÍWDÍN RAWAJLANÍWÍ. BAZAR HÁM YARMARKALAR

Tovar xojalıǵınıń payda bolıwı. Cexlardıń qadaǵalawına qaramastan ónermentlerdın sawda ushın tayarlaǵan buyımlarınıń sanı kóbeygen. Nátiyjede, shiyki zat hám awıl xojalıq ónimlerine bolǵan talap ta artıp barǵan. Óz náwbetinde, úlken jer iyeleri hám diyqanlardın jetistirgen ónimleriniń kóbeyiwinen mápdarlıǵı artıp baradı. Óz ónimlerin satıp, ónermentshilik buyımların satıp alıwshılar kóbeye baslaydı. Úlken qalalar tek átirapındaǵı wálayatlar menen emes, al sırt mámleketler menen de sawda-satlıq qatnasıqların ornatadı. Dáslepki orta ásirdegi natural xojalıq óz ornın tovar xojalıǵına bosatıp bere baslaydı.

Tovar xojalığı — ónimlerdi bazarda satıw yamasa almastırıw ushın óndiretuǵın xojalıq bolıp esaplanadı.

Sawdanıń rawajlanıwı jollardı jaqsılawdı talap etken. Franciyada korol pármanına muwapıq tiykarǵı jollardı tas tósele baslandı. Dáryalardı aǵashan hám tastan kópirlir qurıw isleri jolǵa qoyladı.

Shıǵıs mámleketleri menen sawda qatnasıqları. Siriya, Mısr, Iran hám Orta Aziyaǵa shekem bargan evropalı sawdagerler Shıǵıs bazarlarlarınan shayı gezlemeler, taǵınshaqlar, kók shópler satıp alatuǵın edi. Batıs hám Shıǵıs mámleketleri arasındaǵı qatnasıqlardıń rawajlanıwı Qitaydan baslanıp, Orta Aziyadan ótken Ullı jipek jolı úlken áhmiyetke iye edi. Bul kárwan jolı Jer Orta teńiziniń shıǵıs jaǵasına shekem dawam etken.

Batıs Evropada XIII—XV ásirlerde: Ispaniya, Italiya hám Qubla Franciyanı teńiz arqalı Vizantiya hám de Aziya mámleketleri menen baylanıstırıw ushın **Levant**, arqada Baltik teńizi arqalı London, Bryugge, Lyubek, Novgorod qalaların óz ara baylanıstırıw ushın **Arqa** sawda jolı xızmet etken.

Arqa sawda jolı boylap jaylasqan Germaniyanıń 70 ten artıq qalaları **Ganza qalalar awqamına** kirgen.

Levant jolında jaylasqan **Veneciya** hám **Genuyalar** kúshli teńiz flotın dúzip, olardıń sawdadaǵı básiwlesiwleri geyde urıslardı da aylanǵan.

Sawdagerler hám bazarlar. Qalalılar óz paydasına zat satıwdı, kimge qarızǵa pul beriwdi, aqıl menen nege pul jumsawdı jaqsı bilgen. Tınımsız sawdagerler bayıp ketiw maqsetinde uzaq hám qáwipli saparlardı shıqqan.

Jer Orta teńiz jaǵaları boylarında italiyalı sawdagerler ózleriniń sawda mánzilleri—**faktoriyalar** sistemasın jaratqan. Olardıń kópshiligi genuyalı hám veneciyalı bolǵan. Bul teńiz respublikaları ájayıp sawda hám áskeriy flotlarǵa iye bolǵan. Olardıń kemeleri Jaqın Shıǵıstan Evropaǵa qımbat bahalı zatlar: shayı gezlemeler, farfor ıdıslar, kók shópler hám basqa da zatları alıp ótken.

59-súwret.
Marko Polo

Veneciyalı sawdagerler — Pololar shañarağının wákileri XIII ásirde mongol xanının Aziyanıń ishkerisindegi rezidenciyasına jetip baradı. **Marko Polo** 25 jil dawam etken sayaxatınıń 17 jilin Qıtaydı iyelegen mongol xanı **Xubilay** sarayında xızmette ótkerip, evropalılardan birinshi bolıp bul sırlı úlkelerdi óz kitabında súwretleydi. Evropalılar tek XIX ásirde ğana teńiz arqalı ótip, XIII ásirde Marko Polo sayaxat etken úlkelerdi óz kózleri menen kóredi. Marko Polonıń kitabındağı Shıǵıs mámleketleriniń ápsanalıq baylıqları 200 jildan soń genuyalı teńizshi **Xristofor Kolumbta** kúshli tásir qaldıradı, ol qáytıp bolsa da Hindstannıń baylıqqa tolı jaǵalarına barıwǵa qarar etedi.

Evropanıń kópshilik qalalarında dáslep bazar hápteniń 1—2-kúniinde bolǵan. Turaqlı bazarlar tek ğana úlken qalalarda ğana ushıraǵan.

Zat almasıw hám sawdanıń ósiwi qalalarda bazarlar qurıw zárúrligin keltirip shıǵardı. Londondağı birinshi jabıq bazar **Blekuelxoll** XIV ásir aqırında qurıp pitkerilgen. Bazarlar belgili buyımlar yamasa ónimlerdi satıwǵa qánigelesip barǵan.

Bankler, yarmarkalar hám birjalar. Dáslepki banklar XIV—XV ásirlerde Italiyanıń úlken qalalarında payda bolǵan.

Bank — (Italyan tilinde banko) — kreslo, pul almas-tırıwshınıń (saroftıń) dúkanındağı orınlıq atınan alıńǵan.

Yarmarkalar zat almasıwdıń keñeyiwine xızmet etken. Yarmarkalardı rawajlandırıw maqsetinde húkimdarlar hár qıylı jeńillikler (atap aytqanda, jol salıǵın waqtınsha biykar etiw) bergен. Yarmarkalar sawda-satlıqtan basqa xalıq seyilleri, bayramlar orayına da aylanǵan. Onda artistler tárepinen muzıkalar shertilgen, qosıqlar ayılǵan, saxna tamashaları kórsetilgen. Dógerektegi awıllardan kelgen xalıq ushın bul tamashalar jilına bir mártebe bolatuǵın kewil kóteretuǵın jıymı salyut atıwlar esaplanǵan.

Yarmarka — kótere sawda bolatuğın, túrli mámleket sawdagerleri qatnasatuğın, zat satıw hám almastırıw ornınıń atı bolğan.

Orta ásirler Evropasınıń eń belgili yarmarkası Franciyanıń arqa-shıgısındağı **Shampan graflıǵında** (orayı Reyms qalası) bolğan.

Sawdanıń rawajlanıp barıwı nátiyjesinde Evropada hár túrli mámleket sawdagerleri toplanıp, pulların almastıratuğın ornlar—**birjalar** júzege keldi.

Birja ataması Bryugge qalasındağı «**Burse**» miyman xanası janında sawdagerler toplanatuğın jerdiń atınan alınğan.

Birja Bryuggede — 1409, Antverpende — 1460, Lionda — 1462-jılları payda bolğan.

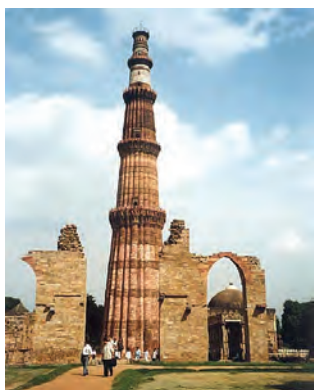
Sol tárizde XI—XV ásirlerde Evropada ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı bazar, bank, birjalardı júzege keltirdi.

1. Levant teńiz sawda jolı hám ol baylanıstırıp turğan mámleket hám qalalardı kartadan kórsetiń.
2. Arqa teńiz sawda jolları haqqında nelerdi eslep qaldıńız?
3. Bazar hám yarmarkalar orta ásir qalaları ushın qanday áhmiyetke iye bolğan?
4. Bankler hám birjalar qalay júzege kelgen?

17-§. AZIYA MÁMLEKETLERINIŃ ORTA ÁSIR QALALARI

Orta ásir qalaları. Shıgıs mámleketleri orta ásirlerdiń rawajlangan dáwirinde túrli waqıtta ótken. Bul jaǵday hár bir mámlekette óndiristiń rawajlanıwı hár túrli dárejede bolğanı menen túsindiriledi.

60-súwret. Deli. Polya.
Minara. XIII ásir

Dáslep hákimshilik oray yamasa áskeriy qorǵanlar sıpatında payda bolǵan orta ásir qalaları, ónermentshilik hám sawdanıń joqarı dárejege kóterilip barıwı menen júdá tez rawajlangan.

Aziyanıń eń úlken qalaları: **Chanyan, Loyan, Xanchjou, Kamakura, Kioto, Osaka, Deli Bagdad, Samarqand, Buxara**, qalaları edi. Qalalarda mektepler, kitapxanalar ashılǵan, alımlar, shayırlar, muzıkantlar hám súwretshiler jasap dóretiwshilik penen shuǵıllanǵan. Aziya qalaları

mámleket jerlerinde júzege kelgenligi ushın Evropa qalalarınan iri feodallarıǵa qarsı güres alıp barmaǵanı menen ajralıp turadı.

Aziyanıń úlken mámleketleriniń biri Qıtayda orta ásir qalalarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwı IX—XIII ásirlerge tuwrı keledi. Qalalar Qıtayda imperatorǵa boysınǵan.

Qalalarıń rawajlanıwına basıp alıwshılıq urısları tosqınlıq etedi. Sonlıqtan, Hindstan hám onıń qalaları orta ásirlerde birneshe mártebe sırt el basqınshılarınıń hújimlerine ushıraǵan.

Yaponiyanıń orta ásir qalaları budda ibadatxanaları átirapında, baylanıs bándirgileri hám jol ústinde, teńiz boyında, qorǵan átirapında payda bolǵan. **Xeyyan** qalası 1177-jılı órt nátiyjesinde wayran boladı. Bul qala qayta tiklengenнен keyin **Kioto** atın alıp, mámleket paytaxtına aylanadı. Kioto kóp ásirler dawamında Yaponiyanıń ekonomikalıq, mádeniy hám diniy orayı bolıp qaladı.

Qalalar turmısı. Aziya qalaları da ózine tán rawajlanıw jolın basıp ótken. Sonıń ishinde, Qıtayda XI ásirde-aq qala qurılısı joqarı dárejege kóteriledi. Imperator hám aqsúyekler saltanatlı saraylar qurdıǵan. Mámlekette aǵash kem bolǵanı ushın qurılısta gerbish, tas hám sopoldan keń paydalanǵan.

Qıtaydıń úlken qalalarınıń Batıs Evropadan ózgesheligi, olarda xalıqqa turmıshılıq xızmet kórsetiw jaqsı jolǵa qoyıl-

ğan edi. Xalıq sopol trubalar arqalı taza suw menen támiyinlengen, qalanı taslandı zatlardan tazalaw, órt óshiriw isleri jolğa qoyılğan.

Aziya qalalarınıń xalıq Evropa qalalarınıń xalqına qaraganda kóbirek bolğan. Orta ásirler dáwirinde-aq Qıtayda xalıq tıǵız jasağan. XVI ásirde **Pekinde** 1 million, **Nankinde** bolsa, onnan da kóp xalıq jasağan. Irannıń **Isfaxan**, **Sheroz** qalalarında 200 mınnan artıq adam jasağan.

Amir Temur saltanatı paytaxtı **Samarqand** XIV ásirdiń aqırı — XV ásirdiń baslarında rawajlanıp dúnyaǵa belgili boladı. Orta ásir shayır hám filosofları Samarqandı «*sayqalı ruyi zamin*» — jer júziniń jamalı, kelbeti dep táriyiplegen. Shıǵıs áleminde Buxara da óz ornına iye bolıp, ol islam dini, mádeniyat, sawda hám ónermentshilik oraylarınıń biri sıpatında dańqı taralğan.

Orta Aziyanıń musulman mámleketleriniń qalaları ulıwma reje boyınsha: orayda — **ark**, qala hákimi bekinisi, onıń átirapında — **shahristan**, tiykarǵı xalıq jasaytuǵın kósheleri menen qurılğan. Qala átirapında **rabod** bolıp, ol jerde ónermentler kóshe hám máhálleleri jaylasqan. Shıǵısta qalalar qurıwda tiykarǵı qurılıs materialı tas hám gerbish bolğan.

61-súwret. Buxara arki

Húkimdarlar, baylar óz sarayların pisken gerbish hám mramordan, kámbağallar bolsa paqsa, hawli-jayların ılaydan qurğan. Kámbağallardıń úyleri bekkem bolmay, tez-tez qayta ońlawdı talap etken. Bunday úyer miyrasqa qaldırılğanda kóbinese buzılıp ornına jańadan qurılğan.

Ónermentshilik. Shıǵıs ónermentleri jipek gezlemeleri taǵınshaqlarınıń úlken bólegin sırt mámleketlerge satıw ushın islep shıǵarğan.

Aziya hám Arqa Afrika qalalarında da ónermentshilik cexları qalalar menen bir waqıtta júzege kelgen. Shıǵısta dáslep qala xalqı salıqlardan azat etilgen. Waqıtıń ótiwi menen sawdager hám ónermentlerden de hár qıylı salıqlar alına baslaydı. Arab xalifalıǵı, Yaponiya, Qıtayda usta hám sawdagerlerden salıqlardı cex aqsaqalları jıynap bergен.

Qıtayda barlıq ustalar cex aǵzası bolıwı májbúriy etip qoyılğan. Ónermentshiliktıń eń áhmiyetli tarawları Qıtayda joqarı dárejede rawajlanıwǵa erisken. Atap aytqanda, tek Qıtaylılar 600—700 adam hám jáne birqansha júk sıyatuǵın úlken kemeler—**jonkalar**dı islep shıqqan.

62-súwret. Jonka

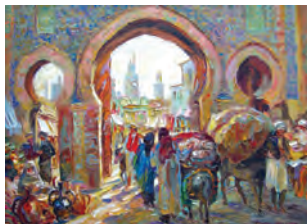
Ullı jipek jolınıń kesiliskeń jerinde jaylasqan Orta Aziya qalaları tranzit sawda orayları edi. Sırt el sawdagerleri Samarqand qaǵazı hám gezlemelerin, Ğjdiwan gúlalshılıq buyımların, marvlı ustalardıń gezlemeleri hám kiyimlerin joqarı ba-halaǵan.

Orta ásirlerde iranlı ustalar parsha, jipek hám jún gilemleri menen ataǵı shıqqan. Irannan sawdagerler polattan islengen qural-jaraqlar, mıs hám gúmıs ıdıslardı satıp alǵan.

Sawda. Arab xalifalıǵı, Tan imperiyası hám Deli sultanlıǵı sıyaqlı iri oraylasqan mámleketlerdiń payda bolıwı sawdanı joqarı daramat deregine aylandırdı. Uzaq Shıǵıstan sawda Orta teńizge deyin bolǵan ayaqlarda tek kárwan jolları arqalı alıp barılmaǵan. Persiya qoltıǵı hám Qızıl teńiz arqalı arab, hind, qıtay sawdagerleriniń onlap kemeleri júzgen. Aziyadan pariqlı

türde Afrikanıń ekonomikalıq jaqtan hálsizligi, mámlekettegi úzliksiz urıslar, kontinenttiń shiyki zat, duz, altın, pil súyegi, iyisli kók shópler, belgili dárejede qullar dereğine aylanıwına sebep boladı.

Aziya bazarları óziniń adamlarǵa tolılıǵı hám shawqımlılıǵı menen ajralıp turǵan. Orta ásir bazarları kóbinese qala dárwazalarına jaqın jerde jaylasqan. Qala ishinde kishkene bazarlar bolıp, olar belgili bir ónimlerdi satıwǵa qánigelesken. Orta Aziya hám Irandaǵı úlken bazarlar birqansha qatarlarǵa bólingen. Hár bir qatar belgili bir zat penen shuǵıllanatuǵın sawdagerlerdi yamasa belgili bir kásip ónermentlerin birlestirgen. Erte orta ásirlerde-aq Baǵdadta, Ishbiliya (Sevilya) hám Ğarnota (Granada — Ispaniya)da márdikar bazarları bolǵan.

63-súwret. Aziya bazarı

Shıǵıs bazarlarında ónermentshilik ustaxanaları, dúkanları jaylasqan. Ayırım jaǵdaylarda kóshpeli bazarlar da dúzilgen. Oǵan kóshpeli sawdagerler hám átiraptaǵı awıllardıń ónimlerin satıwǵa mútájligi bolǵan xalıqlar toplanǵan.

Yaponiyanıń orta ásirlerdegi qalaları: Nara hám Xeyyan budda ibadatxanası jaqınında, Otsu kesispede hám kárwan jolı boylap; Xiogo, Sapai qalaları teńiz jaǵasında; qorǵanǵa jaqın jerde bolsa Nagoya qalası qurılǵan.

1. Kartadan Aziya mámleketleriniń orta ásirlerdegi iri qalaların kórsetiń.
2. Aziya hám Evropa qalalarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwında qanday ulıwmalıq bar?
3. Aziya qalaları turmısı haqqında nelerdi oqıdıńız? Aytıp beriń.

18-Ş. ORTA ÁSIRLERDE XRISTIANLIQ

Dinniň Evropada tarqalıwı. Xristian dini IV ásirde german qawımları arasında da tarqala baslaydı. V ásirde aqırında Frankler korolı Xlodvig xristianlıqtı qabil etedi. Angliya hám Irlandiya monastırlarınan jetisip shıqqan ğayratlı monaxlar Evropanıń eń shet jerlerine de jetip barıp xalıqtı xristianlıqqa ótkizgen.

Kiev Rusı hám Bolgariya X ásirde aqırında Vizantiyadan xristianlıqtıń pravoslav mázhebin (aǵım) qabil etken.

Xristian dini Evropada IV ásirde baslap tarqalǵan.

Shirkewdiń bóliniwi. Rim imperiyasınıń Batıs hám Shıǵıs Rimge bólinip ketiwi shirkewdiń de ajıralıwına alıp keldi. Frank korolı járdeminde 756-jılı Italiyada Rim papaları mámleketi—**Papa wálayatı** dúzildi. Vizantiya shirkewi bolsa áwelden mámleketke boysınatuǵın, Konstantinopol patriarxı basqaratuǵın iri diniy shólkemge aylanadı.

Shıǵıs Evropada bolgarlardı shoqındırıwdaǵı tartıslar xristian shirkewin rásmiy túrde: **Batıs katolik** («dúnyalıq») hám **Shıǵıs pravoslav** («sap din», «shın isenim») shirkewlerine bóliniwine alıp keldi. XI ásirde ortalarınan baslap rim-katolik hám grek-pravoslav shirkewleri erkin xızmet etedi. Batısta shirkew úgit-násiyatları(wazları) latin tilinde, Shıǵısta bolsa grek tilinde alıp barılǵan. Katolik shirkewi barlıq ruwxanıylarǵa úyleniwdi qadaǵan etken bolsa («celebat»), pravoslavlarda tek monaxlar ǵana shańaraq qurmaǵan.

Shirkew hám mámleket. Evropada V ásirde baslanǵan feodallıq qatnasıqlarına ótiw procesinen shirkew de shette qalmaydı. Egin maydanlarınıń úshтен biri ibadatxana hám monastırlar qolında toplanadı. Mámleket salıqlarınan azat etilgen bul jerlerde shirkewden ijarǵa jer alǵan 100 mıńlap ğárezli diyqanlar miynet etken.

Onnan tısqarı, xristian shirkewi xalıqtan úsir (ónimniń 1/10) salıǵın óndirgen. Xalıq, sonday-aq, balaların shoqındırǵanda, nekeden ótkende, marhum menen baylanıslı bolǵan máresimler ótkizilgende hám basqa dástúrler ushın da pul tólegen. Shirkewge túsetuǵın daramattıń úlken bólegi Rim papası gáziynesine jiberilgen. Olardan tısqarı Katolik shirkewi, sonday-aq **indulgenciya** (latınsha «ápiw etiw», «keshiriw») — gúnalardı keshiriw jarlıǵın satıw esabınan da bayǵan.

Evropada shirkew mámlekettiń áhmiyetli shólkemine aylanıp, onıń siyasiy hám ekonomikalıq xızmetine aralasıp, sud wazıypasın da orınlaǵan. Shirkew qollaǵan jazanıń eń awırı **interdikt** — mámlekette sıyınıw hám máresimlerdeń waqtınsha toqtatılıwı bolǵan.

Innokentiy III (1198—1216) papalıǵı dáwirinde katolik shirkewi óz qúdiretinıń biyik shıńına kóterildi. Papanıń «*Ay óz sáwlesin Quyashtan alǵanıday, korol hákimiyatı óz sán-saltanatın papadan aladı*» degen sózleri ámelde qollanıladı. Rim papası german, francuz hám anglichan húkimdarların interdikt arqalı qorqıtadı (táwbege keltiredi). Xalıqqa óz húkimin ótkiziwde papa ruwxanıylerge súyengen.

Evropada monastırlar IV ásirde dúzilgen. Monaxlar sıyınıwdan bos waqıtlarında kalligrafiya menen shuǵıllanǵan. Ayırımları bolsa monastır qasındaǵı mekteplerde balalardı oqıtqan.

Eretiklerge qarsı gúres. Shirkew hám onıń táliymatına qarsı adamlardı **eretikler** (grekshe — «dahriylar») dep ataǵan. Bunday adamlar shirkewdiń baylıqlarına, saltanatlı úrp-ádet máresimlerine qarsı shıǵıp, ápiwayı shirkew ideyası tárepdarları bolǵan. Eretiklerge qarsı gúresiw ushın shirkew sudı — **inkviziciya** (latınsha, «izlew») dúziledi. Xristian shirkewi dushpanların izlep tabıw hám jazalaw menen shuǵıllanǵan inkviziciya papa **Grigoriy IX** (1227—1241) dáwirinde óz qúdiretinıń shıńına erisedi.

64-súwret. Autodafe

Inkviziciya iskerligi Ispaniyada keń jayıladı. Onda tutqıńǵa alıńǵanlardı otta jandıraw «**autodafe**» (portugalsha, iseniw yamasa din isi) de qollanıńǵan.

1. Evropada Xristian dini qashan tǵan alınıp tarqala baslaǵan?
2. Katolik hám pravoslav shirkewleriniń payda bolıw sebeplerin kórsetiń.
3. Orta ásirlerde shirkew qanday orın tutqan?
4. Indulgenciya sawdasın qalay túsindińiz?
5. Inkviziciya degen ne hám ol kimge xızmet etken?

19-§. KREST ATLANÍSLARI

65-súwret. Papa Urban II niń Klermon qalasındakrest atlanısınashıǵıwı.

Krest atlanısları. Krest atlanısları — Batis Evropa feodallarınıń Jaqın Shıǵıstaǵı basqınshılıq hám talawshılıq urısları edi. Bul atlanıslar **1096—1270-jıllar** aralıǵında bolıp ótken.

Shıǵıstaǵı jerlerdi iyelep alıw arqalı shirkew óziniń tásirin jáne de kúsheytıwdi maqset etken.

Shıǵısta XI ásirdeń aqırında júzege kelgen jaǵdaylar krest atlanısları ushın qolaylı imkaniyat jaratqan. Kishi Aziya yarım atawın tolıq seljuk túrkler basıp alǵan edi. Bul aymaqtan Batis mámleketleriniń zıyaratshıları, Palestinanıń muqaddes jerlerine, ráwiyatlarǵa qaraǵanda, Isa payǵambar jerlengen Quddusqa (Ierusalim) baratuǵın jollar ótetuǵın edi. **Quddus** qalası bes ásirdeń berli musulmanlar qolında edi. Jergilikli húkimdarlar hám xalıqtıń zıyaratshılarǵa bolǵan qatnası jaman bolmasa da, XI ásirdeń aqırındań baslangan musulman húkimdarlarınıń óz ara urısları xristianlardıń zıyaratların bargan sayın qáwipli iske aylandırıp bargan.

Vizantiya imperatori Rim papası menen kelise almasa da, xristian dushpanları menen güresiw ushın jawingerler jiberiwin soranıp, Batisqa múrájáát etedi. Papa **Urban II** 1095-jılı Franciyanıń qublasındaǵı **Klermon** qalasında shirkew jıyını saporına toplanǵan mıńlap ruwxanıylar, rıcarlar hám ápiwayı xalıq wákilleri aldında sóz sóyleydi. Ol Quddustaǵı «payǵambar qábirin» musılmanlardan azat etiwge shaqıradı. Papa atlanısta qatnasqanlarǵa olardıń gúnálarınıń keshiriliwin, ólgenlerdiń ruwxı jánnetke — «beyishke» túsiwine wáde beredi. **Urban II** «muqaddes jer»diń baylıqları hám ónimdar ekenligi haqqında da esletip ótedi. Palestinada «*Sút hám pal dárya bolıp aǵıwı, Quddus jerdiń kindigi, ol jánnet mákan ónimdarlı jerli úlke*» ekenligin aytadı.

Bul sózlerdi esitken xalayıq «Qudaydıń erki sol», «Qudaydıń qálewı sol!» degen qattı dawıs penen qarsı aladı. Olar gezlemeden «but» yaǵnıy «krest» tın kórinisin qırqıp alıp, óz kiyimlerine tige baslaydı. Sol sebepli atlanıs qatnasıwshıları «krestliler», atlanıslar bolsa Krest atlanısları dep ataladı.

Shirkew jıynları — III ásirden baslap xristian shirkewi joqarǵı ruwxanıylarınıń shirkewdi teoriyalıq hám ámeliy basqarıw mashqalaların sheshiw ushın shaqırılatuǵın qurılıstı.

Katolik shirkewi atlanıs qatnasıwshılarına ayırım jeńilliklerdi, sonıń ishinde, diyqanlarǵa qarızlarınan keshetuǵınlıǵın, olardıń shańaraqların shirkew óz qáwenderligine alıwdı járiyalaydı.

Krest atlanısı qatnasıwshılarınıń maqseti hám wazıypaları. Diyqanlar Krest atlanıslarında qatnasıwı arqalı ózleriniń awır turmısınan qutılıp, Shıǵısta mal-múlikke hám baxıtlı turmısqa erisiwine úmit etken. Krestshilerdiń kópshiligin rıcarlar qurap, olardıń kópshiligi bay bolmaǵan shańaraqlardan edi. Shańaraqtaǵı kishkene ulları, mayorat sisteması bolǵanlıqtan, yaǵnıy miyras úlken ulǵa qaldırılatuǵınlıqtan, ata-analarınan qalǵan miyrastıń úlken bóleginen úmit qılmasa da bolatuǵın edi.

66—súwret. Krest atlanislari qatnasıwshıları

Bunday jaǵdaydaǵı rıcarlar ózlerine ataq-dańq hám baylıq arttırıw ushın jolǵa shıqqan. Gercoglar, graflar hám de ayırım korollar hám imperatorlar da shıǵısqa atlanadı. Olar ózlerine jańa ayaqlardı hám puqaralardı boysındırıwdı maqset etken.

Áskerler menen sawdagerler de atlanısqa shıǵıp, olar Shıǵıs tovarları menen sawda etiw arqalı tez bayıp ketiwdi árman etken. Krest atlanısı qatnasıwshıları tek paydanı oylaǵan desek qáte boladı. Olardaǵı materiallıq máp «payǵambar qábirin» musulmanlardan azat etiw muqaddes is ekenligine iseniw menen birlesip ketken edi.

1. Krest atlanislari degenimiz ne? Olardıń kelip shıǵıw sebeplerin kórsetiń.
2. Katolik shirkewi krest atlanıslarınan qanday maqsetlerde paydalanıwdı gózlegen?
3. Krest atlanislari ushın jaqın shıǵısta qanday qolyly jaǵdaylar júzege keldi?
4. Rim papası Urban II Krest atlanısı qatnasıwshılarına qanday wádeler beredi?

20-§. DÁSLEPKI KREST ATLANÍSLARI

Birinshi Krest atlanısı. Birinshi krest atlanıslarına Franciya, Italiya hám Germaniyanıń hár túrli wálayatlarınan kelgen rıcarlar toplanǵan. Olar jaqsı qurallanǵan, kerekli azıq-awqatlar hám pul menen támiyinlengen edi. Vizantiya paytaxtı Konstantinopolda 1096-jıldıń gúzinen baslap toplana baslaǵan rıcarlarǵa imperator **Aleksey I** vassallıq antın qabıl ettiredi. Yaǵnıy Jaqın Shıǵısta dúziletuǵın xristian mámleketleri Vizantiyaǵa siyasiy jaqtan gárezli bolıwı kerek edi.

Atlanıslar Siriya hám Palestinada krestlilerdiń óz mámleketlerin dúziwi menen juwmaqlanadı. Olardıń ishindegi Quddus korollıǵı krestlilerdiń tiykarǵı mámleketi edi. Krestler Quddustı iyelewde bir ǵana juma meshitinde 10 mıń musılmandı óltiredi. Evreyler ózleriniń **sinagogasın** (ibadaxana)da (shirkewinde) órtep jiberiledi. Uris waqtında kóplegen hayallar hám balalar ayawsız túrde óltiriledi. Qalalıardıń úyine bastırıp kirgen rıcarlar esiklerine óziniń qalqanın ildirip qoyatuǵın edi hám bul úy barlıq buyımları menen jańa xojayıǵa ótkenligin ańlatatuǵın edi.

67-súwret. Arablardıń rıcarlar menen urısı.

Krestliler Jaqın Shıǵısta. Evropadan bastırıp kiyatırǵan rıcarlardıń aǵımı xristianlarǵa basıp alınǵan ayaqlardı 200 jil dawamında qolda uslap turıw imkaniyatın beredi.

Jaqın Shıǵısta krestliler jergilikli diyqanlardı erkinen ayıradı. Jańa xojayınlardıń ónimniń 1/3 bólegin salıq retinde ala baslaydı. Oǵan qosımsha tárizde korolǵa, xristian shirkewine de salıq tólewge májbúr etilgen. Nátiyjede, jergilikli xalıqta krestlilerge degen jek kóriwshilik kúsheyip, kóterilisler de bolıp turadı.

Diniy-rıcarlardıń ordenleri. Palestinada dúzilgen diniy-rıcarlıq ordenleri ádettegi ruwxaniylardıń ordenlerinen pútkilley parıqlanǵan. Batısta ápiwayı ruwxaniylardıń tiykarǵı isi sıyınıw

68-súwret. KrestlilerdiŇ Quddustı qamal etiwı.

hám miynet etiw bolsa, diniy-ricarlıq orden aǵzalarınıń tiykargı wazıypası urıs edi.

Dáslepki diniy-ricarlıq ordeni **gospitalyerdin** ordeni bolǵan. Onı geyde **ioannitler ordeni** dep te ataǵan. Musılmanlar Palestinanı qaytadan basıp algannan soń orden dáslep Rodos atawına, soń birneshe ásir ótip Maltaǵa kóship jaylasadı.

Quddusqa kiyatırǵan zıyaratshılardı qorgaw ushın dúzilgen ekinshi ricarlıq ordeni dáslep **tamplierler** dep atalǵan. Ol Quddustaǵı ricarlar jaylasqan tóbelik atı menen atalǵan.

Tamplierler qayırqomlıq hám sawǵalar alıwdan basqa, sútxorlıq penen de shuǵıllanǵan. Evropada olardıń baylıqları haqqında ápsanalar payda bolǵan.

Ushinshi úlken diniy-ricarlıq ordeni Muqaddes Bibi Mariyamǵa baǵıshlanǵan. Ondaǵı kópshilik ricarlar Germaniyadan bolǵanı ushın, onı **Nemis** (lat. **Tevton**) **ordeni** dep ataǵan.

Ekinshi hám úshinshi krest atlanısları. Musılman húkimdarları Shıǵıs hám Qubla tárepten krestlilerdi qısqıǵa alıp

69-súwret.
Gospitalyer

70-súwret.
Tamplier

71-súwret.
Tevton ricar

kiyatır edi. Olarğa qarısı güresiw ushın Evropa feodalları ekinshi krest atlanısın shólkemlestiredi. Ekinshi krest atlanısları XII ásir ortalarında bolğan. Franciya korolúziniń áskerleri menen qatnasqan hám bul atlanıslar sátsiz juwmaqlanğan.

Musılmanlar tez arada kúshli mámleket dúzedi. Mısır sultanı **Salohiddin Ayubiy** 1187-jılı krestlilerden Quddustı tartıp aladı. Bul waqıya Evropada 3-krest atlanıslarınıń (1189—1192-jıllarda) shólkemlestiriliwine alıp keledi. Biraq, German imperatorı, Franciya hám Angliya korolı qatnasıwındağı bul atlanıslar da sátsiz juwmaqlanadı.

1. Ne sebepten Vizantiya imperatorı Aleksey I krestli rıcarlardan ant ishiwdi talap etken?
2. Kartadan birinshi krest atlanısı qatnasıwshıları Jaqın Shıǵısta tiykar salǵan mámleketlerdi kórsetiń.
3. Diniy ritsarlardıń ordenleri ne maqsette dúzilgen?
4. Ne sebepten basıp alınǵan aymaqlar xalqı krestlierge qarata dushpan kózqarasta bolǵan?
5. Úshinshi krest atlanısları sebeplerin aytıp beriń.

21-Ş. KEYINGI KREST ATLANISLARI:

Tórtinshi krest atlanislari (1202—1204). XII ásirdeń aqırında papa **Innokentiy II** jańa krest atlanislarnı shólkemlestiriwge kirisedi.

72-súwret. Krestlilerdeń Veneciyasawdagerleri menen ushırasıwı.

Krestliler Veneciya menen teńiz arqalı áskeriy kemelerde Palestinağa alıp ótiwge kelisip, 85 mıń gúmis marka pul tólewdi moynına aladı. Kelisilgen puldıń derlik 1/3 bólegin tóley almağan krestliler atlanislar baslanıwınan-aq Veneciyanıń saw-dadağı tiykarǵı qarsılası Vizantiyağa qarsı urıs baslawğa májbúr boladı. Urıs baslaw ushın inisi tárepinen taxttan túsirilip, kózine mil tartılǵan (soqır qılınǵan) **Isaak II Angelge** tajı taxttı qaytarıw siltaw boladı.

Tórtinshi krest atlanısı qatnasıwshıları esaplanǵan rıcarlar áskerleri Konstantinopol diywalları astına kelip túsedi hám 1204-jılı qalağa hújim baslaydı. Jigirma mıńlıq láshker yarım million xalqı bolǵan qalanı iyeleydi. Tiykar salınǵannan beri birinshi ret Konstantinopol qalası dushpan oljasına aylanadı.

Latin imperiyası (1204—1261). Latinlar (vizantiyalılar krestlilerdi usılay ataǵan) Vizantiya qarabaxanalarında Latin imperiyası dep atalǵan mámleket dúzeledi.

Latinlar (krestli rıcarlar) basıp alınǵan ayaqlarında óz tártiplerin ornata baslaydı. Bul mámlekette de Batıs Evropadaǵıday rıcarlar sarayları boy tikleydi. Konstantinopol patriarxı taxttı katolik ruwxanıy iyeleydi, diyqanlar rıcarlarǵa jeke qaramlıqqa túsedi. Vizantiyanı basıp alǵan rıcarlardıń kópshiligi tez arada watanına qayıp ketedi. Latin imperiyasında qalǵan rıcarlar hákimiyattı tek ózleriniń temir tártipleri hám birleskenligi menen uslap turadı.

Biraq, jergilikli greklerdeń mártlershe qarsılıǵı sebepli latinlar Vizantiya jerlerin tolıq boysındıra almağan. Latin imperiyasınıń ózi de tez arada birneshe mayda knyazlıqlarǵa bólinip ketedi.

Vizantiyanıń tikleniwi. Vizantiyalıardıń latinlardı tez arada quwıp shıǵarıw úmitleri biykar ketpedi. Boysındırılǵan xalıq krestlilerdi jaqtırmaǵan, latinlar bolsa óz ara kelise almaǵan.

73-súwret. Krestlilerdiń Konstantinopolǵa kirip keliwi.

Kúnlerdiń birinde nikeyalılar áskeriy bólimshesi latinlardı «qorqıtıw» maqsetinde Konstantinopolǵa keledi. Sol waqıtta latin áskerleri nikeyalılarǵa qarsı teńizden hújim qılıwǵa ketken hám qalanı qarawsız qaldırǵan edi. Konstantinopol grekleri nikeyalılar áskerleriniń jaqınlasqanın esitip, olarǵa qala dárwazaların ashıp beredi. Olardıń járdemi menen nikeyalılar qalaǵa kirip, paytaxttı ańsat ǵana iyeleydi. Tez arada artına qaytqan latinlar qalanıń qoldan ketkenine gúwa boladı. Nikeyalılar menen urista jeńiliske ushıraǵan latinlardıń kemelerine otırıp, Evropaǵa qayıwdan basqa ilajı qalmaydı. Nikeya imperatorı **Mixail VIII Paleolog** 1261-jıldıń 15-avgustında Konstantinopolǵa saltanatlı túrde kirip keledi. Sol tárizde Vizantiya imperiyası tiklenedi. Endi Vizantiya dúnyanıń qúdiretli mámleketinen onshellı úlken bolmaǵan grek mámleketine aylanadı.

Krest atlanıslarınıń tamam bolıwı hám aqıbetleri. Sońǵı krest atlanısları Jaqın Shıǵıstaǵı jaǵdaydı ózgerge almaydı. Franciya korolı **Lyudovik IX** dıń 1269—1270-jıllardaǵı segizinshi krest atlanısları aqırǵısı boladı. Kóp ótpey krestlilerdiń Shıǵıstaǵı múlikleri izbe-iz musulmanlar qolına qayta baslaydı.

Krest atlanıslarınıń tamam bolıwınıń tiykarǵı sebebi XIII ásirdiń aqırlarında Batis Evropa mámleketlerinde baslanǵan ózgerisler boladı. Óndiris kúshleri ósedi. Toǵaylar kesilip, egin maydanlarına aйландırıla baslaydı. Awıl xalqınıń jersiz bir bólegi rawajlanıp baratırǵan qalalarǵa kóship ketedi. Korol hákimiyatınıń kúsheye baslawı hám mámleketti oraylastırıp siyasatı rıcarlarǵa korol áskerliginde xızmet etiw imkaniyatın beredi. Sawdagerler tınısh jol menen sawda-satıq alıp barıwdıń qolaylılıǵına jáne bir ret isenim payda etti.

Krest atlanisları óziniń tiykarǵı, yaǵnıy Shıǵısta kúshli xristian mámleketin payda etiw maqsetine erise almaydı. Onda qatnasqan 100 mıńlap adamlar nabit bolıp, úlken finanslıq zıyan kóriledi.

Biraq, Shıǵıstıń joqarı mádeniyatı menen tanısıw Evropa feodallarınıń turmısın keskin ózgertip jiberedi. Evropa mámleketlerinde salıqlardı ónim menen emes, al pul menen alıw ósip baradı. Ayırım feodallar gárezli diyqanlardı tólem ornına azatlıqqa shıǵara baslaydı.

1. Sizińshe 4-krest atlanisınıń aldınǵılarınan parqı nede?
2. Ne sebepten kresteliler Vizantiyada dúzgen Latin imperiyası uzaq jasamadı?
3. Sońǵı krest atlanisları hám ulıwma bul urıslardıń o'z maqsetine erise almaǵanınıń sebeplerin aytıń.
4. Krest atlanisları Evropa hám Aziya ushın qanday nátiye hám aqıbetlerge alıp kelgen?

IV BAP. EVROPADA ORAYLASQAN MÁMLEKETLERDÍN DÚZILIWI

22-Ş. FRANCIYADA ORAYLASQAN MÁMLEKETTÍN DÚZILIWI

Korol hákimiyatı. Buringı Batıs Frank korollığı bir-birinen gárezsiz úlken-kishi onlağan knyazlıqlarğa bólinip ketedi. Knyazlıqlar miyrasqa qaldırılğanda jáne bólinip, dinastiyalıq nekeler nátiyjesinde qoldan-qolğa ótetuğın edi. Koroldıń jeke jer-múlikleri (domeni) arqada Parijden qublada Orleanğa shekem jaylasqan edi. **Normandiya, Burgundiya, Bretan, Akvitaniya** gercoglarınıń hárbiri korolğa qarağanda kóbirek aymaq hám xalıqqa iye edi. Korol domeninde bolsa oğan boysınbağan feodallar bekkem qorğanlar qurıp jaylasıp alğan edi.

74-súwret. Normandiya-dağı d'E qorğanı.

Domen (latinsha — dominium — múlik) — korol, gercog, graf hám baronlardıń gárezli diyqanlar miyneti menen islenetuğın jer-múlikleri.

Korol **Lyudovik VI—XII** ásir baslarında óz domeninde tártip ornatiwğa háreket ete baslaydı. Korol ózbasımsha bolıp ketken baronlardıń qorğanların buzıp, olardı boysındıradı. Ol Burj hám Sans qalaların óz jer-múlkine qosıp aladı. Lyudovik VI nıń áwmeti júrisip ulın Akvitaniya gercogınıń jalğız miyrasxorına úylendiriwi korollıq jerlerin jáne de keńeytedi.

Wálayatlar ortasında miynettiń bólistiriliwi. Franciyada X—XI ásirlerde awıl-xojalıǵınıń, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı baslanadı. XII ásirden baslap jańa ózlestirilgen jerlerde diyqanlar qaramlıǵı biykar etilip, salıqlardıń bir bólimi pul menen tólenetuǵın boladı. Nátiyjede, diyqanlar jetistirgen ónimleriniń belgili bir bólegin bazarǵa satıw ushın shıǵara baslaydı. Franciyada feodallar óz jerlerin diyqanlarǵa miyras bolıp qalatuǵın etip ijaraǵa bere baslaydı. Bul ilajlar diyqanlardıń jerge bolǵan qatnasın unamlı tárepke ózgerledi.

Wálayatlar arasında miynettiń bólistiriliwi baslanıp, **Normandiya**—temir, duz óndirisi, at hám qaramal jetistiriwge; **Shampan** hám **Burgundiya**—vinoshılıq, zıǵır talshıǵınan súrp toqıwǵa; **Flandriya** jünнен gezlemeler tayarlawǵa qánigelesken. Sawdagerler bul ónimlerdi Shampan yarmarkasına alıp baratıǵın edi hám bul ónimler pútkil mámleketke tarqalatuǵın edi. **Parij** Franciyanıń eń úlken ónermentshilik hám sawdasatlıq orayı bolıp qaldı. Miynet bólistiriwiniń ósip barıwı sebepli wálayatlardıń óz erkinshe jasawı toqtaydı. Sawdasatlıq olardı bir-birine baylap qoyadı. Wálayatlar arasındaǵı ekonomikalıq baylanıslardı rawajlandırıwǵa bolǵan mútájlikleri feodallıq pıtırańqılıqtı tamamlawdı talap etetuǵın edi.

Wálayatlar arasındaǵı miynettiń bólistiriliwi hár bir wálayattıń óndiristiń ol yaki bul tarawına qánigelesiwı bolıp esaplanadı.

Mámleketti birlestiriw ushın gúres. Qalalardıń rawajlanıwı menen jańa jámiyetlik qatlam—**qalalılar** sanı kóbeyip baradı. Qalalılar qatlamı bolsa feodallardıń ózbasımshalıqların shekleytuǵın kúshli korol hákimiyatınıń táreptarı edi. Sonday-aq, koroldı mayda hám orta feodallar da qollap-quwatlaǵan. Olar kúshli korol hákimiyatı ózlerin graflar, gercoglar qısqısan qutqarıwına úmit penen qaraǵan. Bul jaǵdayda oraylastırıw procesine tek iri diniy hám dúnyalıq feodallar ǵana qarsı boladı.

Franciya koroli **Filipp II** Angliya koroli **Ioann** menen anglichanlardin **Normandiyada**gi muliklari ushin uris baslaydi. «**Anglichan tajninin merverti**» esaplangan Normandiya XIII asirdin baslarinda qaytarip alinadi. Tez arada korol muliklerine mamleket qublasindagi **Tuluza grafligi** da qaytariladi. Natijede, korol Franciyadagi en kushli feodalga aylanadi. Korol muliklerini keheyiwi ulwma mamleketlik basqariw sholkemleri: Korol kehesi, Joqargi sud ham Qarji basqarmasinin duziliwi menen tamamlanadi. **Lyudovik IX** korol jerlerindeki feodallardin urislarin qadagan etedi. Korol shigaragan altin ham gumis tehgelerini Franciyanin barliq walayatlarda otiw huqqi belgilenedi. Natijede, mamlekette gercog ham graflar shigaratuyn 40 turli pul aste-aqirin qisip shigariladi. Bul is-ilajlar sawda-satliqtı da jetilistiredi.

Franciya usı tarizde oraylasqan mamleketke aylanadi. Korol hakimiyati mamlekettin putkil aymagin ozine boysındırdı.

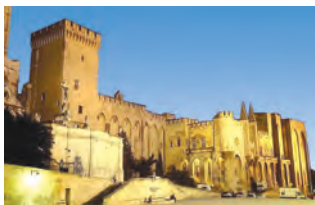
Oraylasqan korol hakimiyati — mamlekettin barliq aymagının birden-bir korol hakimiyatına boysınıwı.

1. Qaysı ilaj diyqandi jerge bolgan qatnasın jaqsı tarepke ozgertedi?
2. Mamleket oraylastırılıwınan mapdar taypalardı kórsetin.
3. Walayatlar ortasında miynet bolistiriliwi ham qanıgelesiw nelerdi talap etken.

23-§. GENERAL SHTATLAR

Filipp IV ham Papa. Franciyanı oraylastırıwdı dawam ettirgen **Filipp IV** (1285—1314) oz korolligının baslarında Shampan grafligi, Lion qalası ham walayatın korol domenine qosıp aladı. Onın keyingi hareketleri mamlekettin arqasindagi ulken sawda-onermentshilik qalaların birlestirgen Flandriyanı iyelewge qaratıladı.

75-súwret. Avinondağı papa rezidenciyası.

Evropa hükimdarlarinan Filipp IV birinshi bolıp, eń úlken jer múliklerine iyelik etip otırǵan shirkewden salıq talap etedi.

Rim papası **Bonifaciy VIII** (1294—1303) ruwxanıylarǵa Franciya korolına salıq tólewdi qadaǵan etiwden tısqarı, Filipp IV ten Flandriyaǵa qarsı urıstı toqtatıwdı talap etedi.

Franciya korolınıń Papanıń qálewine boysınbaǵanlıǵına juwap retinde Bonifaciy VIII Filipp IV ti shirkewden shetletilgenligin saltanatlı túrde járiyalaw ushın tayarlıqqa kiredi.

General shtatlar. Buǵan juwap retinde Franciya korolı 1302-jılı úsh taypa wákileri: ruwxanıylar, dvoryanlar hám qalalılardı shaqırıp, olarǵa papa menen kelispewshiliklerdi dodalawdı usınıs etedi. Franciyada birinshi hám ekinshi taypalar salıq tólemegen. Úshinshi taypadan tiykarınan bay qalalılar shaqırılǵan.

General shtatlar — (ulıwma taypalar) — Franciyadağı joqarı qatlam wákilleriniń birlespesi.

Dvoryanlar (ataqlı aqsúyekler) — feodallar taypasınıń jeńillikke iye bólegi. Jeńillikler miyraslıq bolǵan.

Keń jámáátshilik járdemine súyengen Filipp IV papaǵa qarsı háreket baslap tolıq jeńiske erisedi. Franciya arxiepiskopı papalıqqa saylanadı. Onıń dáwirinde papanıń turar jayı Rimnen Franciyanıń qublası — **Avinon** qalasına kóship ótiwge qarar etedi. Avinon Francuz korolı múlkine kirmese de, álbette, onıń bul jerdegi tásiiri úlken edi. Papalardıń Rimge qaytıwı ushın derlik 70 jil kerek boldı. Bul jillar (1309—1377) Rim shirkewi tariyxında «**papalardıń Avinon tutqını**» degen at aladı.

Filipp IV baslaǵan «**tamplierler isi**» de Evropada úlken gáp-sózlerge sebep boladı. 1307-jılı ordenniń kópshilik

agzalari ham ulli magistri qamaqqa alinadi. Ordenniñ tawsilmaytuğın baylıqları haqqındağı mışh-mışhlar olardıñ basına bále boladı. «Avinon papa» sınan ırızılıq alıp tamplierlerdiñ mal-múlikleri alıp qoyıladı. Kópshiligin qıynap, otqa taslatadı. Ulli magistr 1314-jılı ólim jazasına húkim etiledi.

Usılayınsha XIV ásirde Franciyada taypalıq monarxiya, yağniy taypa wákilleriniñ jıyınına súyenetuğın, oraylasqan mámleket qalıplese basladı.

1. Korol Filipp ham Rim papası ortasındağı kelis-pewshilik sebebin aytıñ.
2. Ataqlı aqsúyekler taypası haqqında nelerdi bilesiz?. Orta ásirlerde mámleketimizdegi usı qatlam qalay atalğan?
3. Keñ quramdağı General shtatlardı shaqırıwdan maqset ne bolğan?
4. Filipp IV ushın «tamplierler isi» nege kerek edi?

24-Ş. JÚZ JILLIQ URISTIN BASLANIWI HAM ONIN DÁSLEPKI DÁWIRI

Júz jilliq uris ham onin sebepleri.

Angliya ham Franciya ortasında XIV ásiridin 30-jıllarında baslanğan urislar úzilisler menen júz jıldan artıq dawam etip, tariyxta «**júz jilliq uris**» atın (1337—1453) alğan.

Filipp IV tin óliminen keyin taxtqa dawager erkek miyrasxor qalmaydı. X ásirde baslap dawam etip kiyatırğan Kapetinglerdin miyrasxori dep Valualar shañarağı tán alinadi. Biraq, anglichanlar koroli **Eduard III** Filipp IV tin qızınan tuwılğan aqlıqı, ózin hárqanday valualardan kóre taxtqa haqlı dep járiyalaydı.

76-súwret. Júz jilliq uris jawingerleri.

Mirasxorliq haqqındağı tartislar qural jârdeminde sheshile baslaydı. Franciya koroli 1337-jılı anglichan mámleketiniń qublasındağı Akvitaniya jerlerin ózine qosıp alǵanın daǵazalaydı. Buǵan juwap retinde Eduard III Franciyaǵa qarsı uris baslaydı.

77-súwret. Puate

Urıstıń barısı. Angliya hám Franciya urısı tez arada ulıwma evropa jánjeline aylanadı. Evropanıń barlıq aymaqlarınan rıcarlar kelip, anglichanlar yamasa francuzlardıń xızmetine óte baslaydı. Anglichanlar Franciya teńiz flotın 1340-jılı jeńip, qurǵaqlıqta hújimge ótedi. Dáslepki úlken uris 1346-jılı **Kresige** jaqın jerde bolıp,

onda franciyalılar áskerleri jeńiliske ushıraydı. Anglichan áskerleriniń tártipliligi, san jaǵınan ústinligi, puqta tayarlıǵı Angliya ústinligin támiyinleydi. Erkin diyqanlardan dúzilgen oqjayshılar bólimi de jeńisti támiyinlewshi faktorlardan biri boladı. Anglichan áskerleri koroldan aylıq alatuǵın áskeri baslıqlardıń buyırıqların sózsiz orınlaǵan. Franciya áskerleri bolsa bólek rıcarlıq bólimlerden quralǵan bolıp, hárbir rıcar erkin háreket etken. Áskerlerde birden-bir basqarıw hám áskeri tártip bolmaǵan.

1356-jılı Franciyanıń san jaǵınan eki ese kóp áskeri Angliya shahzadası **Eduard** bólimshesiniń izinen quwıp, oǵan Puate janında jetip aladı.

Eduard eger francuzlar onı áskerleri menen ótkizip jiberse, barlıq olja hám tutqınlardı, qolǵa kirgizgen barlıq qorǵan hám saraylardı beriwe tayar ekenin bildiredi. Biraq, Franciya koroli shahzadanı óziniń tóreleri menen tutqınlıqqa túsiwine irazı bolıwın talap etedi. Nátiyjede, Eduard urısıwdan basqa shara qalmaǵanın túsinip jetedi.

Uris dawamında francuzlardıń birikpey háreket etiwı olardıń eń saylandı rıcarlarınıń ólimine sebep boladı. Franciya koroli **Ioann Saqıy** hám ulı **Filipp** tutqınlıqqa túsedı.

Jakeriya kóterilisi. Júz jılıq uris dawamında salıqlardan, kóbirek diyqanlar azap shekken. Biraq, xojayınlar «*Ápiwayı*

Jaktin jelkesi keñ, ol barlıq awırılıqtı kóteredi» degen. Ápiwayı diyqanğa qarata qollanılğan «**Jak**» laqabı keyin ala kóterilistiñ atına aylanadı.

Franciyanıń Bove okruginde 1358-jıldıń may ayında baslanğan diyqanlar kóterilisi tariyxta «**Jakeriya**» atın aladı. Qońsı wálayatlarğa da tarqalğan kóteriliste júz mıńğa jaqın adam qatnasqan. Kóterilishilerdiń súreni «*Barlıq aqsúyeklerdi birewin de qaldırmay qırıp taslaw*» edi. Buğan olardıń diyqanlarğa ótkizgen awır zulımı sebep bolğan. Kóterilishiler feodallardıń qorǵanların talap, salıq hújjetlerin hám dizimlerin jaǵıp jiberedi. Kóp waqıt ótpey feodallar birlesip **Gilom Kal** bassılıǵındaǵı kóterilisti bastıradı. Kóterilistiń jáne qaytalanıwınan qorıqqan feodallar diyqanlardı tólem ornına jeke qaramaǵınan azat etiwdi tezlestiredi.

1. Júz jıllıq urıstıń tiykarǵı sebepleri nede bolğan?
2. Ne sebepten urıstıń dáslepki basqıshında Franciya armiyası jeńiliske ushıraǵan?
3. Kartadan urıstıń dáslepki basqıshında sawashlar bolğan orınlardı kórsetiń.
4. Jakeriya qozǵalańınıń sebepleri hám áhmiyetin aytıp beriń.

25-§. FRANCIYADA ABSOLYUT MONARXIYA

Júz jıllıq urıstıń dawamı. 1360-jılı Angliya Franciyaǵa usınǵan tınıshlıq pitimi boyınsha mámleket ayaqlarınıń 1/3 bólegi anglichanlarǵa ótedi. Franciya korolı **Karl V** áskeriy reformalar ótkerip, kúshli topshıl armiyasın hám flot dúziwge kirisedi. Birden-bir komandirlik engizilip, onıń wákillikleri keńeytiriledi. Bul lawazımǵa tayınlanǵan **Dyugeklan** úlken urıslarǵa kirmesten, kishi urıslar arqalı derlik barlıq ayaqlardı

78-súwret. Karl V Dono

anglichanlardan azat etedi. Biraq uristađı jeńisler uzaqqa sozilmaydı.

Korol sarayındađı kelispewshiliklerden paydalangan anglichanlar 1415-jıldıń gúzinde Normandiyađa áskerler túsiredi. **Azenkur urısında** jáne francuzlar áskerleri tas-talqan etiledi. Mámlekettiń yarımı Angliya qolına ótip, shirkew hám ruwxanıyer anglichan korolın tán aladı. Burgundiya gercogı de anglichanlar tárepine ótedi. Onıń járdeminde anglichanlar Parijdi iyeleydi.

Kóp ótpey 1420-jıl dúzilgen shártnamasında Angliya korolınıń Franciya máliykasınan tuwılatuğın ulı birlesken Angliya hám Franciyanıń koroli bolıwı kórsetiledi. Franciya korolınıń ulı hákimiyattan ayırıladi. Júz jıllıq urıstıń barısı ózgerip, anglishan áskerlerine qarsı ápiwayı xalıq kóteriledi.

79-súwret. Jannad'Ark
Karl VII niń taj kiyiw
máresiminde

Orlean qızı. Anglichan áskerleri Orleanđa sheshiwshi hújimge tayarlıq kórip atırđan bir waqıtta, Karlđın aldına 16 jasar ápiwayı diyqan qızı **Janna d'Ark** kelip, onı francuzlar jeńisi anıq ekenligine isendiredi. Jannađa ricarlar bólimshesi berilip, Orleandı azat etiw ushın jallangan lášker quramına kirgiziledi. Birneshe kún dawamında anglichanlar qurđan bekinisler buzıp taslanıp, qala qamaldan azat etiledi. Bul waqıyadan soń Jannanı «**Orlean qızı**» dep atay baslaydı. Jannanıń qaharmanlığınan ilhamlangan francuzlar barlıq ayaqlarda basqınshılardı qarsı uris baslaydı.

Reymste — Franciya korollarınıń dástúriy taj kiyetuđın qalasında Karlđın taj kiyiw imkanıyatı payda boladı. **Karl VII** (1422—1461) Franciya korolı bolđannan soń, onıń mámleket hám Evropadađı abırayı keskin artadı.

Janna d'Arktıń dańqı artıp barıwı korol sarayındağı hasılzadalardıń kóre almawshılığın kúsheyttiredi. 1430-jılı **Kompen** qorđanı ushın bolđan urısta Janna burgundlar

tärepinen tutqınga alınıp, anglichanlarga tapsırıladi. Franciya koroli qaharman qızdı qutqarıwğa urınıp ta kórmeydi. Shirkew sudı Jannanı ólim jazasına húkim etip, 1431-jıldıń 30-mayında Ruan qalası maydanında otqa jandıradı.

Urıstın juwmaqlanıwı. Jannanıń qaharmanlıǵı francuzlardıń watandı súyiwshilik sezimlerin kúsheytip, azatlıq urısında keskin burılıs jasadı. Anglichanlardıń izbe-iz jeńilisleri 1453-jılı pitim dúziw menen tamamlanadı. Olardıń qol astında tek **Kale** portı qaladı.

Jeńis korol hákimiyatınıń kúsheyiwine alıp keledi. Koroldıń turaqlı láškeri dúzile baslaydı. Salıqlardıń turaqlı jıynalıwı arqalı mámleket qarjıları kóbeyedi.

Oraylastırıwdıń juwmaqlanıwı. Karl VII niń ulı **Lyudovik XI** (1461—1483) óz siyasatın Bretan hám Anju gercogların boysındırıwdan baslaydı. Buǵan juwap retinde iri feodallar «**Jámıyet baxıt-ıǵbalı awqamın**» dúzedi. Onıń baslıǵı **Karl Burgundskiyge** qarsı Lyudovik tabıslı gúres júrgizip Burgundiyanıń batıs bólegin Franciyaǵa qosıp aladı.

Franciyanıń qublasındaǵı **Provans wálayatı** Marsel portı menen 1481-jılı korol húkimine ótedi. Lyudoviktiń miyrasxorı **Karl VIII** diń 1491-jılı **Bretan** gercogınıń qızı **Anna**ǵa úleniwi menen Franciyanı oraylastırıw tamamlanadı.

XV ásir aqırına kelip pútkil Franciya birden-bir oraylasqan hákimiyatqa boysındırıldı.

1. Kartadan Franciyanıń XI—XIV ásirlerdegi aymaqların tawıp kórsetiń.
2. Franciyanıń XV ásirde XI ásirdegige salıstırǵanda kúshli mámleket ekenligin misallar tiykarında tastıyıqlap beriń.
3. 1420-jılǵı shártname Franciyaǵa qanday ózgerisler alıp kelgen?
4. Xalıq azatlıq háreketi hám Janna d'Arktiń júz jıllıq urıstaǵı ornın bahalań.

26-§. ANGLIYADA ORAYLASQAN MAMLEKETTIN DÚZILIWI

Normandlarning basip alıwı. Angliyada korol hákimiyatınıń hálsirewi onı daniyalardıń basqınshılıq maydanına aylandıradı. Angl-saksler buǵan qarsı XI ásirdeń 40-jıllarında kóteriliske shıqqanda, olarǵa Franciyanıń arqasındaǵı Normandiya gercogı járdemge keledi. Biraq, kóp ótpey bul járdem qalıs emesligi belgili boladı.

80-súwret. Gastings urısı.

Normandiya gercogı **Vilgelm** áskerleri 1066-jılı Angliyaǵa kelip túsedı. **Gastings urısında** normandlardıń atlı rıcarları anglichanlardıń piyada áskerlerin qorshap aladı. Angliya korolı **Garold** hám onıń áskerleri teńsiz urısta qaytı boladı. Normandiya gercogı korollıq taxtıń iyelep, **Vilgelm I** atın aladı.

Feodal jámiyetiniń úzil-kesil ornatılıwı. Vilgelm jergilikli feodallar — angl-saksler jerlerin tartıp alıp, óz rıcarlarına bólip beredi. Sol waqıtta kishi hám orta jer iyeleri óz múliklerin saqlap qaladı. Mámleketti qol astında saqlaw ushın kúshli

korol hákimiyatı zárúr edi. Vilgelm I barlıq feodallargá korolǵa sadıq bolıwǵa ant ishtiredi.

81-súwret. London.
Tauer qorǵanı

Koroldın eń úlken múlikdar bolıwı, baronlarga bolsa jer múlikleriniń hár túrli wálayatlardan beriliwi, Franciyadaǵı sıyaqlı ǵárezsiz graflıqlardıń júzege keliwine tosqnılıq etedi. Normandlardın basıp alıwı nátiyjesinde Angliya diyqanlarına zulımlıq ótkiziw kúsheyedi.

Óz hákimiyatın bekkemlew maqsetinde normandlar Angliya boylap kóplep qorǵanlar qurdırǵan. Olardan eń ataqlısı Londondaǵı **Tauer** bolıp, ol házirge shekem bar. Angl-sakslerdın úzliksiz kóterilis kóteriw qáwpi baronlardın korol átirapında jáne de birigiwine alıp keledi. Basıp alınǵan mámleket ekonomikalıq imkaniyatların biliw maqsetinde Vilgelm Evropada birinshi mártebe 1086-jılı jer-múlik hám xalıq dizimin ótkeredi. Dizimge alıwshılar sorawlarga tek haqıyqattı aytıp juwap beriwı haqqında ant ettiriliwi xalıq arasında esap betleriniń «**Qorqınshlı sud kitabı**» atın alıwına sebep boladı.

Baronlardın xalıqqa zulım ótkiziwin sheklew ushın graflıqlardaǵı angl-saks jergilikli sudları saqlap qalınadı. Mámleket graflıqlarga bólinip, olardıń hárbirine korol wákili — **sherif** tayınlanadı.

XII—XIII ásirlerden baslap Angliyada diyqanlar gúresi kúsheyedi. Olardıń bir bólegi óz xojayınlarınan qashıp ketip, toǵaylarda jasaydı. Qashqınlar birlesip feodallar, episkoplar, hámeldarlar, korol sudyalarına hújimler uymlastırǵan. Olardı

xalıq qollap-quwatlaĝan. XIV  sirde xalıq awızeki d retpesiniŃ s yikli qaharmanına aylanĝan **Robin Gud** tulĝası mine usı baylardıŃ dushpanı, ezilgen miynetkesh xalıqtıŃ qorĝawshısı sıpatında s wretlenedi.

82-s wret. Robin Gud.

Genrix II korollıĝı d wiri (1154—1189) nde Angliyada finans h m  skeriy reformalar  tkiziledi. Baronlarĝa  skeriy xızmet ornına ĝ ziyenege «qalqan pulı» salıĝın t lewege ruqsat berildi. Bul korolĝa turaqlı jallanba  sker d ziw imkanın berdi.

«**Ullı azatlıq xartiyası**». III krest atlanısı qatnasıwshısı Richard I **D wj rektiŃ** inisi. **Ioann** korollıĝı d wiri (1199—1216)nde qozĝalaŃlar j ne de k sheyedi.  z k shine isengen

korol ayıpker esaplanĝan baronlardıŃ m liklerin tartıp alĝan, vassallarınan  lken muĝdardaĝı t lemler talap etken. N tiyjede, bul siyasat h mmeni korolĝa qarsı etip qoyadı.

Baronlar rıcarlar h m qalalılar j rdeminde 1215-jıldıŃ b h rinde qozĝalaŃ k teredi. Paytaxt London xalqı k terilishshilerge d rwazalardı ashıp beredi. Korol «**Ullı azatlıq xartiyası**» atın alĝan h jjetke qol qoyıwĝa m jb r boladı.

OnıŃ tiykarĝı statyaları baronlar h m ruwxanıylardıŃ m plerin s wlelendirgen. Korol shirkewdiŃ erkin saylawlarına  mel etiwı, vassallardan  dettegiden k p t lemler almaw, baronlardı qamamaw, olardı mal-m liklerinen ayırmaw sh rtlerin qabıl etedi.

Ullı azatlıq xartiyası 63 statyadan ibarat bolıp, rıcarlar h m erkin diyqanlarĝa da ayırım jeŃilliklerdi beredi. Olardan belgilengeninen k p xızmet h m t lemler alıw qadaĝan etiledi. H jjette erkin adamlarĝa korol h meldarlarınıŃ  z basımshalıqları h m qosımsha j riymalardan qorĝaw w de etilgen. Biraq, is j zinde oĝan tolıq  mel etilmegen.

Angliya parlamenti. Angliyada birinshi parlament 1265-jılı shaqırıladı. Parlament quramında baronlardan tısqarı, ruwxanıylar, h rbir graflıqtan eki rıcar h m de  lken

qalalardan ekewden wákiller toplanǵan. Parlament XIV ásirde **lordlar** hám **ulıwma palatalarǵa** bólinedi. Lordlar palatasında korol usınıs etken, aqsúyekler, episkoplar, abbatlar májilis ótkizgen. Ulıwma palatada bolsa ricarlar hám qalalılar wákileri qatnasqan.

83-súwret. Vestminster sarayı, házirgi Ullı Britaniya Parlamenti jaylasqan imarat.

Parlament — francuz tilinde **parle** — «sóylew» sózinen alınǵan.

XIV ásirde baslap parlament salıqlar belgilewden tısqari, nızamlar islep shıǵıw hám qabil etiwde qatnasıw huqıqın da qolǵa kiritedi.

1. Normandlar basqınshılıǵınıń Angliya ushın áhmiyetin táriyiplep beriń.
2. Feodal jámiyetiniń Angliya hám Franciyada ornatılıw ózgesheliklerin salıstırıp, ayırmashılıqların anıqlań.
3. «Ullı azatlıq xartiyası»n siz qalay túsindińiz?
4. Angliya parlamenti haqqında aytıp beriń.

27-§. ANGLIYA ORTA ÁSIRLER AQIRINDA

Angliya jüz jıllıq urıslar dáwirinde. Jüz jıllıq urıslar Angliya ekonomikasına da úlken zıyan keltirdi. Korol **Richard II** mámlekette 1377-jılı mámlekette qosımsha jan salıgın engizedi. 1380-jılı jan bası salıgı 3 esege asırıladi. Salıqtı jıynawdağı xızmet wazıypasın buzıwlar hám nahaqlıqlar Angliyada xalıq kóterilisi baslanıwına sebep boldı.

84-súwret. Uot Tayler qozgalańı

Kambağal ruwxanıy hám monaxlardan xalıq oratorları jetisip shıgadı. Xalıq arasında úlken abırayğa erisken **Jon Boll** óz sózlerinde «*Adam Ata jer súrip, Hawa Ene urshıq iyirgende kim dvoryan bolğan!*» dep aytqan kekli sózleri awıllarda tez-tez tákírarlanıp turğan. Jon Boll hámme adam teń, jer bolsa oğan islew beretuğın adamğa tiyisli ekenligin usınıń menen dálilleytuğın edi. Ol arxiepiskop buyırığı menen qamaqqa alındı.

Uot Tayler kóterilisi. Kóterilis 1381-jıldın may ayında salıq jıynawshılardıń ádepsizliginen baslanıp, tez arada Angliyanıń úlken bólegin óz ishine aladı. Kóterilishshiler tárepinen azat etilgen Jon Boll olardıń basshılarının birine aylanadı. Diyqanlardan ibarat kóterilishshiler temirshi usta Uot Tayler basshılığında paytaxtqa jol aladı. Londonlılar kóterilishshilerge

qala dárwazaların ashıp beredi. Korol tóreleri, belgili hámeldarlardıń úyelerine ot qoyladı. Ayıpker dep tabılǵan hámeldarlar óltirile baslaydı.

Jas korol Richard II kóterilishhiler menen sóylesiwler baslawǵa májbúr boladı. Ushırasıwda qabıl etilgen «**Mayl End**» baǵdarlamasına muwapıq: diyqanlardıń ǵárezlilikin biykar etiw, erkin sawdaǵa ruqsat beriw, jer salıǵın kemeyttiriwge ırızılıq beriledi. Korol menen ushırasıwdan keyin kóterilishhilerdiń ózine toq bólegi úyelerine tarqaladı. Biraq kóterilishhilerdiń kámbaǵal bólegi buǵan qanaatlanbay Londonda qaladı hám korol menen jáne ushırasıw ushın

85-súwret. Genrix VII Tyudor

Smitfildke baradı. Qayta islep shıǵarılǵan baǵdarlamada feodallar tartıp alǵan jaylaw hám toǵaylardı qaytarıw, shirkew jerlerin konfiskaciyalap (birewdiń mal-múlkin májbúriy túrde mámleket esabına ótkeriw) diyqanlarǵa bólip beriw, xalıqtıń teń huqıqlı bolıwın támiyinlew sıyaqlı talaplar bar edi.

Ushırasıw waqtında korol tórelerinen biri menen jánjellesip qalǵan Uot Tayler sawashta jaralanıp qaytıw boladı. Albırıp qalǵan diyqanlardı olardıń barlıq talapları orınlanıwı wáde etilip, qaladan shıǵıp ketiwine kóndiredi. Biraq kóterilishhiler izinen jiberilgen áskerler, olardan ayawsız ósh aladı.

Kóterilis jeńiliske ushırasa da, onıń tásirinde Angliyada diyqanlardıń miynet minnetlemelerinen waz keshiledi. XV ásir dawamında ǵárezli diyqanlar tólem esesine azatlıqqa erisedi. Salıqlar tártipke salınadı.

Angliya XV ásirde. Júz jıllıq urıs tamamlanǵannan soń Angliya tariyxında «**Qızıl hám aq güller**» (1455—1485), atın alǵan urıslar bolıp ótedi. Bul urısta xalıqtıń 1/4 bólegi, belgili feodal aqsúyekler — baronlardıń derlik barlıǵı qırılıp joq boladı. **Yorklarǵa** qarsı Bosvort janındaǵı sheshiwshi urısta (1485-jil) jeńip shıqqan **Lankasterler shańaraǵı** qollap-quwatlaǵan **Genrix Tyudor** Angliya taxtına otıradı.

Genrix VII Tyudor (1485—1509) dáwirinde korol hákimiyatı kúsheyip baradı. Urıslarda qırılıp ketken normand aqsúyekleri ornına, lordlar palatasına kirgizgen jaña anglsaks aqsúyekleri koroldın isenimin aqlawğa umılğan. Ulıwma palatağa usınıs etilgen ricarlar hám qalalılar da Genrix kirgizgen nızamlardı tastıyıqlap, oğan jaña salıqlar jıynawına járdem beretuğın edi.

1. Jüz jıllıq urıs dáwirinde Angliya ishki jağdayı haqqında nelerdi ayta alasız?
2. Uot Tayler kóterilisine alıp kelgen sebeplerdı kórsetiñ.
3. Lankasterler ham yorklar dinastiyası urıslarınıñ Angliya siyasiy tariyxındağı áhmiyeti nede?
4. Genrix VII Tyudor mámlekette qanday siyasat alıp barğan?

28-Ş. GERMANIYA

Mámleket xojalıǵı. Germaniyada óndiris kúshleriniñ ósiwi XII ásirde baslanadı. Toğaylar kesilip, batpaqlıqlar qurğatılıp egin maydanlarına aylandırılı baslaydı. Miynet qurallarınıñ jetilisiwi ónimdarlıqtı arttıradı. Dánli eginlerden tısqarı zıǵır jetistiriw, baǵshılıq, júzingershilik rawajlanadı.

Awıl xojalıǵınıñ rawajlanıwı qalalardıñ júzege keliwi, rawajlanıwı menen baylanıslı edi. **Kyoln, Vorms, Frankfurt, Ulm, Nyurenberg, Augsburg** qalaları úlken ónermentshilik hám sawda oraylarına aylanadı. Germaniya qalaları qońsı Franciya, Niderlandiya, Italiya, Vengriya, Balqan yarım atawındağı mámleketler menen qızgın sawda-satlıq islerin alıp barğan. Nemis ónermentleri islep shıǵarğan mawıtı, bóz kóylek, metaldan jasalğan qural-jaraqlar, buyımlar basqa úlkelerde de joqarı dárejede qádirlengen.

Siyasiy rawajlanıw. Shtaufenler dinastiyasınıñ eñ belgili wákillerinen biri **Fridrix I Barbarossa** (1152—1190) edi.

Dáslep Fridrix óziniń áskeriy júrislerin krest atlanısları sebepli bayıp ketken Italiya qalalarına qaratadı.

Buğan tek Milan hám Lombardiyanıń birneshe qalaları qarsı shıǵadı. 1158-jıl Ronkal oypatlıǵında shaqırılǵan seym (keńes) imperatordın Italiyadaǵı hákimiyatın sheklenbegen dep atap kórsetedi. Fridrix I diń Boloniyadan mirát etken eń bilimli huqıqtanıwshıları onıń xızmetine ótip, nızamlar jıynaǵın dúzip beredi. Bul nızam toplamlarında Fridrix I «*jerdegi janlı nızam*», dep atap ótiledi.

86-súwret. Fridrix I Barbarossa

Bunday jaǵdayda Milan bassılıǵında Lombardiya qalaları basqınshılardıǵa qarsı qozǵalań kóterdi. Kóterilisti bastırıw dawamında Milan xalqına segiz künde qalanı taslap ketiw shárti qoyıladı. Milan XII ásirdeń 60—70-jıllarında qayta tiklenip, jańa urısqa tayarlıq kóre baslaydı. 1176-jılı **Lenyano urısında** Liga áskerleri imperator rıcarların qıyratıp taslaydı. **Fridrix I** Arqa Italiya qalalarına **kommuna** — erkinlik huqıqın beriwge májbúr boladı.

Innokentiy III Germaniya siyasatına óz tásirin ótkizgen Rim papası boldı. **Ol** hámmeniń názerinen shette qalǵan Barbarossanıń 18 jaslı aqlıǵın dáslep german knyazları 1212-jılı korol dep tán alıwına erisedi. Keyingi papanıń qollap-quwatlawı menen **Fridrix II** aradan segiz jıl ótip imperator dep járiyalanadı.

Fridrix II imperatorlıq dáwiriniń jigirma jıldan kóbin Italiyada, Siciliya korollıǵında ótkizedi. Onıń sarayında arab, vizantiyalı hám evrey ilimpazlar toplanǵan. **Fridrixtiń** ózi arab hám grek tillerin bilgen, latın hám italyan tilinde dóretiwshilik etken. Onıń Palermodaǵı sarayı arab xalifalarınıń sarayların esle-tetuǵın edi. Imperator Shıǵıs muzıkası, ayaq oynıları,

87-súwret. Rim papası Innokentiy III

88-súwret. Fridrix II

Shıǵıs ádebiyatı hám qosıqshılıǵı, Shıǵıs arxitekturasınıń ıqlasbenti bolǵan. Shıǵıs húkimdarlarınıń ayırımları menen dos bolǵan.

Imperator mámleket boylap háreketlengende onı jawingerler hám pil júrgiziwshiler otırǵan jawingerler qorǵap barǵan. Pillerdın artınan túyeler, jol-barıslar, arıslanlar, qaplanlar jeteklep alıp júrgen. Puqaralarda bul process kúshli tásir qaldırǵan. Fridrix II diywanxanasında latin tiliniń názik tárepinen paydalanıp, xatlar, hújjetler jazılǵan, oǵan pútkil Evropa eliklegen.

Fridrix II jazǵan «*Quslar menen aw qılıw*» haqqındaǵı shıǵarması onıń tarawdan jaqsı xabarı barlıǵınan derek berip, házirge shekem saqlanıp qalǵan. Imperator birqansha mektepler hám **Neapol universitetiniń** tiykarın salıwshısı bolıp tabıladı. Ol shirkew yamasa qala keńesi emes, húkimdar tárepinen dúzilgen birinshi universitet bolǵan.

Zamanlasları Fridrix II niń ğayrıtabiiy qábileti hám qúdiretine tán berip, oǵan «Jáhandı tán qaldırǵan» degen at bergен.

Fridrix II niń óliminen soń papalar tárepedarları shtaufenler dinastiyasınıń barlıq wákillerin taxttan shetletiwge umtılǵan.

Germaniyada 20 jıl dawamında ulıwma imperator saylanbaydı. Knyazlar 1273-jılı toplanıp **Rudolf Gabsburgtı** taxtqa otırǵızadı. Biraq, Gabsburglerdın dáslepki basqarıwı uzaq dawam etpegen. **Lyuksemburglar** dinastiyasına qarsı gúres alıp baradı. Gabsburglardın 369 jıllıq imperatorlıq dáwiri tek 1437-jıldan baslanadı.

Germaniyada Saksoniyalılar, Frankoniya, Shtaufenler, Lyuksemburglar, Gabsburglar dinastiyaları húkim-ranlıq etken.

German qalaları. Nemis knyazları, krestshi rıcarlardın Baltıq boyındağı basıp alıwları Germaniyanıń arqasındağı qalalardıń rawajlanıwına jol ashadı. Bul qalalar XIV ásir-diń ortalarına kelip **Ganza awqamına** birlesedi. Bul tek ekonomikalıq máseleler, sawda-satlıq penen shuǵıllanatuǵın awqam bolıp qalmastan, XIV ásir-diń 70-jıllarında Arqa teńizde sawdadağı básekilesi Daniya korollıǵına awır soqqı beredi.

Ganza awqamınan basqa sońǵı orta ásirlerde Germaniyanıń basqa bólimindegi qalalar da rawajlanadı. Dunay jaǵaları boylap jaylasqan 90 qalanı birlestirgen **Shvabiya awqamı** Italiya qalaları menen tikkeley sawda etken. **Augsburg, Ulm, Nyurnberg** qalaları mawıtı, aq bóz, jip-gezlemeler islep shıǵarıwda, metall buyımlar, qural-jaraqlar jasawda jetekshi orın tutqan.

Germaniya qalaları Ganza hám Shvabiya sawda awqamlarına birlesken.

Reyn dáryyası boylap jaylasqan batıstağı qalalar **Kyoln, Vorms, Strasburg**larda metall islep shıǵarıw hám mawıtı toqıw rawajlangan. Bul qalalar Niderlandiya, Franciya hám Italiya menen sawda alıp barǵan.

1. Germaniya (Muqaddes Rim imperiyası)nın rawajlangan orta ásirlerdegi xojalıǵın táriyiplep beriń?
2. Jazıwsız kartaǵa Germaniya qalaların túsirip, olar haqqında derekler, internetten alǵan maǵlıwmat-larınızdı aytıp beriń.
3. Fridrix I Barbarossa haqqında tapqan maǵlıwmat-larınızdı aytıp beriń.
4. Imperator Fridrix II zamanlasları ne sebepten «Dúnyanı tań qaldırıwshı» dep ataǵan? Onıń isk erliginen úzindiler keltiriń.

29-§. RUS KNYAZLĪQLARI

Feodallıq pıtırıñlıq. Rus knyazlıqları pıtırıñqı hám óz ara qanlı urıslar girdabında edi. Bunnan paydalangan qıpshaqlar hújimleri jağdaydı jáne de qıynlastırar, ayırım knyazlar qıpshaqlar menen awqam dúzip, qońsı knyazlıqlarğa qarşı atlanıslar shólkemlestirer edi.

Kóplegen knyazlar bul jağdaydan shıǵıwdı, kelispewshiliklerge shek qoyıwdı oylap baslaydı. Kiev knyazı **Yaroslav Danıshpannıń** ulı **Vladimir Monomaxtıń** 1097-jılı Lyubech qalasında knyazlardıń birinshi syezdin shaqırıwı da tiykarınan óz ara urıslarğa shek qoyıwğa qaratılğan edi. Syezdiń «*hárkim óz jerine iyelik etsin*» degen áhmiyetli qararı basqa knyazlıqlarğa qarşı basqınshılıqtı toqtatıwdı názerde tutqan edi.

89-súwret. Lyubechdegi syezd. Vladimir Monomaxtıń Kiyev knyazı Svyatopolk penen ushırasıwı

Sol waqıtta Kiev knyazınıń abıroyı tómenleydi. Ol burıńday rus jerlerin ullaına qálegeninshe bólip beriw huqıqınan bas tartıwğa májbúr boladı. Kiev Rusı siyasiy pıtırıñlıq dáwirine kiredi.

XII ásir ortalarında kelispewshilikler kúsheyip baradı. Ruslarda sol waqıtta 15 gárezsiz knyazlıq bolğan. Batuxan basqınshılıǵı waqtında olardıń sanı 50 ge jetedi.

Novgorod respublikası. Novgorod Kiev penen baylanıstı úzgen dáslepki knyazlıq bolğan. XI ásirde júzege kelgen Novgorod, keyin ala tek Rusta ǵana emes, Evropanıń da úlken ónermentshilik hám sawda orayına aylandı.

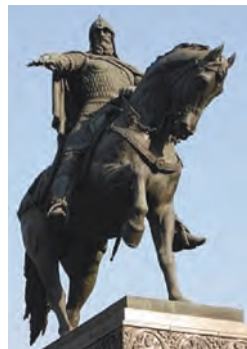
Dástúr boyınsha, XI ásirde Novgorod knyazlıǵına Kiev knyazınıń tuńǵış ulı qoyılǵan. Biraq jillar ótip jergilikli boyarlardıń tásiiri kúsheyip, olar knyaz hákimiyatın shekley baslaǵan. Sol tárizde Novgorod boyarlar respublikasına aylanǵan.

Novgorodlılar vechesi Monomaxtıń aqlıǵı **Vsevolod Mstislavichti** knyazlıqtan shetletip, zindanǵa taslawǵa qarar etedi. Sol waqıttan baslap qala pútkilley feodal respublikasına aylanadı. Novgorodtıń siyasiy turmısında tiykarǵı orın xalıq vechesi ol saylaǵan qala hákimi, saylanatuǵın «qala duması» hám episkop qolına ótedi.

Vladimir-Suzdal knyazlıǵı. Moskva. Jergilikli boyarlardıń hákimiyatqa qarsı gúresi XII—XIII ásirlerde **Kiev, Galich-Volin, Vladimir-Suzdal** knyazlıqlarında da baqlanadı. Vladimir Monomaxtıń ulı **Yuriy Dolgorukiy** XII ásirde Volga hám Oka dáryaları basseynindegi jerlerdi basqaratuǵın edi. Knyazlıqta **Rostov, Suzdal, Yaroslavl, Vladimir** sıyaqlı qalalarǵa tiykar salınadı.

Knyaz Dolgorukiydiń Kiev ústinen 1147-jılı jeńisin belgilew hármetine tiykar salınǵan **Kuchkovo** qorǵanı, keyin ala **Moskva** atın aladı. Yuriy Dolgorukiydiń áwladları Vladimir knyazlıǵın **Ivan Grozniyǵa** — XVI ásirdeń ortalarına shekem basqaradı.

XIV ásirdeń baslap Vladimir-Suzdal knyazlıǵı hám Moskva qalası Rus jerleriniń birlesiwine tiykar boladı.

90-súwret. Moskva. Yuriy Dolgorukiyege ornatiǵan háykeli

1. Sizińshe Rustaǵı feodallıq pıtırańqlıqtıń sebepleri nede?

2. Rus knyazlıqlarındaǵı sıyaqlı siyasiy pıtırańqılıq jáne qaysı mámleketlerde bolǵan?
3. Novgorod knyazlıǵı nege gárezsizlikke umtılgan?

30-Ş. RUSLARDIN BASQINSHILARǵA QARSÍ GÜRESI

91-súwret. Mongollardıń jerlerin basıp alıwı

Mongollardıń Rus jerlerin basıp alıwı. Shińǵısxan. Orta Aziya hám Irannıń arqa tárepin basıp algannan soń mongollar 1223-jılı rus jerlerine de bastırıp kiredi. Mongollar rus áskerlerin atlı áskerler háreketi ushın qolaylı maydangá shıǵarıp, tas-talqan etedi.

Shińǵısxannıń aqlıǵı **Batuxan** 1237—1242-jılları Shińǵıs Evropada basıp alıwshılıq urısların alıp baradı. Onıń áskerleri aldın Rus knyazlıqların, keyin bolsa Polsha, Serbiya hám Bolgariyanıń bir bólegin basıp aladı.

Rustaǵı feodallıq pıtırańqılıq mongollarǵa qolay keledi, Dáslep Volga boyı qalaları, soń, 1240-jılı Kiev basıp alınadı.

Batuxan jańa basıp alınǵan ayaqlarda **Altın Orda** xanlıǵın dúzedi. Onıń dáslepki paytaxtı **Saray Batu** Volga dáryasınıń tómengi aǵısında, házirgi Astraxan qalasına jaqın bolǵan.

Batuxan boysındırılğan xalıqtan salıq hám tólemlerdi tezirek jıynap baslaw ushın **Yaroslavtı** «knyazlar aqsaqalı» dep tán alıp, Vladimir knyazlıgın basqarıwǵa jarlıq beredi.

Mongollardıń basıp alıwları rus mámleketiniń ekonomikalıq hám mádeniy rawajlanıwına unamsız tásir ótkizip, onıń rawajlanıwın tómenletedi.

Ruslardıń nemis hám shved basqınshılarına qarsı gúresi. Nemis

feodalları XIII ásirdeń baslarında Baltik boyında jasaytuǵın **est** hám lit qáwimlerine qarsı urıs alıp baradı. Rim papası Krest atlanısları dep járiyalagan bul urıslardan maqset jergilikli xalıqtı katolik dinine ótkeriw de edi. Nemis rıcarları estler jerlerin iyelegennen soń, Novgorod-Pskov shegaralarına jaqınlasadı. Nemis rıcarlarınan soń shved feodalları da jedellesedi. Olar 1240-jılı Neva dáryası boylap Novgorod jerlerine bastırıp kiredi.

Usınday sharayatta Novgorod knyazı **Aleksandr Yaroslavich** 1240-jıldıń 15-iyulinde Neva dáryası jaǵasındaǵı urısta shvedler ústinen jeńiske erisedi. Bul jeńis húrmetine knyaz Aleksandrǵa **Nevskiy** atı beriledi.

Novgorod-Pskov knyazlıǵınıń mongollar basıp almaǵan bay jerleri nemis rıcarların da ózine tartadı. Nemislerdiń áskerleri 1240-jılı Pskovtı iyeleydi. Usı jıldıń qısında nemis rıcarları Novgorod shegaralarına jaqınlasadı. Bul sharayatta Novgorodtı qorgawǵa jáne Aleksandr Nevskiy basshılıq etedi. Knyaz Suzdal áskerleri járdeminde Pskov hám onıń átirapındaǵı jerlerdi azat etedi. Sheshiwshi urıs 1242-jıldıń 5-aprelinde **Chud kólinde** bolıp, Aleksandr Nevskiy basshılıǵındaǵı rus áskerleri nemis rıcarları ústinen jeńiske erisedi. Bul urıs Rus tariyxında «Muz üstindegi urıs» atı menen ataladı.

92-súwret. Aleksandr Yaroslavich

1. Mongollar Rus jerlerine qay jerler arqalı ótkenligin kartadan kórsetiń.

2. Qaysı jillarda Batuxan Rus jerlerin basıp aladı?
3. Novgorod knyazı Aleksandr Yaroslavich kimlerge qarsı uris alıp baradı?

31-Ş. RUS KNYAZLIQLARINDA ORAYLASIW PROCESLERI

Oraylasıw faktorları. Mongollar basıp alıwları nátiyjesinde Rus jerleri awır joǵaltıwlarǵa ushırsa da, ekonomikalıq rawajlanıw pútkilley toqtap qalmadı. Rus qalalarında ónermentshilik hám sawda-satlıqtıń rawajlanıwı, hár túrli wálayatlar arasındaǵı baylanıslardıń kúsheyiwı, awıl xojalıǵındaǵı ilgerilewler Rus jerleriniń birlesiwine járdem beredi.

Mámlekettiń birlesiwine sırtqı dushpanlarǵa, sonıń ishinde, Altın Orda xanlarına qarsı gúres te tásir etedi.

93-súwret. Rus knyazı Dmitriy Donskoy

Rus jerleriniń birlesiwı. XIV ásirdeń baslarında Vladimir knyazlıǵınıń **Tver** hám **Moskva** qalaları rus jerleriniń jańa orayları sıpatında rawajlana basladı.

Altın Orda xanınıń jarlıǵı menen Rus jerlerinen salıq jıynaw máselesinde Tver hám Moskva knyazları ortasında keskin gúres boladı hám aqıbette knyazlardan birqanshası mongollar qolında óledi. Bul gúres tek knyaz **Ivan Kalita** (1325—1340) dáwirinde úzil-kesil Moskva paydasına sheshiledi. Moskva knyazları XIV ásirdeń ortalarına kelip birqansha kúsh toplaydı. Bul kúsh penen Altın Ordaǵa qarsı gúresiw de múmkin edi.

XIV ásirdeń ortalarından Altın Orda da siyasiy qarama-qarsılıqlar dáwirine kirip, ol 20 jil dawam etedi.

Mongollarǵa qarsı gúreste Moskva knyazı **Dmitriy Ivanovich** 1378-jılı Voje dáryası boyında dáslepki jeńiske erisedi.

Don dáryası jaǵasındaǵı Kulikovo maydanında Knyaz Dmitriy áskerleri 1380-jıldıń sentyabrında Altın Orda túmen

basısı **Mamay** basshılıǵındaǵı lášker ústinen jáne jeńiske erisedi. Bul jeńis húrmetine Moskva knyazı **Donskiy** ataǵın aladı. Biraq, aradan eki jıl ótip **Toxtamısxan** jáne Moskva ústinen húkimin ornatadı.

Sahıbqıran Amir Temurdın Altın Orda ústinen 1391-jılı **Qunduzsha**, 1395-jılı **Tarak** dáryası boyındaǵı sawashlardaǵı jeńisleri Rus jerleri hám Shıǵıs Evropa xalıqlarınıń mongollar zulımınan azat etiliwinde sheshiwshi faktorlardan boladı.

Knyaz **Ivan III** dáwirinde 1480-jılı Moskva Altın Ordaǵa salıq tólewden bas tartadı. Sol tárizde rus jerlerinde uzaq dawam etken mongollar húkimranlıǵı tamamlanadı.

94-súwret. Amir Temur háykeli

Rus knyazlıqlarınıń mongollardan azat bolıwında Sahıbqıran Amir Temur dın xızmetleri qanday bolǵan?

1. Qaysı qalalar XIV ásir dın baslarında rus jerleriniń jańa orayları sıpatında rawajlana baslaydı?
2. Moskva knyazlıǵında Altın Ordaǵa qarsı gúresiw ushın qanday qolaylı jaǵday júzege keledi?
3. Kulikovo sawashınıń áhmiyeti nede edi?

32-§. EVROPA MÁDENIYATÍ

Dúnya haqqındaǵı túsinikler. Bul dáwir adamları ushın waqıt: tań, kúndiz, kesh hám túnnen ibarat bolǵan. İnsan ómiri tek jıl máwsimleriniń: qıs, báhár, jaz, gúzdin almasıwları menen belgilengen. Sonın menen birge, xalıq tárepinen dástúrler, úrp-ádetler dın orınlanıwına qatań ámel etilgen.

95-súwret. Parij universitetinde filosofiyadan bayanat oqılmaқта. Orta ásir miniatyurasınan

Olardan biri veneciyalı sawdager hám sayaxatshı Marko Polo edi. Ol óziniń «**Marko Polo kitabı**»nda 1271—1295-jillar dawamında Uzaq Shıǵıs hám Qıtayda kórgen-keshirgenlerin súwretleydi.

96-súwret. Oksford universiteti

Qalalarda jeke hám qala keńesleri basqarıwındaǵı mektepler sanı artıp baradı. Bunday mektep oqıwshıları dúnyalıq bilimlerde shirkew mekteplerindegige qaraǵanda keńirek hám tereptek úyrengen. XII ásirde baslap úlken qalalarda dáslepki joqarǵı mektepler—**universitetler** ashıla baslandı. Sonıń ishinde, **Bolonya** hám **Parijde** dáslepki universitetler ashılıp, olar óz dáwiri ushın joqarı maǵlıwmat bergen. Eń úlken universitet Parijde edi. Onıń tiykarın salǵan korol shańaraǵınıń ruwxanıyı **Rober de Sorbon** bolǵan. Koroldan arnawlı jarlıq alǵan universitetler tolıq ǵárezsiz bolǵan.

XIII—XV ásirlerde Evropanıń derlik barlıq mámleketleri óz úniversitetlerine iye boladı. Olardı papa hám episkoplar, imperator hám korollar, knyazlar hám qalalılar dúzgen.

Insannıń ortasha ómiri uzaq bolmaǵan, adamlar 40 jastan soń qartayǵan bolıp esaplangan. Balalar ólimi kóp bolǵan.

Qalalar hám sawdanıń rawajlanıwı menen adamlarda dúnyanı kóriw imkanıyatı payda boladı. Krest atlanısları bolsa evropalılar ushın dúnyǵa jol ashadı. Sayaxatshılar uzaq mámleketlerde jasawshı xalıqlardıń úrp-ádetleri hám mádeniyatı haqqında qızıqlı maǵlıwınatlar alıp kele baslaydı.

Aǵartıwshılıqtıń rawajlanıwı.

Batıs Evropa mádeniyatı XII—XIII ásirlerden rawajlana baslaydı. Qalalardıń jetilisiwi, ónermentshilik hám sawdanıń rawajlanıwı, Vizantiya hám Arab xalıfalıǵı mádeniyatları menen tanısw evropalılardıń dúnyaqarasın, bilim sheńberin keńeytedi.

Universitetler (latinsha, universitas — kompleks ulıwma-lıq) — ilimniń hár túrli baǵdarlarında qánigelardi tayar-laytuǵın joqarı oqıw orınları. Dáslepki universitetler XII — XIII ásirlerde Italiyada (Neapol, Bolonya), Ispaniyada (Sevilya, Valenciya) Franciyada (Parij, Tuluza) Angliyada (Oksford, Kembrij) dúzilgen.

Magistr hám shkolyarlar birlеспeleri. Universitet bul oqıtıwshı hám oqıwshılardıń jámiyeti bolıp tabıladı. Universitetti oqıtıwshılar — **magistrler** basqarǵan. Universitetler kóplegen jeńilliklerge iye bolǵan hám jergilikli húkimdarlarǵa boysinbaǵan.

Ataqlı oqıtıwshılardıń bayanatlarına shkolyarlar (oqıwshılar) Evropanıń hár túrli múyeshlerinen kelgen. Geyde Parijde 30 mıńǵa shekem talabalar bir waqıtıń ózinde toplanǵan. Talabalardıń oqıwı bir qıylı taypaǵa tiyisli shkolyarlar jámáátleri tárepinen basqarılǵan. Áwmeti kelgen studentler házirgi jataqxanalarǵa usaytuǵın **kollegiyalarda** jaylasıwǵa erisetuǵın edi. Eń áyyemgi Parij kollegiyalarınıń biri — **Sorbon** bolıp, keyinirek onıń atı pútkil universitetke ótedi. Angliya hám Franciyada kollegiyalar jańa oqıw ornı — **kolledjlerge** tiykar boladı.

Sabaq oqıtıw **fakultetlerde** alıp barılǵan, olardıń hárbirin **dekan** basqarǵan. Universitetti bolsa, saylanǵan **rektor** yamasa hákimiyat tárepinen tayınlanǵan **kancler** basqarǵan.

Mektep hám universitetlerdiń rawajlanıwı dawamında kitapqa bolǵan talap kúsheyedi. Kitaplardı XII ásirde monaxlar emes, qalalarda arnawlı ashılǵan ustaxanalarda ónermentler tayarlawı menen olar arzanlana basladı. XIV ásirde baslap qaǵazdan keń paydalanıw kitap islep shıǵarıwdı jáne de qolaylastıradı. Nemis injeneri **Iogann Gutenberg** 1445-jılı kitap basıp shıǵaratuǵın úskenenı oylap taptı. Onıń ashqan jańalıǵı kitaptıń ǵalaba tarqalıwına alıp keldi.

Ilimniń rawajlanıwı. Oksford universiteti professori **Rojer Bekon** (XIII ásir) ilimdegi jetiskenliklerge tek ilimiy

97-súwret.
Rojer Bekon

baqlawlar hám tájiriybeler jolı menen erisiw mümkinligin dälilledi. Onıń ózi optika, fizika, ximiya ilimlerine baylanıslı tájiriybeler ótkizedi. Bekon ózi júretugin keme, suw astı kemesi hám hawada ushatuğın apparatlar qurıw mümkin ekenligin aytqan. Bekonnıń ómiri qıyınshılıqlar hám qáwip-qáterge tolı, shirkew quwdalawında ótken.

Orta ásirlerde astrologiya, alximiya ilimleri joqarı rawajlangan. Astrologlar aspan deneleri háreketlerin úyrenip keleshekti aldınnan boljap aytıp beriwge umtılgan. Korollar, sárkardalar, sawdager hám sayaxatshılar qanday da bir nárseni baslawdan aldın, álbette olar menen másláhátlesken. Alximikler hárqanday metallardı altıńğa aylandıratuğın «sıyqırlı tas»tı izlegen. Tájiriybeler jańa ximiyalıq birikpeler, kislotalar, mineral boyawlar alıwğa imkan bergen. Astrolog hám alximikler ózleriniń izleniwleri dawamında ximiyalıq pech, tazalaw, júrgiziw, filtrleytuğın ásbap-úskenelerdi oylap tapqan.

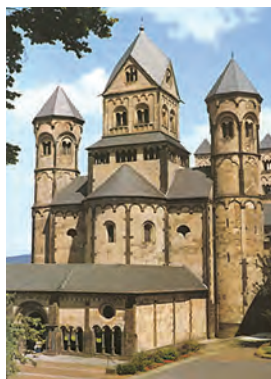
1. Orta ásir adamlarınıń dúnya haqqındağı túsiniqleri qanday bolgan?
2. Sizińshe, ne sebepten orta ásir adamları uzaq jasmağan?
3. Balalar mekteplerde nelerdi úyrengen?
4. Universitetler haqqında eslep qalğanıńızdı aytıp beriń.
5. Tájiriybege tiykarlangan ilimniń rawajlanıwına ne túrtki boldı?

33-Ş. EVROPADA ARXITEKTURA, KÓRKEM ÓNER HÁM ÁDEBIYAT

Arxitektura. Dáslepki imaratlar, hátte saraylar da aǵashtan qurılǵan. XI ásirge kelip Batıs Evropada qurılıs tarawı da rawajlana baslaydı. Qurılısta tastan paydalanıwǵa ótıledi. Onnan dáslepki shirkew hám monastırlar qurıladı. Qurılıs tasları bolmaǵan Angliya hám Polshada saraylar, shirkewler pisen gerbishten qurıla baslaydı. Franciya, Italiya hám Germaniya arxitekturasında dáslep roman usılı húkimran edi.

Roman shirkewi sırtqı tárepinen qorǵandı esletedi. Onıń ózine tán tárepleri sonnan ibarat, áynektıń tóbesi, shirkewge kiretuǵın ishki gúmbezleri yarım shar formasında arkalar menen bezetilgen. Ger-maniyadaǵı **Laax** monastrındaǵı shirkew (XI ásir) roman usılınıń jarqın úlgisi bolıp esaplanadı.

Dástúrge kóre, qala orayında eń kórkem hám ullı imarat shirkew qurılǵan. Bul maydannıń átirapındaǵı imaratlar **gotika usılında** qurılıp, ol arxitekturadaǵı roman usılın qısıp shıǵaradı. Bunday usılda qurılǵan imaratlar biyikligi menen ózgeshelengen. Sawlatlı, awır gúmbez ornın ushlı, bálent gúmbezler iyeleydi Gotika usılında qurılǵan eń belgili imaratlar: Parijdegi **Bibi Maryam** sbirkewi, **Ruan, Reyms hám Shartr** (Franciya), **Milan** (Italiya) shirkewleri bolıp tabıladı.

98-súwret. Germaniya.
Laax monastırı.
XI ásir

Roman usılı—Batıs Evropa kórkem ónerinde X ásir-den XII—XIII ásirlerge shekem húkim súrgen kórkem usıl. Onda Áyyemgi Rim arxitekturalıq usıl hám elementleri-nen keń paydalanılǵan.

Gotika usılı—Gotika XII ásir ortalarında Arqa Franciyada júzege kelgen. XIII ásirдің birinshi yarımında joqarı dárejede rawajlandı.

99-súwret. Franciya. Reyms shirkewindegi Bibi Maryam músini

100-súwret. Parij. Shartr shirkewi. Vitraj. Bibi Maryam balası menen. XII ásir

Orta ásirlerde **Vizantiya** hám **Arab arxitekturası** da ózinen ájayıp imaratlar qaldırǵan. Veneciyaдаǵı **Ulama(áwliye) Mark shirkewi** hám **Dojlar sarayı** vizantiya usılında qurılǵan. Ispaniyanıń Seviliya qalasında meshit hám **Al-Qasar sarayı**, Granadaдаǵı **Al-Hamro** sarayları arab arxitekturasınıń dúrdanaları bolıp esaplanadı.

Músinshilik. Músinshiliktiń rawajlanıwı tikkeley arxitektura menen baylanıslı bolǵan. Shirkew hám monastr imaratları quday, ulamalar hám korollarđın músinleri menen bezelgen. Músinlerdiń tiykarǵı buyırtpashıları shirkew bolǵanlıǵı sebepli olarda diniy tema joqarı turǵan. Eń kóp ushıraytuǵın Bibi Maryam músinleri (Evropada «**Madonna**» dep ataladı) ózinde ananıń perzentke mehir-muhabbatın sáwlelendirgen.

Súwretshilik óneri. Roman usılında qurılǵan shirkewlerdiń diywalları hám pátigin diniy temadaǵı súwretler bezep turǵan. Gotika arxitekturasındaǵı shirkewlerde terezeler arasında súwret salıw ushın bos orın bolǵan. Sol sebepli terezelerge ápiwayı áynekler ornına **vitrajlar** — tınıq reńli shiysheleden salınǵan súwret yamasa ayrıqsha etip bezewler salınǵan.

Kitaplardı bezew ushın súwretlew óneriniń jańa baǵdarı — **miniatyuralar** oylap tabıladı. Olarda

orta ásir adamlarınıń turmısınıń hár túrli kórinisleri súwretlengen. Vitrajlar hám miniatyuralarda diyqanlar hám ónermentlerdın miynet procesleri sawash kórinisleri hám basqalar sawlelendirilgen.

Miniatyura (francuzsha-**miniature**, latinsha **mini-um** — qızıl boyaw) — kórkem usılları júdá sulıw bolgan kishkene kólemlı súwretlew óneriniń shıǵarmaları. Orta ásir qoljazbaların kórkemlik jaǵınan bayıtıw ushın jaratılǵan kórkem názik ıqsham súwretler.

Tábiyat hám adamǵa qızıǵıwdın payda bolıwı. Jańa mádeniyat ǵayratkerleri insandı úyreniw ózleriniń tiykargı wazıypası dep bilgen. Sol sebepli olardı **gumanistler** dep ataǵan. Jańa Oyanıw yamasa Gumanizm mádeniyatı wákilleri insan hám álemnıń orayına qoyıp, onıń jaratıwshılıq qábiletlerin tán alıwǵa shaqırdı.

Oyanıw ataması bolsa (francuzsha — «**Renessans**») jańa mádeniyattıń antik dáwir menen baylanıshlıǵın kórsetedi. Shıǵısqa krest atlanısları hám onnan keyingi Levant penen sawda-mádeniyat boyınsha turaqlı qatnasıqlar, italiyalılardıń áyyemgi grek qoljazbaları, antik kórkem óneri hám arxitekturalıq estelikleri menen tanıswǵa imkan beredi.

Oyanıw mádeniyatı orayları.

Bul dáwirlerde Italiyada **Florenciya** ayrıqsha orın tutadı. Sawdadan kelgen daramat onı Evropanıń eń bay qalalarından birine aylandıradı. Qala hákimleri toplanǵan baylıqlar esabınan arxitekturalıq estelikler qurdırǵan, músınshilik hám súwretshilikti rawajlandırǵan. Eń belgili súwretshiler, músınshiler, arxitektorlar, Florenciyadan bolıp, qala-respublika hákimleri olardıń ónimli dóretiwshiligi ushın sharayat jaratıp bergен.

101-súwret. Florenciya

Mádeniyat oraylarından jáne biri **Veneciya** edi. Qalada kitap basıp shıǵarıw rawajlanadı. Veneciyada basıp shıǵarılǵan

102-súwret.

Franchesko Petrarka

antik dáwir avtorlari hám gumanistleriniń shıǵarmaları pútkil Evropada keń tarqalgan.

Dáslepki gumanizm. Erte oyanıw hám gumanizmniń dáslepki wákili shayır **Franchesko Petrarka** (1304 — 1374) bolǵan. Óziniń lirik qosıqlar toplamları «*Qosıqlar kitabı*», «*Qosıq xatları*» menen shayır jańa Evropa mádeniyatınıń jaratılıwınıń tiykarın salıwshılardıń biri boldı.

Onıń dosları hám isin dawam ettiriwshileri **Bokachcho** hám **Salyutatiler** dóretiwshiligi menen XV ásirdeń baslarında Italiyada *dáslepki gumanizm* dáwirin tamamladı.

Kolyuchcho Salyutati (1331—1406) Florentsiyada jasaǵan hám joqarı mámleket lawazımında islegen. Ol óziniń kóp sanlı xatları hám bayanatlarında Petrarka hám Bokachchoniń gumanstlik ideyaların jáne de rawajlandırǵan. Salyutati joqarı ideyalı, oqımıslı insandı tárbiyalawda jámiyetlik pánler: filologiya, ritorika, tariyx, pedagogika, etikanıń júdá áhmiyetli ekenligin aytqan.

1. Arxitekturadaǵı roman hám gotika usılları arasin-daǵı ayırmashılıq nede?
2. Súwretshilik hám músinshilik kórkem ónerleri haqqında aytıp beriń.
3. Gumanistler kimler?
4. Oyanıw dáwiri degende neni túsindiniz?
5. Oyanıw mádeniyatı orayları haqqında aytıp beriń.

V BAP. AZIYA, AMERIKA HÁM AFRIKA XALÍQLARÍ

34-§. SELJUKIYLER MÁMLEKETI

Seljukiyler mámleketi. Orta Aziyada **Saljuqbek** tiykar salğan dinastiya basshılıǵındaǵı oǵuz qáwimleriniń Aldıńǵı Aziyaǵa úlken áskeriy atlanısları XI ásirde baslap kúsheyedi. Ishki qarama-qarsılıqlardan hálsiregen Shıǵıs Rim imperiyası kóshpeli türk qáwimleri hújimlerine qarsılıq kórsete almaydı. Vizantiyanıń jallanba áskerleri bolsa Seljukiyler sultanı **Alp Arslan** láchkeri tárepinen 1071-jılı **Mancikert urısında** qıyratıladı. Imperator **Roman IV Diogen** sawashında tutqınǵa alınadı. Bul jeńilislerden soń vizantiyalılar derlik qarsılıq kórsete almaǵanlıǵı sebepli kóp sanlı türk qáwimler Kishi Aziyaǵa jol aladı.

Seljukiyler mámleketi — Seljukiyler dinastiyası basqarǵan mámleket (1038—1308). Seljukiyler mámleketine Saljuqtıń aqlıǵı Sultan Tuǵrulbek tiykar salǵan.

Jámıyetlik dúzim. Oǵuzlar bul waqıtta ruw-jamáátshiliktiń krizisi hám mülklik qatlamlasıwlardıń basqışında jasaǵan. XI ásirdeń aqırında Kishi Aziyanı derlik tolıq basıp alǵan oǵuzlar ózleriniń bir qatar ámirliklerin dúzedi. Ámirliker rásmiy türde Seljukiyler dinastiyası húkimdarlıǵın tán alsa da, is júzinde óz mülklerin gárezsiz basqarǵan.

Kóshpeli türk qáwimleriniń otırıqshı turmısqa ótiwi tap usı waqıttan baslanadı. Otırıqlı turmısqa ótip atırǵan türkler úlkeniń jergilikli xalqı sıyaqlı diyqanshılıq hám ónermentshilik penen shuǵıllana baslaydı. Bul procesler XII—XIII ásirlerde seljukiylerde de jer iyeligine tiykarlangan mámleketiń tolıq qalıplesiwine alıp keledi.

Mámlekette qáliplesken úlken jer iyeligi hám salıqlar sisteması Shıǵıstaǵı islam mámleketlerindegiden derlik parıqlanbaǵan edi. Áhmiyetli tárepi, seljukiylerde mámleket jerleriniń menshik jerlerge qaraǵanda kóp bolıwında edi. Mámleket jerleriniń úlken bólegi **ıqta** túrinde áskeriylar hám hámeldarlarǵa xızmetleri esesine inam etilgen. Íqta dáslep miyraslıq múlik bolmasthan, tek xızmet múddeti dawamında paydalanıw shárti menen berilgen.

Áste-aqırın túrkiy qáwimlerdiń jergilikli xalıq penen aralasıwı jańa etnos — **türk xalqınıń** qáliplesiwine tiykar boladı. Bul process XIII ásirdiń 20—30-jıllarında kúshyedi. Biraq 1243-jılǵı mongollar basqınshılıǵı mámlekettiń keyingi rawajlanıwına unamsız tásir kórsetedi. XIV ásir baslarına kelip, Kishi Aziyadaǵı Seljukiylar mámleketi bóleklenip ketedi.

1. Kishi Aziyadaǵı Seljukiylar mámleketi qashan payda bolǵan?
2. Türklerdiń jámiyetlik dúzimi haqqında nelerdi eslep qaldıńız?
3. Jer iyeligine tiykarlangan Seljukiylar mámleketi qaysı ásirlerde ornaǵan?
4. Türk xalqınıń qáliplesiwini haqqında nelerdi bilesiz?

35-ş. OSMANLÍ TÚRKLER MÁMLEKETI

103-súwret. Osmanlı türk áskerleri

Osmanlılar mámleketiniń payda bolıwı. Osman biyligi. Kishi Aziyanıń arqa-batıs aymaǵında dúzilgen edi. Onıń keyingi rawajlanıwına Vizantiya menen qońsı ekenligi qolay keledi. Bargan sayın tómenlep baratırǵan imperiyaǵa qarsı áskeriý háreketler biylik jerleriniń keńeyip barıwın támiyinleydi. Úlken basıp alıwlar Osmanlılar áskerlerine basqa qáwimlerden de jawingerlerdiń kelip qosılıwın támiyinleydi.

Dinastiyanıń tiykarın salıwshı (1299—1326) **osman** dáwirinde bir qatar atlanıslar uyımlastırılıp, **Bursa** qalası hám onıń átirapındaǵı jerler basıp alındı. Onıń ulı **Urxan** Vizantiya qalaları **Nikeya hám Nikomediya**lardı basıp alıp, Qara teńiz boylarına shıǵadı. Dáslep beyliktiń basqarıw sisteması júdá ápiwayı bolǵan. Atap aytqanda, bey ataǵı Osman hám Urxanǵa qáwim basshılarınıń jynalısında berilgen. Beylerdiń tiykarǵı wazıypası bolsa túrk qáwimleriniń áskeriy kúshleriniń, qońsı ayaqlardı basıp alıwdı támiyinlew bolǵan. Beyliktiń kúsheyip barıwı onıń basqarıwına da ózgerislerge alıp keledi. Nátiyjede, **Urxannıń** basqarıwı dáwirinde birinshi mártebe **wázir** lawazımı shólkemlestiriledi. Teńge pul quyıp shıǵarılıp, mámleket jerleri hákimshilik birliklerge bólinedi. Urxan áskeriy reforma ótkerip, áskerlerdi piyada hám atlı bólimlerge («musallam») bolıp áskeriy birliklerge aylandıradı.

Osmanlılar mámleketi — Kishi Aziya, Shıǵıs Evropa, Jaqın Shıǵıs hám Arqa Afrika, Kavkazdıń bir bólimi hám Qırımда *osmanlılar dinastiyası* basqarǵan mámleket (1299—1922). Tiykarın salıwshı — Osman I.

Balqan yarım atawındaǵı basıp alıwlar. Osmanlılardıń basıp alıwlarına shekem Balqan yarım atawında: **Vizantiya, Serbiya, Bolgariya, Bosniya** sıyaqlı úlken mámleketler bar edi.

Biraq, siyasiy pıtırańqılıq hám ishki qarama-qarsılıqlar bul mámleketlerdi túrklerdiń basıp alıwlarına qarsı birlesiwine imkan bermeydi.

Balqandaǵı dáslepki basqınshılıqlar XIV ásir ortalarında bolǵan. Túrkler onıń tiykarǵı bólegin keyingi 30 **jl** dawamında iyeleydi. Túrk sultanı **Boyazid** (1389—1402) bul urıslarda óziniń tez jeńisleri menen dańqqa erisip—**Jıldırım** (tez) atın aladı. Sultannıń **Konstantinopoldı** qamal etiwı Evropanı qáweterge salǵan.

104-súwret. Boyazid Jıldırım menen Amir Temur ortasındaǵı Ankara urısı. Orta ásir miniatyurasınan

Sol waqıtta **Ámir Temurdiń** Boyazidke qarsı Kishi Aziya atlanısı baslanadı. 1402-jıldıń jazında **Anqara** janındaǵı urısta sahibqıran áskerleri Boyazid láshkerlerin jeńedi. Bul waqıya túrkler tárepinen Konstantinopoldıń basıp alıwına jol qoymay, Vizantiyanıń jáne 50 jil jasawına imkan jaratadı.

Konstantinopoldıń qulawı. Osmanlılar sultanı **Mexmet II** jüz mıńlıq áskerleri menen Konstantinopoldı qorshap aladı.

1453-jıldıń mayında Konstantinopol túrkler tárepinen alınadı. Vizantiyanıń sońǵı imperatorı urısta qaytı boladı. Osmanlılar qalanı **Stanbul** dep atap, oǵan ózleriniń paytaxtın kóshiredi.

Evropa hám Aziyanı baylanıstırıp turǵan sawda jolları üstinen qadaǵalaw Vizantiya paytaxtı alınıwı menen túrkler qolına ótedi. Keń kólemlı basqınshılıq júrisleri **Osmanlılar imperiyasınıń** dúziliwi menen juwmaqlanadı.

Osmanlı túrkler jeńisleriniń faktorları. Osmanlı túrkler qúdireti jaqsı shólkemlestirilgen atlı hám piyada áskerler, láshkerbasılıq qábiyetine iye sultanlardıń, húkimdarǵa sadıq yanıcharlar piyada áskerleriniń bolıwında edi.

Osmanlılar atlı áskerlerdi kúsheytiwge ayrıqsha itibar qaratqan. Atlı áskerlerdiń hárbirine payda keltiretuǵın jer múlik — **tumarı** berilgen. Bul jerler tek túrklerge hám áskeriylerge xızmette bolǵan waqtında berilgen. Nátiyjede, atlı áskerlerdiń sanı 150 mıńǵa shekem jetedi.

Sultan Evropadaǵı eń jaqsı piyada áskerlerge de iye edi. XIV ásirdeń ortalarınan tutqınǵa alınǵan deni saw hám kúshli xristian balalarınan, sultannıń jeke gvardiyası jawıngerleri dúzilgen. Jıllar ótip balalar óz tilin hám dinin umıtıp, sultannıń sadıq **yanıcharlarına** aylanǵan. Osmanlı túrkler sultanı urısqa bárqulla óziniń sadıq yanıcharları menen qatnasqan. Shańaraǵı, baylıǵı, mal-múlki bolmaǵan yanıcharlar sultan ushın janın da ayamǵan. Olar urıslardaǵı jeńislerge úlken úles qosqan. Türk áskerlerine dańq keltirgen láshkerbasshısı hám jawıngerlerdiń kópshiligi yanıcharlardan shıqqan.

1. Osmanlılar mámleketi qashan dúzilgen?
2. Túrklerdiń Balqan yarım atawındaǵı basıp alıwların aytıń.

3. Vizantiya imperiyasınıń qulawınıń sebeplerin kórsetiń.
4. Osmanlılar mámleketi qúdiretinin faktorların aytıp beriń.

36-§. MONGOLLAR MÁMLEKETI

Jámiyetlik dúzim. Mongol qáwimleri áyyemnen Qubla Sibir, Manchjuriya hám Mongoliya ayaqlarında jasap kelgen. Olardıń kópshiligi kóshpeli sharwashılıq penen shuǵıllanǵan, to-ǵayda jasaǵan ayırım ruwlar ańshılıq hám balıqshılıq penen kún keshirgen.

Mongollar turmısında áyyemgi dástúrlar, diniy túsiniginde bolsa ata-babalar ruwxına sıyınıw, shamanlıq isenimleri jaqsı saqlanıp qalǵan.

Biraq XII ásirdeń ekinshi yarımınan baslap mongollardeń jámiyetlik qatna-sıqlarında jańa ózgeshelikler — múliklik qatlamǵa bóliniw kúshyge baslaydı. Ruwshılıq jámáátleri óz aldına kóshpeli xojalıq — aylarǵa bólinip, hár bir ayl bunnan bılay óz xojalıǵı — sharwalardıń iyesine aylanadı. Ruw-qáwimlerde bay shańaraqlar, bolajaq mongol aqsúyekleri qalıplesip baradı. Kópshilik ruw baslıqları *noyanlar* óz ruwlaslarınan nókerler alıp áskeriý bólimsheler dúzedi. Múliklik qatlamlarǵa bóliniw jaǵdayında turmıstıń ózi olardı áskeriý qáwim awqamlarına birlesiwge májbúr etedi; olardı **xanlar** basqarǵan. Kúshli qáwim awqamları ózlerine boysındırılǵan qońsılardan baji-tólemler alıp turǵan.

105-súwret. Mongollar turmısınan

Shamanlıq — Jawızlıq hám jaqsılıq ruwxlarına, olardıń insan turmısına tásir kórsetiwine iseniw shamanlıqtıń tiykarın quraydı.

Bul qáwim awqamları óz jıynları, qurıltaylarında eń áhmiyetli: urıs, pitim, awqam dúziw, xandı saylaw sıyaqlı máselelerdi sheshetuǵın edi.

106-súwret.
Shingisxan

Shingisxan mámleketi. Mongol qáwimleri arasındaqı óz ara urıslarda **Temuchin** (1155—1227) jeńip shıǵadı. 1206-jılı Onon dáryası boyındaǵı qurıltayda ol ullı xan dep járiyalanadı. Bas shaman pútkil xalıq aldında Temuchinge Shingisxan ataǵın beredi. Shingisxan sózi «**kúshli**», «**qúdiretli**», «**taza**» degen mánilerdi bildiredi.

Mámleketti oraylastırıw maqsetinde Shingisxan **Qaraqurum** qorǵanın óz mámleketiniń paytaxtına aylandıradı. Mongollar áskerdi kúsheytiwge úlken itibar qaratadı. Tınısh waqıtta sharwashılıq penen shuǵıllanǵan mongollar urıs baslanıwı menen onlıq sistemasınan ibarat turaqlı áskerlerge aylanar edi. Láshker júzbası, mıńbası, túmenbasılar tárepinen basqarılgan. Talawshılıq júrisleri kóshpelilerdiń tiykarǵı isine aylanǵan.

107-súwret. Mongollar armiyası

Mongollar láshkeri. Kóshpeliler láshkeri ushın urısqa uzaq tayarlanıwınıń zárúrligi bolmaǵan. Mongollardıń turmıs tárzi ózi hárqanday waqıtta attı ertlep jolǵa túsiwge say edi. Mongollar kóshpeli úy — otawlarda jasaǵan. Áskeriy atlanısqa tayarlanǵanda yamasa kóshiw waqtında otawdı ornatiw ushın uzaǵı

menen bir saat, jıynap júkti túyege júklew ushın onnan da kem waqt ketetuǵın edi.

Mongollardıń eń jaqsı kóretuǵın quralı oqjay edi. Jawinger dushpanın júzlegen metrden nishanǵa gózlep bilgen. Jawingerlerdiń kópshiligi nayza hám qılısh penen qurallanǵan. Hár bir kóshpelińiń kúndelikli turmısında da, urıs waqtında, álbette arqanı bolıwı kerek edi. Qońsı mámleketlerdi basıp

alıw waqtında Shıngısxan láshkeri diywaldı buzıwda arnawlı úskene — palaxpanlardan paydalanıwdı ózlestiredi.

Kóshpeliler láshkeri, ádette, úsh bólimge bólingen: oray hám eki qanat tárepi. Uris baslanğanda oray jalğannan arqa tárepke shegingen, eger dushpan olardıń izinen quwıp baslasa, onda eki táreptegi qanatlar hújimge shıǵatuǵın edi, sheginip atırǵanlar da toqtap, urısqa kirisetuǵın edi. Tiykarǵı láshkerden tısqarı Shıngısxannıń ıqtıyaruında «**keshik**» dep atalatuǵın arnawlı gvardiya da shólkemlestiriledi. Keshik ayrıqsha jaǵdaylar ushın barlıq waqt urısqa tayar bolıp turatuǵın edi.

Urıstı sheberlik penen basqarıw, kúshli hám intizamlı atlı áskerleriniń bolıwı, qońsı mámleketlerdegi siyasiy pıtırańqlıq mongóllarǵa jeńis keltirgen.

Basıp alıwlar. Shıngısxan 1211-jılda Arqa Qıtayǵa qarsı urıs baslaydı. Mámlekettiń pútkilley basıp alınıwı onıń miyrasxorları dáwirinde tamamlanadı.

Jetisuw hám Shıǵıs Túrktanǵa qarsı 1218-jılı baslanǵan basqınshılıqlar, Xorezmshahlar mámleketine 1219—1221-jıllardaǵı basqınshılıqlar menen dawam etedi. Awǵanstan, Shıǵıs Iran basıp alınıp, Kavkaz arqalı 1223-jılı Dashti Qıpshaqqa shıǵadı. Kalka dáryası boyında qıpshaqlardıń awqamlası sıpatında olarǵa járdemge kelgen rus áskerleri jeńiledi.

1224-jılı Shıngısxan basıp alǵan ayaqların óz balalarına: **Joji, Shaǵatay, Oqtay** hám **Tuliǵa** ulıslarǵa bólip, bólistirip beredi. Oqtaydı taxt miyrasxorı etip tayınlaydı.

Ulis — (mongólsha — mámleket, xalıq, adamlar) — Shıngısxan perzentlerine múlik sıpatında bólip bergен mongóllar basıp alǵan ayaqlar.

1. Mongól qáwimleri jasaǵan ayaqlardı kontur kartaǵa túsiriń.
2. Mongóllardıń shuǵıllanatuǵın isleri nelerden ibarat bolǵan?
3. Shıngısxan mámleketi qalay júzege kelgen?

4. Mongollar láshkeriniń dúzilisi haqqında aytıp be-riń.
5. Ózbekistan tariyxınan alğan bilimlerinińizge súyenip mongollardıń Xorezmshahlar mámleketin basıp alıwı haqqında aytıp beriń.

37-§. ALTIN ORDA XANLIĞI

108-súwret. Altın Orda xan aldında

Jańa basqınshılıq. Mongollardıń 1235-jılı bolıp ótken qurılıtı Rus hám Arqa Kavkaz jerlerin basıp alıw haqqında qarar shıǵaradı. Toplanatuǵın láshkerge **Batuxan** basshılıq etiwı járiyalanadı. Ulıslardan on áskerden birewin ajıratıp beriliwine, **Batuxańǵa** járdemge Shıńǵısxannıń sarkardalarınan **Subutay** Bahadırdıń beriliwine kelisiledi. Batu hám Subutaylar 1237-jıldıń gúzinde rus jerlerine hújim baslap, dáslep **Ryazandı** basıp aladı. Rustaǵı siyasiy pıtırańqılıq

mongollarǵa jeterli túrde qarsılıq kórsetiw imkanın bermeydi, 1238—1240-jıllarında **Vladimir, Suzdal, Kiev, Galich, Volin** hám basqa qalalar basıp alınadı.

1243-jılı **Oqtaydıń** ólimi múnásibeti menen Batuxan Volga boyı dalańlıqlarına qaytadı. Sol tárizde Batuxan basıp alğan Volga boyı, Arqa Qara teńiz boyları, Arqa Kavkaz, Moldaviya ayaqlarında, rus jazba dereklerinde bayan etiliwınshe **Altın Orda** atın alğan **Joji ulısı** qalıpleseidi.

Altın Orda, Joji ulısı — XIII ásideń 40-jılları basında Jojıxannıń ulı Batuxan (1236—1255) tárepinen tiykar salınǵan mámleket.

Basqarıw sisteması. Altın Ordanı Batuxan hám onıń áwladları basqarǵan. Áhmiyetli máselelerdi sheshiw ushın qurılıtay shaqırılǵan. Atqarıw hákimiyatı baslıǵı **beglerbegi** bolıp,

diywan islerin **wázir** basqargan. Onıń basshılıǵındaǵı diywan salıqlar, qarjı, sawda islerine juwapker bolǵan. Rusta barlıq knyazlar Altın Ordadan basqarıw jarlıǵın aladı. Vldimir knyazı **Yaroslav** olardıń «ullısı» dep tın alıladı. Basıp alınǵan aymaqlar túmenlerge bólinedi.

Boysındırılǵan aymaqlarda, dáslep mongollar ózleriniń dástúriy basqarıw sistemasın engizedi. Basıp alınǵan jerler Batudıń inilerine berilip, olardıń **suyurǵal** mülkine aylanadı. Suyurǵal iyeleri xan áskerlerine belgilengen sandaǵı jawıngerlerdi jiberiwden tısqarı, xalıqtan toplanǵan salıqlardıń bir bólegin de jibergen.

XIV ásirde Altın Orda ulıs atın alǵan tórt úlken wálayatlarǵa bólinip ketedi. Bul wálayatlar **ulısbegisi** — áskerler baslıǵı bolıwınan tısqarı, ózine tiyisli aymaqtaǵı basqarıwǵa baylanıslı barlıq máselelerdi de sheshken. Altın Orda áskerlerin beglerbegi basqargan. Ol kóshpeli aqsúyeklerdiń jetekshisi esaplanıp, geyde xannan da kóbirek abırayǵa erisken.

Altın Orda xanlıǵında mámleket basqarıwınıń rawajlanıwı hámeldarlardıń kúsheyiwine alıp kelgen.

Suyurǵal (mongolsha — *inam, sawǵa*) — húkimdar tárepinen mámleket aldında ayırıqsha xızmet kórsetken iri ámeldarlar yaki sárkardalarǵa berilgen mal-mülík, jer-suw. Suyurǵalǵa berilgen jer násilden násilge miyras bolıp ótken.

Salıqlar. Mongollar xalıqtı onlıq sistemasına bóliw maqsetinde xalıqtı dizimge alıw ilajların ótkizedi. Bul ilajlar XIII ásirdeń ortalarında bolıp, dizimge alıwdıń aqırında mámleket xalqı «**shıǵım**» dep atalǵan úlken tólemge tartıladı. Onnan basqa xalıqtan asıǵıs jıynalatuǵın salıq — **talap** ta alınǵan. Xanǵa urıs baslaw ushın qárejet kerek bolsa, ol rus knyazlarına talap jiberip, ayawsız jıynap alınǵan. Salıq hám bajlardıń tóleniwın basqaqlar, arnawlı tayınlanǵan mongol nayıpları baqlap bargan.

Rus knyazları Altın Orda qúdiretin jaqsı ańlap, basqınshılar menen tınısh jasawǵa háreket etken. Bul ilajlar sonday

109-súwret. Basqaqtıń rus awılınada bolǵan.

jaǵdayda knyazlar óz xalqın saqlap qalıw, olardı qullıqqa alıp ketpewiniń birden-bir jolı edi. Tınıshlıq siyasatın Vladimir knyazı Yaroslav baslap onıń ulı Aleksandr Nevskiy dawam ettirgen. Knyaz Aleksandr Altın Ordaǵa birneshe márte kelgen. Mongolstanda da bolıp, jergilikli hámeldarlardıń húrmet-itibarına erisedi. Bul ilajlardıń barlıǵı keyinirek mongollar basqaqların tastıyıqlap otırmastan rus jerlerinen bajı jıynawdı knyazlardan birine tapsırıwına alıp keledi.

Sırtqı siyasat. Sırtqı siyasat máseleleri menen xan, onıń jaqın másláhátshileri, sonday-aq, beglerbegi shuǵıllanǵan. Altın Orda Shıǵıs Evropanıń kúshli mámleketi bolǵanı sebepli Evropa korolları, Rim papaları, Vizantiya imperatorları hám Türk sultanları xan sarayı menen doslıq qatnasıqta bolıwǵa umtılan.

110-súwret. Knyaz Aleksandr Altın Orda xanı aldında

Iranda gárezsiz mámleket dúzgen **Xulaku** hám onıń miyrasxorları bolsa Altın Orda menen Kavkaz artına iyelik etiw máselesinde básikelese baslaydı. Bul eki Mongol mámleketiniń áskerleri bir qatar urıslarda soqlıǵısıp, gá ol tárep, gá bul táreptiń qolı bálent

kelgen. Usınday urıslardıń birinde 1266-jılı Batuxannıń inisi Berkaxan da qaytı boladı. Xulaku ulısına qarsı güreste Altın Orda Mısr sultanları menen awqam düzedi.

XIV—XV ásirlerde Altın Orda. XIV ásirdeń birinshi yarımında Altın Orda mámleketi óz qúdiretiniń shıńına erisedi. Bul process **Ózbekxan** (1312—1342) hám onıń ulı **Janibek** (1342—1357) atları menen baylanıshı edi. Altın Orda qúdiretin bekkemlegen faktorlardan biri islam dininiń qabıl etiliwı boldı. Ózbekxan 1314-jılı islamdi mámleket dini dep járiyalaydı. Oǵan qarsılıq kórsetpekshi bolǵan aqsúyekler hám hátte tuwısqanları ayawsız qırıp taslanadı.

Mongollar mámleketi tiykarın salıwshı Shıngısxan barlıq diniy isenimlerge birdey qatnasıqta bolıwdı wásiyat etken edi. Onıń áwladları bul wásiyattı orınlawǵa háreket etken. Altın Orda paytaxtı **Saray** qalasında hár túrli diniy shirkewler qurılǵan. Batxun dáwirinde qala Saray Batu delingen.

Ózbekxan hám Janibek dáwirinde Altın Orda qalaları güllep-jasnaydı. Olar ekonomikalıq hám mádeniy turmıs oraylarına aylanǵan. **Saray Batu** hám **Saray Berke** dúnyanıń eń úlken qalaları qatarında bolǵan.

Janibektiń óliminen soń Altın Orda taxtı ushın güres baslanǵan. XIV ásirdeń aqırında Toxtamısxan onı on bes jılǵa jáne birlestiredi. Biraq mámleket tariyxınıń eń qayǵılı betleri tap onıń húkimdarlıǵı menen baylanıshı. Buǵan Toxtamıstıń Mawarawnnar húkimdarı Amir Temur menen qarama-qarsılıǵı sebep boladı. Amir Temur Jojí ulısına qarsı úsh márte atlanıs jasadı. Arqa Kavkazdaǵı 1395-jılǵı Toxtamıstıń Amir Temurdan jeńiliske ushırawı Saray, Saray Berka, Astraxan qalalarınıń oyran etiliwine sebep boladı. Usınnan soń sawda jolları qubla tárepke jıladı. Amir Temurdiń atlanısları Altın Ordanı birotala tómenletedi. Altın Orda XV ásirdeń birinshi yarımınan baslap bir qatar xanlıqlarǵa bólinip ketedi. Olardan eń úlkenleri **Qırım, Kazan, Sibir, Qazaq** xanlıqları hám **Noǵay Ordası** bolǵan.

1. Sabaqlıqtağı 108,109,110-súwretlerge dıqqat etiñ, olardı qanday ulıwma mazmun birlestirip turğanın aytip beriñ.
2. Altın Orda basqarıw sistemasında Shağatay ulısı menen qanday usashıq hám parıqlar barlıgın tal-qılañ?
3. Altın Orda xanlıgında qanday salıq hám minnetlemeler engizilgen?
4. Altın Orda qanday sırtqı siyasat alıp barğan?
5. Altın Orda xanlıgınıñ Amir Temurdan jeñiliske ushırawı qanday aqıbetlerge alıp keldi?

38-Ş. QÍTAY

Ekonomikalıq rawajlanıw. Sun dinastiyasınıñ (960—1279-jıllar) hákimiyatqa keliwi menen Qıtayda uzaq dawam etken siyasiy pıtırañqılıq hám óz ara urıslarğa shek qoydı. Nátıyjede, mámleket xojalıgınıñ rawajlanıwına jağday jaratıldı. X ásirde baslap suwdı biyik jerlerge shıǵarıwshı úskenerden keñ paydalanıla basladı. Shıǵırdan paydalanıw egin maydanların kóbeytiw imkanın beredi. Suw digirmanları járdeminde salını tazalaw, may alıw, un shıǵarıw júdá keñ qollanıla baslangan.

Rawajlangan orta ásirlerde Qıtayda imperator, áskeriy aqsúyekler, hámeldarlarğa qarashlı mámleket jerleri azayıp, jer iyeleriniñ jeke menshik jerleri júdá kóbeyip baradı. Menshik jerler, sonday-aq, jaña ózlestirilip atırған qorıq hám taw aldı aymaqları esabınan da keñeyip barған. Úlken múlikdarlar jerleriniñ kóbeyiwine kambağallardıñ qarızları ornına jerleriniñ tartıp alınıwı da sebep bolған. Sol tárizde XI ásirdeñ baslarında egin maydanlarınıñ yarımı iri feodallar qolına ótedi. Bul jerlerde, tiykarınan, ijarashı diyqanlar islegen.

Qıtayda erkin diyqanlardıñ kópshilik bóleginde 30—40 mu jer bolıp, mámleket bul qatlamdı qollap-quwatlawğa háreket etken. Qıtay diyqanları ózleri jetistirgen ónimlerden mámleketke hár jılı eki márte salıq tólegen. Jer salıǵı salı yaqi

biyday menen tólense, al pille baqqan shańaraqlar salıqtı gezleme menen de tólegen.

Qalalar hám ónermentshilik. Kayfin, Chendu hám Uchan qalaları Qıtaydıń úlken ónermentshilik hám sawda orayları edi. Qıtay sawdasında suw jolları ayrıqsha áhmiyetke iye bolǵan. Kópshilik qalalar teńiz yamasa dárya boylarında, suw hám qurǵaqlıqtaǵı sawda jolları kesiliskeń jerlerde júzege kelgen.

Qalalardıń ósiwi ónermentshiliktiń tez pát penen rawajlanıwın támiyinlegen. Qıtayda, ásirde ónermentshiliktiń dás-túriy túrleri: gúlalshılıq, farfor buyımlardı islep shıǵarıw rawajlanǵan. Qıtay qalalarında kóplegen dúkan hám usta-xanalar jaylasqan edi.

Qıtaydıń qublasında ónerment-toqıwshılar shayı gezlemelerdiń onlap túrlerin tayarlaǵan. XII ásirde jipekten shayı sózana — **panno** toqıw oylap tabılıp, keń tarqalǵan. Qıtayda paxtashılıq ta barǵan sayın keń jayılp, XIV ásirde baslap onnan gezleme tayarlaw da rawajlanıp barǵan.

Aziya paxtasınıń watanı Hindstan. Onnan soń paxta Orta Aziyaǵa kirip kelgen. Qıtayǵa paxta tuqımın dáslep elimiz sawdagerleri alıp barǵan.

Cex aǵzası bolıw Qıtay ónermentleri ushın májbúriy edi. Evropadaǵı sıyaqlı ondaǵı cexlarda da qálpe, shákirtler sanın, olardıń jumıs sharayatın, tayar ónermentshilik buyımların satıwdı, óner sırların saqlawdı qatań qadaǵalaǵan.

Mongollar basqınshılıǵı. Dáslep Qıtaydıń arqa tárepinde dúzilgen mongollar mámleketi **Xubilay** xanlığı dáwirinde óz tásirin mámlekettiń oraylıq hám qubla aymaqlarına da ótkeredi. Qıtay 1279-jılı tolıq baǵındırılıp, jańa mongollar dinastiyası **Yuan** (1279—1368) atın aladı. Mongollar Qıtaydaǵı jerlerdi, ol jerde jasap atırǵan diyqanları menen birge bólip aladı. Biraq diyqanshılıqta xojalıq júrgiziw usılları hám saqlıqlar burınǵısınsha qaladı.

Mongollar dáwirinde tólemlerdiń artıp barıwı tek diy-qanlar hám ónermentlerdi emes, hátte sawdagerlerdi de búlginshilikke alıp keledi. Húkimet tınımsız ósip baratırǵan qárejetlerdi qaplaw ushın qosımsha qaǵaz pul shıǵara baslaydı. Bul

111-súwret. Evropalı sawdagerler Xubilay xanniń qabıllawında

bolsa puldıń qádirsizleniwine, ónim hám ónermentshilik buyımlarınıń qımbatlawına sebep boladı.

Xubilay mámleketti basqarıwdıń qıtaysha usulın qollansa da, jergilikli hámeldarlardıń xızmetinen bas tartadı. Mámleket hámeldarları arasında hár túrli xalıq wákillerin ushıratıw múmkin edi. Atap aytqanda, veneciyalı sayaxatshı hám sawdager Marko Polo Xubilayxan sarayında joqarı lawazımdı iyelegen.

Min dinastiyasınıń basqarıwı. Mongóllar imperiyasınıń krizisi baslanıwı menen XIV ásir ortalarında Qıtayda da xalıq azatlıq háreketi kúshyedi. Xenan hám Shandun wálayatlarında 1351-jılı baslangan diyqanlar kóterilisi tez arada pútkil mámleketti qamtıp aladı. Kóteriliske monax **Chju Yuan-Chjan** basshılıq etedi. 1368-jılı mongóllardan azat bolgan Qıtayda **Yuan Chjan** tıykar salgan **Min imperiyasınıń** basqarıwı baslanadı.

1368-jılı Qıtayda Yuan Chjan tıykar salgan Min imperiyası dúziledi.

Min áskerleri mongóllarğa qısım etip, olardıń paytaxtı **Qaraqurımdı** iyelep, jandırıp jıberedi. Sol tárizde kóshpelilerdiń Qıtayğa hújimlerine shek qoyıladı. Bunda qıtaylılarğa oq-dári (porox) hám toplardan keń túrde qullanılıwı qol keledi.

112-súwret. Qıtay imperatori Yuan Chjan

Mámleket xojalıgın tiklew ushın ónerment hám sawdagerlerden alınatuğın tólemler azaytılıp, qullardı azat etiw haqqında nızam qabıl etiledi. Jasalma suwğarıw qurılmaları, kanallar, bógetler hám suw saqlağıshları tiklenedi. Egin maydanları keńeyip, mámleket xalqınıń sanı da artıp baradı.

XV ásirde Qıtay. Mámlekette úlken feodallar hákimiyatı bekkemleniwi me-nen

mongollar basqinshılığı belgilerin tamamlaw ushın diyqanlar, ónermentler hám sawdagerlerge berilgen jeñillikler biykar etiledi. Diyqanlarǵa bólip berilgen mámleket jerleri tartıp alınıp, ónermentler hám sawdagerlerden alınatuǵın salıqlar kóbeyttiriledi.

XV ásirdeń baslanıan Min áwladınıń Amır Temur saltanatu menen qatnasları buzıladı. Tek Amir Temurdeń tosattan qaytıw bolıwı Qıtayǵa qarsı atlanıstıń ámelge aspawına sebep boladı, bul bolsa Qıtaydǵa 1406-jılı Vetnamdı, keyin ala Mongoliyanı basıp alıwına jol ashadı.

Mámlekettiń ekonomikalıq jaqtan rawajlanıwı **Chjan Xe** basshılıǵında áskeriy teńiz flotınıń xızmetinde kórinedi. Quramında 62 keme, 30 mıń jawingeri bolǵan áskeriy ekspediciya 1405—1433-jılları Zond arxipelagi, Shri-Lanka hám Hindstanǵa 7 márte atlanıslar shólkemlestiredi. Onıń kemeleri Ormuz (Parsı) qoltıǵı hám Shıǵıs Afrikanıń jaǵalarına shekem júzip barǵan. Musılman bolǵan Chjan Xe Mekkeni zıyarat etedi. Bul ekspediciyalar Qıtaydıń abırayın arttırıp, sırtqı sawdanı keńeytiw imkanın beredi. Qıtay imperatorları 1415—1420-jılları Samarqandqa Ulugbek sarayına da elshiler jiberedi. Biraq, Temuriyeler mámleketi abroyı joqarı bolǵanlıǵınan oǵan Qıtaydıń qısımları tásir ete almaǵan.

113-súwret. Chjan Xe

XV ásirdeń ortalarında ekonomikalıq krizistıń baslanıwı Qıtaydıń ishki rawajlanıwına hám sırtqı siyasatına unamsız tásir kórsetedi.

1. Mámleket xojalıǵınıń rawajlanıwındaǵı sebepleri nelerden ibarat?
2. Qıtaydı mongollardıń basıp alıwı hám Yuan dinastiyasınıń basqarıwı qalay ámelge asırılǵan?
3. Min dinastiyasınıń basqarıwı qanday bolǵan?
4. Chjan Xe kim hám onıń iskerligi haqqında aytıp beriń.

39-§. YAPONIYA

Jámiyetlik qatnasıqlar. Yaponiyada múlikshilik qatnasıqları XI—XII ásirlerde birotala qáliplesken. Sol waqıtqa kelip jer iyeleriniń múlikleri—syoenler júzege kelgen. Bunday jerler miyraslıq bolıp, syoenler barlıq salıqlardan azat etilgen. Aqsúyekler óz jerlerin kámbağal diyqanlarǵa ijarǵa bergен.

114-súwret.
Minamoto

Yaponiyada iri jer iyeleri belgili bir taypalarǵa bólingen. Olardan eń abıraylıları—**xanke** dep atalǵan. Olardıń vassalları **ryokalar** bolǵan. Áskeriy bólimshelerdiń jawıngerleri bolsa—**samuraylar** dep atalǵan. Olarǵa xojayınları áskeriy xızmeti ornına jermúlik bergен. Jıllar ótip Yaponiya samuraylarınıń bir bólegi Evropa rıcarları sıyaqlı óz aldına, bólek taypa, mayda dvoryanlarǵa aylanadı. Óz jerlerine iye bolmaǵan jawıngerler áskeriy oljalar esabına yamasa óz

xojayınları esabınan kún keshirgen.

Mámlekettiń siyasiy dúzimi. Yaponiyada basqa mámleketlerden ajralıp turatuǵın siyasiy dúzim qáliplesken. Yaponiyanı XII ásirden baslap **Mikado** — imperator basqarǵan. Ol mámlekettegi barlıq jerlerdiń iyesi esaplangan. Aqsúyekler bolsa onıń hámeldarları hám nayıplarına aylangan. Wálayat nayıplarınıń ǵárezsiz basqarıwǵa umtılıwı bolsa kópshilik jaǵdaylarda mámleketti siyasiy pıtırańqılıqqa alıp kelgen.

Imperator hákimiyatı hálsizlenip barıp, kóp ótpey real hákimiyat mámlekettegi eń kúshli múlikdar, áskeriy komandir—**syogun** qolına ótedi. Dáslep syogunlıq XII ásir aqırınan jergilikli múlikdarlardan biri **Minamoto** tárepinen ornatılǵan. Ol samuraylardan dúzilgen láshkeri menen qarsılasların jeńip, imperator paytaxtı **Kiotonı** qolǵa kirgizedi.

Minamoto mámleketti óziniń **Kamakurada**ǵı qorǵan — sarayınan turıp basqaradı. Sol tárizde Yaponiyada qos hákimiyatlıq payda boladı.

Mámlekette diyqanlardıń awhalı júdá awır edi. Ásirese, salıqlardıń kóbeyip barıwı xalıqtı qıynaǵan. Dereklerde jazılıwına qaraǵanda, XIV — XV ásirlerde yapon awıllarında asharshılıq tez-tez qaytalanıp turǵan. Asharshılıq, kóbinese hár túrli juqpalı kesellikler epidemiyasınıń tarqalıwı hám kóplegen adamlardıń óliwi menen tamam bolatuǵın edi.

115-súwret.
Yaponiya jawingeri

Yaponiya qalalarınıń rawajlanıwı. Yaponiyada orta ásirlerde qalalar ósip, olarda ónermentshilik hám sawda rawajlangan. Yaponlar qıtaylardan shayı jipek, metallar, lak islep shıǵarıwdı ózlestirip alǵan. Mámlekette áyyem zamanlardan temir, mis, altın hám gúmis qazıp alınǵan. Yapon ustaları bul metallardan ájayıp qurallar tayarlaǵan. Temirden qural-jaraq islewshi ustalar islegen qılıshlar óziniń sıpatı menen dańqqa erisken. Dereklerde jazılıwına qaraǵanda, 1483-jılı sawdagerler shet mámleketlerge 67 mıń dana qılısh alıp ketken. Yapon farforı, jelpigishleri, súyekten, qımbat bahalı taslardan islenip laktengen kórkem óner buyımları, paxtadan hám jipekten toqılǵan gezlemeleri de sırt ellerde joqarı bahalangán. Yaponlar Koreya, Qıtay, Vetnam, Tayland, Filippin mámleketleri menen qızgın sawda alıp bargan. Mámlekette — **Sakai, Xyogo, Xakata, Nagasaki** sıyaqlı iri, xalqı tıǵız jasaytuǵın port qalaları bar edi.

1. Yaponiyada XI—XII ásirlerde jańa dúzim qalay qalıplesken?
2. Yaponiyada jańa basqarıw sisteması basqa Aziya mámleketlerinen qanday ayırmashılıqqa iye?
3. Syogun ataǵınıń mánisin aytıń.
4. Yaponiya qalaları qalay rawajlangan?

40-§. KOREYA

116-súwret.

Chosonniń ápsanagóy
tiykarshısı Tangun

«**Tañ gózzallığı**» mámleketi. Choson (koreys tilinen — Tańğı gózzallıq, tań dáslepki koreys mámleketi. Bul mámleketniń tiykarshısı ápsanagóy **Tangun** esaplanadı. Tangun Pxenyanda Choson korollığına tiykar salǵan. Koreysler Tangun dáwirin koreys xalqınıń qalıplesiw dáwiri dep esaplaydı.

Óz ara güesler hám qıtaylılar menen bolǵan urıslar eramızdan buringı I ásirde Áyyemgi Chosondı 3 korollıqqa—**Pekche**, **Silla** hám **Koguryo**ǵa bólinip ketiwine alıp keledi.

Úsh korollıq dáwiri. **Koguryo** mámleketiniń payda bolǵan dáwiri haqqında tariyxshı alımlar birden bir pikirge kele almaǵan. Biraq ol IV—V ásirlerde Koreya yarım atawınıń arqa bólimin, qońsı Lyaodun yarım atawın iyelegen iri mámleket bolǵan. Koguryo korollıǵınıń armiyası óziniń jawıngerligi menen ajıralıp turǵan. Olar izbe-iz qońsı aymaqlardı jawlap alǵan. IV ásir baslarında Koguryo qıtaylardı birotala óz aymaqlarınan qısıp shıǵaradı hám hár tárepten rawajlangan qúdiretli mámleketke aylanadı. Bul dáwirde diyqansılıq, metall quyw hám oǵan islew beriw, toqımashılıq, ónermentshilik, sawda satlıq rawajlangan. Keyinala Koguryo ornına **Parxe** mámleketine tiykar salınadı. **Parxe korollığı** IX ásirniń birinshi yarımında qúdiretli mámleketke aylanǵan. Korollıq Yaponiya menen elshilik baylanısların ornatadı. X ásirde kóshpeli kidanlar soqqısınan soń mámleket ıdırap ketedi.

Koreya yarım atawınıń qubla bóliminde III—IV ásirlerde **Pekche** korollığı júzege keledi. Pekche korollığı IV ásirde oraylasqan mámleketke aylanadı. Dáslepki budda súwretleri Yaponiyaǵa usı Pekche korollığı dáwirinen baslap jetip baradı. Orta ásirlerde pekcheli táwip, ónerment hám alımlar házirgi

Yaponiyaníń jámiyetlik hám mádeniy turmıs tárizi tiykarları-
nıń qalıplesiwine úlken tásir kórsetken. Hátteki, pekcheli alım
Van In Yaponiya taxt miyrasxori bolǵan shahzadaǵa ustazlıq
etken. Pekche dinastiyası húkimdarları arqalı Koreyaǵa qıtay
jazıwları hám iyeroglifleri hám de buddizm kirip keledi.

Silla korollığı. Koreya yarım atawınıń qubla-shıǵısında
jaylasqan. Dáslep úsh korollığı ishinde Silla korollığı eń ázzisi
hám tómen rawajlanǵanı edi. Silla korollığı 668-jılı Qıtaydaǵı
Tan dinastiyası menen awqam dúzip, Koreya yarım atawın
óz hákimiyatı astına birlestiredi. Lekin Koreya Qıtayǵa baji-
salıq tólep turǵan. Mámlekettiń birlesiwı Koreyada jer iyeligi
qatnasıqlarının úzil-kesil qalıplesiwinde úlken áhmiyetke iye
boladı. Óz ara urıslarǵa shek qoyılıwı, qońsı mámleketler
menen tınıshıqtıń ornatılıwı mámlekette óndiris kúshleri
rawajlanıwına úlken jol ashadı.

VIII ásir ortalarında Silla korollığınıń altın dáwiri bas-
lanadı. Bul dáwirde mámleket óz rawajlanıwı hám qúdiretinıń
shoqqısına erisedi.

Koryo korollığı. Áskerbasshı **Van Gon** tárepinen Koryo
dinastiyası (918—1392)na tiykar salınadı. Bul mámlekettiń
paytaxtı **Sonak** qalası (házirgi arqa Koreyadaǵı Keson) bolǵan.
Koreya ataması Koryo atınan kelip shıqqan. Van Gon óz
aldına Koguryo korollığınıń arqa-shıǵıs Qıtayda joǵaltqan
aymaqların qaytarıp alıw wazıypasın qoyadı. Biraq, bul
wazıypa ámelge asırılmaq qaladı.

Keyingi jıllarda Koryo korollığı óz ara gúreslerden
hálsizlenip qaladı. Bunnan paydalǵan mongollar 1231-jılı
Koryo korollığın basıp aladı hám 1368-jılǵa shekem óz qol
astında uslap turadı.

Choson korollığı. Koryo korollığı Qıtay basqınshıların
mámleket aymaǵınan quwıp shıǵarǵannan keyin, Koryo
áskeriý sárkardalarınan biri **Li Son Ge** 1392-jılı sońǵı Koryo
húkimdarın taxttan shetletip, jańa **Li** dinastiyasına tiykar
saladı. Onıń dáwirinde mámleket jáne Choson atın aladı.
Mámleket paytaxtı Kegyonnań **Xanson** (házirgi Seul)ǵa
kóshiriledi. Choson korollığı XV ásir ortalarında ekonomikalıq
hám mádeniy tárepten rawajlanadı.

1. Ayyemgi Choson korollígi qanday korolliqlarğa bólinip ketken?
2. Úsh korolliq dáwiri haqqında nelerdi eslep qaldınız?
3. Koryo korollígina kim tiykar salğan?
4. Koryo korollígi haqqında aytıp berin.

41-§. HINDSTAN

Deli sultanlígının dúziliwi. XI—XII ásirlerde Hindstannın arqa aymaqlarına túrk hám awğan qáwimleriniń hújimleri hám jaylasıwı kúsheygen. Musılmanlar basıp alğan wálayatlarda 1206-juli paytaxtı Deli bolğan sultanlıq júzege keledi. Deli sultanlígının dáslepki húkimdarı **Qutbiddin Aybaqtın** láshkeriniń tiykarın túrkiy qáwimlerden dúzilgen atlı áskerler qurağan. Sultan wálayatlar nayıplığına áseriylardi, láshkerbasshıladı tayınlağan.

1206—1526-jillarda Deli sultanlıgı húkim sürgen.

Hindstandı basıp alıw dawamında jergilikli mülıkdarlardıń belgili bólegi joq etilgen bolsa, basqaları jer-mülıklerin taslap mámleketten shıgıp ketedi. Iri jer iyeleriniń basqa bir bólegi bolsa sultan hákimiyatın tán alıp, onıń xızmetine ótedi. Sultan olardıń járdeminde jergilikli xalıqtan salıqlar jıynaydı, xalıqtı boysındırıp uslap turıwda da jer iyeleriniń járdemine súyengen. XII—XIII ásirler dawamında Deli sultanlígının barlıq aymaqlarında musılmanlar hákimiyatı birotala orna-tiladı. Sultan Qutbiddin Aybaqtın óliminen soń taxtqa **Shamsiddin Eltutmish** (1211—1236) keledi. Onıń basqarıwı waqtında Panjab, Sind hám Bengaliyalar boysındırıladı.

Jer iyeligi. Deli sultanlígında barlıq jerler hákimdardiki esaplanğan. Mámlekette jer iyeliginiń tiykarğı túri **iqto** (ikta) (inam etilgen jer) esaplanğan. Wálayat nayıpları jıynalğan

salıqtıń 10—20% in ózlerinde qaldırıwı esesine zárúr bolǵanda sultangá óz áskerlerin beriwı kerek edi.

Jer iyeliginiń jáne bir túri—**xolisa** dep atalǵan. Xolisa mámleket iqtıyarındaǵı jerler bolıp, onnan alınatuǵın salıqlar ǵáziyenege túsip, mámleket qárejetleri hám arnawlı láshkerdi támiyinlew ushın paydalanılǵan.

Jer-múlikleriniń belgili bólegi jergilikli hind feodalları—jer iyesi bolǵan baylarǵa tiyisli edi. Deli sultanlıǵında **waqım (vaqf)** jerler hám sultan inam etken jerler de bolǵan.

Deli sultanlıǵı XIV—XV ásirlerde. Eltutmıshtıń óliminen keyin mámlekette taxt ushın gúres kúsheyip ketedi. Bul urislarda jeńip shıqqan hám taxttı iyelegen **Alawaddin Xiljiy** reformalar ótkizip, mámleket ǵáziyenesi dáramatların asıradı. Kúshli láshker dúzip, óz basımsha feodallardı boysındıradı. Bul mámleketti waqıtsha bolsa da óziniń dáslepki qúdiretin tiklewine járdem beredi. Deli sultanlıǵınıń kúshli hám tártipli láshkeriniń bolıwı arqadan mongollardıń hújimin qaytarıw múmkinshiligin beredi.

Xiljiydiń ulı **Muhammed Tuǵluq** 1325-jılı taxtqa keledi. Ol óz húkimdarlıǵın ákesiniń dáwirinde ǵárezsizlik jolın tutqan knyazlıqlardı baǵındırıwdan baslaydı. Ózin «Iskender Zulqarnaynnıń isin dawam ettiriwshi» dep atalǵan sultan dáwirinde Hindstan yarım atawı tolıq birlestiriledi.

Sultannıń salıq reforması qurǵaqshılıq sebepli nátiyjesiz tamamlanadı. Tuǵluqtıń altın hám gúmis pullar menen teń aylanısta bolıwı mólsherlengen mıs teńgelerdi quyıp shıǵarıwı, kóp ótpey qádirsizlenip ketiwine, hár eki reformanıń nátiyjesiz tamamlanıwına alıp keledi.

Keyingi húkimdar **Feruzshah Tuǵluq** dáwirinde salıqlardı kemeytip, mámleket jerleri diyqanlarǵa ijarǵa bólip beriledi. Onıń basqarıwı waqtında awıl xojalıǵı, ónermentshilik joqarı dárejege kóteriliwi, aqılǵa muwapıq basqarıwı sultangá xalıq qorǵawshısı sıpatında dańq keltiredi. Biraq mámlekette XIV ásirde baslanǵan siyasıy pıtırańqılıq dáwirinde, ayırım knyazlardıń ǵárezsizlikke umtılıw procesi kúsheyip baradı.

Delidiń keyingi sultanı **Maxmud** 1398—1399-jılları Amir Temur áskerlerine qarsı gúresedi. Biraq tájiriyebeli sárkarda Maxmud

láshkerin jeñip, Delidi basıp aladı. Sahıpqıran Samarqandqa kóplegen hind ónermentlerin arxitektorların alıp qaytqan.

Sonnan keyin Hindstan mayda knyazlıqlarğa bólinip ketedi. Aradan on jlday waqıt ótip, Sayidler dinastiyası (1414—1451-jillar) taxtqa keledi. Sayidler dinastiyasın awğan qáwimleri sardarı **Bahlul Lodiy** (1451—1489) taxttan túsiredi. Onıń aqlıǵı **Ibrahim Lodiy Zahiriddin Muhammed Baburğa** qarısı gúresedi.

1. Deli sultanlıǵı qashan hám kim tárepinen dúzildi?
2. Hidstanda jer iyeliginiń qanday túrleri bar bol-ǵanın aytıp beriń.
3. Deli sultanlıǵında XIV ásirde qanday reformalar ótkerilgen?
4. Sahıpqıran Amir Temurdıń Hindstanǵa atlanısın es-leń hám aytıp beriń.

42-§. ORTA ÁSIRLERDE AMERIKA

Xojalıqtıń rawajlanıwı. Ilimpazlardıń pikirinshe, Amerika materigine dáslepki adamlar Arqa Aziyadan házirgi Bering buǵazı arqalı ullı muzlıq dawirinde, bunnan 40 mıń jil burın óte baslaǵan hám bul process uzaq waqıt dawam etken. Nátiyjede, bul jerlerge evropalılar kelgenge shekem de kóp sanlı qáwim hám elatlar qalıplesken.

Bul qáwimlerdiń tiykargı bólegi ańshılıq hám balıqshılıq penen shuǵıllanǵan. Biraq Oraylıq hám Qubla Amerikanıń taw hám taw aldı aymaqlarında diyqanshılıq xojalıǵı júzege kelip, keń túrde rawajlanǵan. Bul aymaqlarda **kechua, mayya, actek, olmek, toltekler** jasaǵan. Olar tas baltalar menen toǵaylardaǵı tereklerdi kesip, shaqaların órtep, kúlinen tógin sıpatında paydalanǵan. Bul jerlerde evropalılarǵa belgili bolmaǵan mákke, júweri, kartoshka, ayǵabaǵar, pomidor, kakao, temeki eginleri ósirilgen.

Amerikanıń úlken bóliminde qolǵa úyretilgen haywanlar bolmaǵan. At, sıyr, qoy hám eshkiler materikke keyinala

Evropadan alıp kelingен. Олар úy haywanlarınan arqada iyt, qublada túye tárizli lama baqqan. Quslardan túyetawıq hám úyrekler saqlağan.

Temir, günde, digershik (dóngelek), oq atar qurallardı bilmegen. Olardıń miynet hám aw quralları: aǵash, tas hám jezden islengen. Xalqınıń úlken bólimi ruwshılıq jámáátinde jasağan.

Tek diyqanshılıq penen shuǵıllanğan mayya, actek hám kechualar ózleriniń mámleketlerin payda etken.

117-súwret. Indeecler turmısınan

Orta ásirlerde mayya, actek hám kechualar óz máml-
eketlerin payda etken.

Mayyalar mámleketi. Oraylıq Amerikaniń *Yukatan yarım atawında* (házirgi Meksika) áyyemnen mayya xalıqları jasap kelgen. B.e. I mıń jıllıqta mayyalarda qala-mámleketler júzege keledi. Olardıń hárbirin «*ullı adamlar*» — húkimdar basqarıp, onıń hákimiyatı miyraslıq bolǵan.

Actekler mámleketi. Oraylıq Amerikaniń házirgi Meksika aymaǵında jaylasqan. Bul jerlerge arqadan kelgen **actekler** úlken kól ortasındaǵı atawlarda XII ásirde **Tenochtitlan** qalasına tiykar saladı, olar jasalma bógetler, shirkewler hám saraylar qurǵan.

Acteklerde jerdiń jetispewshiliginen kól túbinen suw ósimlikleri hám ónimdar ılaydı kóterip, sallarda «júziwshi jerler»di de jaratqan. Usınday ózine tán eginzarlardan jilına birneshe mártebe ónim alǵan.

Actekler ruw jámáát bolıp jasağan. Jáamáát baslıqları saylap qoyılǵan. Egin maydanları jámáát aǵzalarına bólip berilgen. Húkimdar qáwim wákillerinen **tlatoani** — láchkerbasshi saylanıp, ol joqarǵı húkimdar bolıwınan tısqarı, bas ruwxanıy wazıypasın da atqarǵan.

Actekler xojalıǵınıń tiykarı suwǵarılatuǵın diyqanshılıq bolǵan. Eń baslı egin mákke bolıp, onnan mol ónim alınǵan.

118-súwret. Orta ásirlerdegi Tinochtítlan qalası

Acteklerde ónermentshiliktıń gúlalshılıq, toqımashılıq, mis hám altınnan zergerlik buyımların islew tarawları jaqsı rawajlangan. Sol waqıtta olar metallardı bilmegenligi sebepli balta hám pıshaqlardıń tastan isleniwı dawam etken. Zergerler qımbat baha taslarǵa islew berip, qadalma naǵıslar (mozaika) islep, saray hám shirkew diywalların bezegen. Actek ónermentleri, ásirese, naǵıslı ıdıslar, ájayıp gezlemeler, qus párlerinen tawıs sıyaqlı tawlanatuǵın kesteler tigiwge sheber bolǵan.

Qurıwshılar bógetler, kanallar qurıp, qam gerbishten yamasa tastan jasalǵan baǵanalar ústinde úyler qurǵan. Bazarlarda zat almastırıw arqalı sawda jaqsı rawajlangan.

Inkler mámleketi. Qubla Amerikanıń And tawlarınıń janbawırlarında inkler mámleketi júzege kelgen. *Kechua* tillerine tiyisli *inkler* XII—XIII ásirlerde Urubamba dáryası basseyninde **Kusko** qalasına tiykar salınadı.

Inkler basqa qáwimleriniń jerlerin basıp alıp, And tawlarınan Tınısh okeanına deyin úlken aralıqta óz hákimiyatın ornatadı. Bul mámleketti *Joqarı Inka* basqarǵan. Ol «*Quyashtıń ulı*», onıń jerdegi belgisi sanalǵan. Xalıq, sonday-aq, hár túrli tábiyat kúshleri, jer hám suw qudaylarına da sıyınǵan. Basıp alınǵan aymaqlar xalqına inkler óz tártiplerin, mádeniyatların ótkizgen. Nátiyjede, dáslep qáwim atı bolǵan «*ink*» ataması húkimdar taypa — aqsúyekleriniń ulıwmalıq atına aylangan.

Inklerden bolmağan xalıq jámáát bolıp jasap, húkimdar taypa ushın xızmet etken. Jáamáát diyqanlar shańaraǵınan dúzilgen bolıp, olardıń hárbirine belgili muǵdarda jer, egin maydanı biriktirilip qoyılǵan. Jáamáátler jetistirgen ónimniń 2/3 bólegin mámleket hám shirkewlerge tapsırǵan. Mámlekette qulshılıq bolmasa da, jáamáát aǵzaları ayawsız jumsalǵan hám derlik huqıqsız bolǵan.

119-súwret. Ink jawingerleri

Tawlı aymaqlar diyqanshılıq ushın qolaysız edi. Nátiyjede, jáamááttiń er adamları tik jar janbawırların oyıp, taslardıń ústine ónimli topıraq jayǵan. Bunday egin maydanları topıraqtı jawın juwıp ketpewi ushın, átirapı tas diywallar menen qorshap shıǵılǵan. Inklerde tiykarǵı eginler kartoshka, mákke bolǵan. Diyqanlar sonday-aq, asqabaq, paxta, ananas, banan da jetistirgen. Jetistirilgen ónimler úsh bólekke: Ónimniń bir bólegi shirkew ruwxanıylerine, ekinshi bólegi Joqarı Inkaǵa berilgen, úshinshi bir bólegi jáamáátke qalatuǵın edi. Mámleket ğáziynexasınan toplanǵan azıqlıq ónimlerinen áskerler hám hámeldarlarǵa berilgen. Urıslar, asharsılıq jılları yamasa hár túrli tábiyiy apatlar waqtında barlıq jábirlengenlerge mámleket qorınan mákke dáni hám de keptirilgen kartoshka tarqatılǵan.

Xojalıqta sharwashılıqtıń ornı da áhmiyetli bolıp, túyege uqsaytuǵın lama hám alpakalardı tek góshi hám júni ushın ǵana baqpastan, olardan júk tasıw ushın da paydalanǵan. Inklerde ónermentshilik joqarı rawajlanǵan. Altın, gúmis qazıp alınıp, olardan buyımlar tayarlaw, gúlalshılıq hám zergerlik, toqımashılıq, boyawshılıq, qurılıs tarawları joqarı dárejede rawajlanǵan.

Paytaxtı **Kuskonı** wálayatlar menen baylanıstıratuǵın, ulıwma uzınlıǵı 15 miń kilometr bolǵan tas jolları qurılǵan, wálayatlar arasında pochta xızmeti ornatalǵan. Xabardı arnawlı shabarmanlar juwırǵan túrde bir-birine xabarlap, onı uzaq aralıqqa jetkergen.

1. Amerikanıń tiykargı xalqınıń shuǵıllanatuǵın isleri haqqında aytıp berıń.
2. Mayyalar tariyxı hám mádeniyatı haqqında nelerdi bilesiz?
3. Actekler kim? Olar haqqında aytıp berıń.
4. Inkler mámleketi qashan hám qay jerde júzege kelgen?

43-Ş. AFRIKA XALÍQLARÍ ORTA ÁSIRLERDE

120-súwret. Afrikalıq jawingerler

Afrika xalqı hám xojalıǵı. Xalıqtıń kópshilik bólegi I mıń jıllıqtıń aqırına deyin sırtqı dúnyadan ajıralǵan tárizde jasaǵan. Materiktiń tropikalıq toǵaylarında, sahralarda ańshı hám terimshi qáwimler jaylasqan. Afrikanıń Mısrdan basqa aymaqlarında jasaǵan bazı diyqanlar tamır miyweli eginlerdi jetistirgen. Savanna aymaqlarında jerge ónimdar topıraǵı bolǵan jerlerge mólsherlengen temir tıslı shapqılar menen islew berilgen. Saxara átiraplarında kóshpeli, yarım kóshpeli hám otırqıshı qáwimlerdiń kópshiligi tiykarınan, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan. Qubla Saxaradaǵı **barbar** hám **tuaregler**, Batis Afrikanıń **fulbe**, Shıǵısta **masai**, **galla**, **sidamo**, **tigre** xalıqlarında sharwashılıq tiykargı xojalıq bolǵan.

Afrikanıń dáslepki mámleketleri. **Gana.** Afrikanıń Shıǵısında Mısr, Arabiya hám Hindstan menen sawda baylanısları tásirinde áyyemgi zamanlardan **Nubiya** hám **Aksum** (házirgi Efiopiya) mámleketleri dúzilgen edi. Arab sawdagerleri VII ásirlerde Batis Sudan jerlerine, Jer Orta teńiz boylarınan Afrikaǵa joqarı qádirlenetuǵın duz hám basqa tovarlardı keltirgen. Sawda jolları kesiliske jollarda iri qorǵanlar: **Aukar**, **Gana**, **Tombuktu**, **Gao**, **Mali** júzege kelgen. Qorǵanlarda musulman sawdagerlerinen tısqarı jergilikli aqsúyekler de jasaǵan. Olar keyinirek barıp júzege kelgen mámleketlerdegi

basqarıwdı qolğa aladı. Orta ásirlerde Niger hám Senegal dáryaları basseyninde dáslepki mámleketler — **Gana, Mali, Songailar** payda boladı. Olardıń dáslepki Batis Sudandağı Gana mámleketi bolğan. Ol VIII ásirde júzege kelip, X ásirde óz rawajlanıwınıń biyik shıńına erisken.

Gana, Mali, Songai hám Aksum — Afrikanıń orta ásirlerdegi dáslepki mámleketleri bolğan.

Gananıń payda keltirip turgan dereklerinden biri bul sawdadan keletuǵın baji tólemleri edi. Bajınıń tiykarǵı bólegin sırttan keletuǵın sawdagerler: arablar, barbarlar, evreyler tólegen. Biraq mámlekettiń úlken baylıǵı altın bolğan. Gana patshası hám aqsúyekleri altın hám duz sawdasınan úlken payda alğan.

Patshanıń kúshli láshkerleri bolıp, ondaǵı 200 mıń áskerdiń derlik 40 mıńın oqjayshılar, belgili bir bólegin bolsa atlı jawıngerler quraǵan. Marokko sultanı **Abu Bakr** 1076-jılı úlken láshker menen Gananı basıp alıp, onı talagan. Bul waqıyalardan soń Gana patshası Marokkoǵa gárezli bolıp, baji tólewden tisqari, óz aqsúyekleri menen islam dinin qabil etiwge de májbúr boladı. Xalıq kóterilisi aqıbetinde marokkolılar húkimdarlıǵına shek qoysa da Gana mámleketi bóleklenip ketedi.

Mali mámleketi. Mali mámleket spatında VIII ásirde-aq júzege keledi. Gana mámleketiniń qúdireti onıń keyingi rawajlanıwına tosqınlıq etken. XI ásirde baslap Mali xalıq islam dinin qabil etedi. Bul bolsa mámleketke musılman sawdagerleriniń kóship keliwin tezlestiredi. Xojalıqta óner-mentshilik hám sawda-satlıqtıń rawajlanıwı nátiyjesinde XIII ásirde Mali óz rawajlanıwınıń eń biyik shıńına erisedi. Onıń hukıdarı **Sundiata Keyt** (1230—1255) kóp sanlı kúshli láshker dúzedi. Bul láshker járdeminde Sundiata kárwan jolları ótetuǵın ayaqlardı, altın kánlerin, qala berse áyyemgi Gana jerlerin

121-súwret. Mali húkimdarı Musa I

basıp aladı. Mali húkimdarı basıp alıńan wálayatlarǵa óz tuwǵan-tuwısqanlarınan nayıplar tayınlaǵan. Wálayat nayıpları óz láshkerbasshı, hámeldarlarına xızmetleri esesine jer-múlik inam etken. Jergilikli xalıqtan salıqlar óndiriw de nayıptıń wazıypasına kiretuǵın edi. Kóp ótpey Mali pútkil arab dúnyasında belgili bolıp ketedi. Onıń húkimdarı **Muso I** 1324-jılı Mekkege haji saparın uyımlastıradı. **Muso I** ózi menen saparǵa kóp altın alıp jolda olardı saqıyılıq penen tarqatıp baradı. Húkimdarǵa 8 mıń jawınger hám 500 jaqın qul joldas bolıp, bul úlken kárwan 10—12 tonna altındı ózleri menen alıp ketkeni boljaw etiledi. Bul waqıyadan soń uzaq jillar dawamında arab dúnyasında altınnıń bahası tómen dárejede bolǵan.

Mali paytaxtı **Niara** hám basqa qalalarda záwlim saraylar, meshitler qurıladı, ónermentshilik hám sawda rawajlanadı. Biraq jámiyetlik turmısta qáwim aqsúyekleriniń ústemligi saqlanıp qaladı. Mali húkimdarları óz jaqınlarınıń taj-taxtı iyelep alıwınan qorqıp, kóbinese saray hámeldarların, láshkerbasshıların hám hátte jawıngerlerdi de qońsı qáwim wákillerinen alǵan.

Mali xalqınıń tiykarǵı bólegi awıllarda jasawshı jámáátlerden, jámáátler bolsa óz náwbetinde iri patriarxal shañaraqlardan quralǵan.

XIV ásir aqırlarına kelip feodal pıtırańqılıq dinastiyalar arasındaǵı kelispewshilikler Mali mámleketiniń hálsirewine sebep boladı. XV ásirde mali pútkilley kriziske ushırıp, bóleklenip ketedi.

Mali mámleketi VIII—XV ásirlerde húkim súrgen. XIII ásirde Mali óz rawajlanıwınıń eń biyik shıńına erisken. Paytaxtı **Niara** qalası bolǵan.

Songai mámleketi. Gana hám Malidıń arqa-shıǵısında songai iri sawda oraylarınıń biri Gao átirapında jasaǵan. dáslep I mıń jıllıq baslarında songailar dúzgen mámleket birlespesi Mali tásirinde boladı. Malidıń hálsirewi bolsa

islam dinin qabíl etken songailar húkimdarı **Almige** XIV ásir aqırında olardı jeńip paytaxtı Gao bolǵan ǵárezsiz mámleket dúziw imkanın beredi. **Songai** mámleketi XIV—XV ásirlerde kúshyedi. Ol Niger dáryası basseyninde mámleketi húkimdarlıǵın tolıq ornatadı.

Mámleket wálayatlarǵa bólinip, olardı húkimdarıń jaqın adamları basqarǵan. Songaidıń tiykarǵı payda keltiretuǵın deregi tranzit sawdası hám altın kánleri edi. Xalıqtan óndiriletuǵın salıqlar da bárqulla ósip barǵan hám ǵáziyneni toltırıw qurallarınan biri bolǵan. Hámeldarlarǵa inam etilgen úlken jer-múliklerde qullar islegen. Dáwirler ótiwi menen qullar ǵárezli diyqanlarǵa aylanıp barǵan. Olardıń áwladları bolsa kishi jer-múlkiniń erkin iyelerine aylanıp, mámleketke tek salıq tólegen. Songaida arnawlı jallanba láshker de dúzilgen edi.

Mámlekette júz bergen óz ara urıslar, jánjeller mámleketti hálsizlendirip barǵan. Bunnan paydalanǵan Morokko sultanı XVI ásir aqırında Songaidı basıp aladı.

Songai mámleketi XIV ásir aqırınan baslap ǵárezsiz húkim súrgen. Paytaxtı— **Gao** qalası. Morokko sultanı XVI ásir aqırında Songaidı basıp aladı.

Aksun mámleketi. Házirgi Efiopiyanıń arqa tárepinde áyyemnen **Aksun** mámleketi júzege kelip, onıń rawajlanıwı IV—V ásirlerge tuwrı keledi. Aksun húkimdarları kárwan jolları jaylasqan Arabiyanıń qubla jaǵaların, Shıǵıs Sudannıń bir bólimin iyeleydi. Bul mámleket Rim imperiyası, keyin ala Vizantiya menen jaqın ekonomikalıq hám mádeniy baylanısta bolǵan. Sol sebepten Aksun húkimdarı hám onıń qol astındaǵılar xristian dinin qabıllaǵan.

122-súwret. Aksun padshalıǵı. Shax Lalibeli shirkewi

VII ásirde Aksum armiyasın Arab xalifalığı lâshkerleri jeñip, Arabiya yarım atawınıñ qublasındağı jerlerinen ayırğan. Aksumdağı jağday XI ásirge kelip shiyelenisip, mámleket bóleklenip ketedi.

Ráwiyatlarğa qarağanda, Aksumnıñ birinshi húkimdarı **Manelik** — patsha **Sulaymannıñ** Arabstan malikasınan tuwılğan ulı bolğan. Bul Aksumnıñ Arabstan menen baylanısları burınnan jaqsı bolğanın, dinastiyanıñ atı tariyxıy negizlerge iye eken-ligin kórsetedi.

1. Afrikada orta ásirlerde jasağan xalıqlar hám qáwim-lerdi sanap ótiñ.
2. Afrika xalqınıñ xojalığı qalay rawajlangan?
3. Gana, Mali hám Songai tariyxınan nelerdi eslep qaldıñız?
4. Siziñshe, Aksum hám basqa Afrika mámleketleri rawajlanıwınıñ arasında ayırmashılıq bar ma?

44-Ş. AZIYA, AMERIKA HÂM AFRIKA XALÍQLARÍ MÁDENIYATÍ

Türkler mádeniyatı. Osmanlılar jámiyetinde XV ásirdeñ aqırında mádeniyattıñ hár túrli tarawları rawajlandi. Mámlekette shayıra **Mehri xotun** hám shayır **Molla Mahmud** sıyaqlı bir qatar belgili shayırlar jetisip shıqtı. Türk arxitekturası hár túrli mámleketlerden keltirilgen usta — qurıwshılar tájiriyesinen paydalanıp, jetilisip barğan. Milleti grek bolğan **Xoja Sinon**nıñ qurğan ájayıp arxitekturalıq dúrđanaları wonı pútkil dúnyaga tanıttip. Ol óz iskerligi dáwirinde 300 den artıq imaratlar: meshitler, medireseler, saraylar, fontanlar, monsha hám kópirlar qurılısına bassılıq etken.

İlimniñ hár túrli tarawları ishinde geografiyanıñ rawajlanıwı itibarğa ılayıq. Türkiyalı teñiz sayaxatshısı **Piri Raistıñ** shıǵarmaları, onıñ Jer Orta, Qara hám Egey teñizleri atlası — «*Bahriya*» dúnya ilimindegi úlken jeñis edi. *Evliya*

*Chalabiydi*ni ko'p tomli «*Sayaxatnama*» hám *Xoja Xalifani*ni «*Jáhannama*» shúgarmalarında arab hám dúnyanıni túrli mámleketleri haqqında sóz etiledi.

Koreys mádeniyatı. Sechjon Ulli dáwirinde (1418 — 1450) salıq sistemasında reforma ótkizedi, mámleket basqarıwın jetilistirip baradı. Onıni dáwirinde koreys mádeniyatı hám korkem óneri güllep jasnaydı. Birinshi máрте koreys milliy universitetine tiykar salınıp, onda Qıtay klassik ádebiyatı úyretilgen. Budda ibadaxanası esaplangan — **Pulguksa** qurıladı. Korol Sechjon mamleketniń danıshpan hám qábiletli húkimdarı bolgan. Onıni basqarıwı dáwirinde aǵartıwshılıq, ilim-pán hám awıl xojalıǵında úlken jetiskenliklerge erisiledi. Korol Sechjon qatnasında jańa kalendar dúziledi, jamǵırdı aldınnan biletuǵın ásbap, samal tezligi hám baǵdarın anıqlaytúǵın ásbap, quyash hám suw saatları, juldızlar kartası jaratıladı. Sechjon Ulli basshılıǵında korol akademiyası alımları koreys álipbesin jaratadı.

123-súwret.
Pulguksa ibadaxanası

124-súwret
Sechjon Ulli

Amerika xalıqları mádeniyatı. May-yalardın ekonomikalıq-mádeniy rawaj-lanıwı eramız baslarında jazıwdı jaratıw múmkinshiligin beredi. Ruwxanıylar qıl qálem menen ierogliflerdi jazıp, ol súwretler menen bezetilgen.

Mayyalar turmısında ruwxanıylar áhmiyetli orın iyelegen. Olar jámáát aǵzalarına diyqanshılıq jumısların orınlaw múddetlerin belgilep bergен. Mayyalar eń anıq kalendarlardan birin jaratqan. Matematikaǵa «*nol*»di ańlatıwshı belgi de, mayyalar tárepinen hindlerden de burın kirgizilgen. Mámleket paytaxtı-**Chichen** — **Icada** observatoriya qurılǵan. Onda ruwxanıylar planetalardıń Quyash átirapında aylanıw waqtın esaplap shıqqan. Quyash hám Aydıń tutılıwın aldınnan aytıp bere alǵan.

125-súwret.
Acteklerdiñ súwretli kalendari

Mayyalılar arnawlı tobeshikler jasap, biyik tırnaqtas ústine ózleriniñ teksheli piramidaların, saray hám shirkewlerdi qurgán. Saray hám shirkewlerdiñ terezeleri bolmağan, olar esikler arqalı jaqtılandırılğan. Tegis hám tuwrı qala kósherleri tastan qurılğan.

Actekler qońsı mayyalardıñ oylap tabıwı tiykarında ózleriniñ quyash kalendarların jaratqan. Piktografiyalıq jazıw qalıplesken. Atsteklerdiñ dini kóp qudaylıqqa tiykarlangan edi. Qudaylar arasında eñ itibarlısı, urus qudayı húrmetine hátte adamlar da qurbanlıq etilgen. Shirkew ruwxanıyları xalıq arasında ayırıqsha húrmet-itibarğa iye bolğan.

Piktografiyalıq jazıw (lat. pictus — súwretli hám grekshe **grapho** — jazaman, súwretli jazıw) — maǵlıwımattıñ ulıwma mazmunı súwret arqalı yamasa súwretlerdiñ izbe-izligi arqalı eslep qalıw maqsetinde súwretlew.

126-súwret. Chichen-Icadaǵı observatoriya

Paytaxt Tenochtitlanda aqsúeklerdiñ perzentleri hám ápiwayı xalıq balaları ushın óz aldına bólek mektepler bolğan. Xalıq balaları ushın mekteplerde diyqansılıq, ónermentshilik hám áskeriý öner úyretilgen. Aqsúyeklerdiñ balaları tariyx jazıw, oqıw, esap, astronomiya, qosıqshılıq, oratorlıq öneri tiykarların úyrengen. Tenochtitlanda hár jılı gimn, povestler jazatuǵın shayır-qosıqshılardıñ kórik tańlawları ótkerilip, jeńimpazlar sıyılıqlanğan.

Inkler. Aqsúyeklerdiñ balaları arnawlı mekteplerde oqıǵan. Jazıw bolmaǵanı sebepli, balalar inklerdiñ dinin, basqarıw tártiplerine, nızamına hám úrp-ádetlerine tiyisli maǵlıw-matlardı yadlap júrgen. Inklerdiñ ózine tán «túyinli

xatı» (kipu) bolıp, onıń sırları tek ruwxanıylarǵa belgili bolǵan.

Inkler matematika, astronomiya, geografiya, medicina, botanika hám basqa ilim-pán tarawlarında tereń bilimlerge iye bolǵan. Olardıń anıq kalendarı 12 ayǵa bólingen. Táwipler insannıń bas súyeginde xirurgiyalıq operacijalardı ámelge asırıwdı bilgen.

Afrika xalıqları mádeniyatı. Afrika xalıqlarında áwladtan-áwladqa ótip kelgen ájayıp ápsana hám ertekler kóp edi. Olar biz ushın qımbatlı tariyxıy derek bolıp xızmet etedi.

Afrika xalıqları ishinde óz jazıwına iye bolǵanları da bar edi. Sonnan, Aksumda IV ásirde-aq jergilikli jazıw reforması ótkiziledi. Bul álipbe Efiopiyada házirgi künge shekem saqlanıp qalǵan. Aksumda qurılıs tarawında, ásirese úlken tabıslarǵa erisilgen. Bul dáwirde qurılǵan saraylar, xristian shirkewleri hám jer astı qábirleri (daxma) házirgi künge shekem saqlanıp qalǵan.

Batıs Sudan xalıqları mádeniyatınıń joqarı rawajlanıwında arablardıń tásirini úlken. Islam dini qabıl etilgennen keyin bul jerlerde arab mámleketlerinen kelgen usta hám arxitektorlar meshitler, saraylar, háwliler, jámáát imaratları, emlewxanalar, monsha, dem alıw baǵların qurǵan. Musılman mektep hám medreseleri ashıldı. Solardan, Tambuktu medresesinde diniy tálimnen (ilahiyat) basqa tariyx, fiqh (din haqqındaǵı ilim), matematika, astronomiya sıyaqlı ilimler oqıtılatuǵın edi.

Afrikalılar kórkem ónerdiń túrli tarawlarında úlken jetiskenliklerge erisken. Ağash hám jezden jasalǵan

127-súwret. Kipu – túyinlı xat

128-súwret. Benindegi shah sarayında jezden islangen jawinger barabanshası

músinler hám nıqaplar sulıwlıǵı menen adamlardı házirgi künge shekem hayran qaldırıp kelmekte. Benindeki shah sarayındaǵı jezden islengen patsha hám de onıń tóreleriniń börtpe súwretleri tabılǵan. Olarda ań awlaw hám urislar, sonday-aq, saray turmısı kórinisleri súwretlengen.

Afrika xalıqlarınıń orta ásirlerdegi rawajlanıwı Aziya yamasa Evropa mámleketlerindegige salıstırǵanda birqansha artta bolıwına qaramastan, xalıq xojalıǵında tabıslarǵa erisip, ózine tán materiallıq hám ruwxıy mádeniyat jarattı.

1. Osmanlı túrkler mádeniyatınan nelerdi eslep qaldıńız?
2. Koreya mádeniyatına tiyisli tiykarǵı jetiskenliklerdi sanap ótiń.
3. Amerikanıń qaysı túpkillikli xalıq piktorgafiya jazıwın jaratqan, jáne qanday jazıwlarıdı bilesiz?
4. Aǵartıwshılıqtaǵı ózine tánlikler nelerde sáwlelengen?
5. Afrika xalıqları mádeniyatı haqqında aytıp beriń.

ÀĤMIYETLI TARIYXÍY SÁNELER

III ásir — Qıtaydın Xan imperiyası ornında Vey, Shu hám U mamleketleri dúzildi.

320 — 340-jıllar — Hindstanda Chandragupta I húkimdarlıq etken jıllar.

395-jıl — Rim imperiyasınıń Batıs hám Shıǵıs Rim imperiyalarına bóliniwi.

IV — VI ásirler — xalıqlardıń Ullı kóshiwleri dáwiri.

VI ásirdeń bası — Amvrosiy Avrelian brittlerdi birlestirip, anglo-sakslerge qarsılıq kórsete baslaydı.

407-jılı — Rim legionları Britaniyanı taslap, Italiyaǵa qaytıadı.

476-jılı — germanlar basqınshılıǵı Batıs Rim imperiyasınıń qulawına sebep boladı.

486 — jıl — Xlodvig frankler mámleketine tiykar saladı.

527 — 565-jıllar — Yustinian I húkimranlıq etken jıllar.

570-jıl — Muxammed (s.a.v) Mekke qalasında dúnyaǵa keldi.

589 — 618-jıl — Qıtayda Suy dinastiyası húkim súrgen dáwir.

610-jılı — Muxammed (s.a.v)ke Alla tala tárepinen ilahiy ayatlar ayan bola baslaydı.

618 — 907-jıllar — Qıtayda Tan dinastiyası húkim súrgen dáwir.

630 — 1258-jıllar — Arab xalifalıǵı jasaǵan dáwir.

681 — 701-jıllar — Bolgariyada Asparux húkimran bolǵan dáwir.

661 — 750-jıllar — Arab xalifalıǵında Ummaviyeler dinastiyası húkimranlıǵı dáwiri.

711-jıl — Toriq ibn Said basshılıǵındaǵı arab áskerleri Ispaniyanı basıp aldı.

732-jıl — Puate sawashında frankler húkimdarı Karl Martell arablardı jeńip, olardıń Evropaǵa júrislerine shek qoyadı.

750 — 1258-jıllar — Arab xalifalıǵında Abbasiyeler húkimranlıǵı dáwiri

768 — 814-jıllar — Ullı Karl húkim súrgen jıllar.

IX ásir basları — xalifa Mamun sarayında «Bayt ul-hikma» (danışpanlıq úyi) shólkemlestirildi.

843-jıl — Verden qalasındaǵı shártname boyınsha júzege kelgen korollıqlar ornına keyinala Franciya, Germaniya hám Italiya mámleketleri júzege keldi.

871 — 900-jıllar — korol Alfred húkim súrgen dáwir.

893 — 927-jıllar — Bolgariyada Simeon húkimdarlıq etken dáwir.

919-jil — Saksoniya gercogı Genrix korol dep járiyalangan.

936 — 973-jillar — Otton I hukim surgen dawir.

962-jil — Rim papası Ioann XII Otton I ge imperatorlıq tajın kiygizdi.

962 — 1806-jillar — Muqaddes Rim imperiyası (Germaniya) hukim surgen dawir.

988-jılı — Kiev Rusında xristian dini engizildi.

1066-jılı — Angliya Normandiya gercogı Vilgelm tarepinen basıp alındı.

1096 — 1270-jillar — krestliler atlanısları bolıp otken dawir.

XII asir — Batıs Evropanın iri qalalarında daslepki joqarı oqıw orınları — universitetler ashılıp basladı.

XII asir — actekler Tenochtitlan qalasına tiykar saldı.

1152 — 1190-jillar — Fridrix I Barbarossa hukim surgen dawir.

1187-jil — Salohiddin Ayubiy krestlilerden Quddus qalasın tartıp aldı.

1204 — 1261-jillar — krestliler tarepinen tiykar salınğan Latın imperiyası jasağan jillar.

1206-jil — Onon daryası boyındağı qurılıtayda Timuchin ullı xan dep jariyalandı.

1206-jılı — Deli sultanlığı duzildi.

1265-jılı — Angliyada daslepki parlament duzildi.

1279-jılı — mongollar Qıtaydı tolıq boysındırıp, Yuan dinastiyasına tiykar saldı.

1302-jılı — Franciyada general shtatlar shaqırıldı.

1337 — 1453-jillar — Angliya menen Franciya ortasında «Juz jilliq urıs».

1368-jil — Qıtayda Yuan Chjan tiykar salınğan Min imperiyası duzildi.

1395-jil — Sahibqıran Amir Temurdın Altın Orda ustinen Tarak daryası boyındağı jeńisi Rus jerleri hám Shıǵıs Evropa xalıqlarınının mongollar zulımınan azat etiliwinde sheshiwshi faktorlardan boldı.

1402-jıldın jazı — Amir Temur menen Bayazid ortasında Ankara urısı.

1415 — 1420-jillar — Qıtay imperatorları Samarqandtağı Ulıǵbek sarayına elshiler jiberdi.

1445-jil — Iogann Gutenberg kitap basıp shıǵarıw uskenesin jarattı.

1453-jılı, may — Konstantinopol turkler tarepinen iyelendi hám qala Istanbul dep ataldı.

MAZMUNÍ

Avtorlardan	3
Kirisiw	4

I BAP. ORTA ÁSIRLERDÍŃ DÁSLEPKI DÁWIRI

1-§. German qáwimleri hám Rim imperiyası.....	8
2-§. Frankler. Frankler mámleketiniń dúziliwi.....	12
3-§. Frankler imperiyası	17
4-§. Britaniyadan Angliyağa	21
5-§. Muqaddes Rim imperiyası.....	26
6-§. Vizantiya: Batis hám Shıǵıs aralıǵında	29
7-§. Slavyanlar hám olarda mámleketlerdiń dúziliwi.....	33
8-§. Shıǵıs slavyanlar. Kiev Rusı	36
9-§. Evropa xalıqları mádeniyatı.....	41

II BAP. ERTE ORTA ÁSIRLERDE AZIYA

10-§. Arabiya erte orta ásirler basında	47
11-§. Arab xalifalıǵı	51
12-§. Hindstan.....	53
13-§. Qıtay (IV–X ásirlerde).....	56
14-§. Aziya mámleketleri mádeniyatı.....	59

III BAP. DÚNYA XALÍQLARÍ ORTA ÁSIRLERDÍŃ RAWAJLANGAN DÁWIRINDE (XI–XV ÁSIRLER)

15-§. Evropada orta ásir qalaları.....	65
16-§. Orta ásirlerde tovar islep shıǵarıwdıń rawajlanıwı. Bazar hám yarmarkalar	70
17-§. Aziya mámleketleriniń orta ásir qalaları.....	73
18-§. Orta ásirlerde xristianlıq.....	78
19-§. Krest atlanısları	80
20-§. Dáslepki krest atlanısları.....	83
21-§. Keyingi krest atlanısları.....	86

IV BAP. EVROPADA ORAYLASQAN MÁMLEKETLERDIŃ DÚZILIWI

22-§. Franciyada oraylasqan mámlekettiŃ dúziliwi.....	89
23-§. General shtatlar.....	91
24-§. Júz jilliq urıstıń baslanıwı hám onıń dáslepki dáwiri.....	93
25-§. Franciyada absolyut monarxiya	95
26-§. Angliyada oraylasqan mámlekettiŃ dúziliwi	98
27-§. Angliya orta ásirler aqırında	102
28-§. Germaniya	104
29-§. Rus knyazlıqları	108
30-§. Ruslardıń basqınshılardıǵa qarsı gúresi	110
31-§. Rus knyazlıqlarında oraylasıw procesleri	112
32-§. Evropa mádeniyatı.....	113
33-§. Evropada arxitektura, kórkem óner hám ádebiyatı ...	117

V BAP. AZIYA, AMERIKA HÁM AFRIKA XALÍQLARÍ

34-§. Seljukiyler mámleketi	121
35-§. Osmanlı túrkler mámleketi	122
36-§. Mongollar mámleketi	125
37-§. Altın orda xanlıǵı	128
38-§. Qıtay.....	132
39-§. Yaponiya	136
40-§. Koreya	138
41-§. Hindstan.....	140
42-§. Orta ásirlerde Amerika	142
43-§. Afrika xalıqları orta ásirlerde	146
44-§. Aziya, Amerika hám Afrika xalıqları mádeniyatı.....	150
Áhmiyetli tariyxıy sáneler	155

UOT: 94(100)=512.121(075.3)
KBK 63.3(0)ya72
J-59

Salimov, Tursun O'sarovich.

Jáhán tariyxı: (eramızdıń V ásir aqırınan— XV ásir aqırına shekem): Ulıwma bilim beretuǵın mekteplerdiń 7-klası ushın sabaqlıq/ Salimov Tursun Ósarovich, Sul-tonov Farhod Ergashevich. Toliqtırıǵan hám dúzetilgen úshinshi basılıwı. —T.: «Ózbekiston milliy ensiklopediyası» Mámleketlik ilimiy baspası, 2017-j. -160 bet.

KBK 63.3(0)ya72

Tursun O'sarovich Salimov,
Farhod Ergashevich Sul-tonov

JAHON TARIXI

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 7-sinfi uchun darslik

To'ldirilgan va tuzatilgan uchinchi nashri

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi»
Davlat ilmiy nashriyoti
Toshkent – 2017

(Qaraqalpoq tilida)

Awdarmashi	<i>G. Xojametov</i>
Redaktor	<i>S. Baynazarova</i>
Xud. redaktor	<i>I. Serjanov</i>
Tex. redaktor	<i>Z. Allamuratov</i>
Operator	<i>A. Atağullaeva</i>

Baspa licenziyası AI № 160, 14.08.2009-j.
20.07.2017 basıwǵa ruqsat etildi. Formatı 60x90 ¹/₁₆.
Tayms garniturası, kegl 11. Ofset usılında. 10,0 Kólemi
9,50 esap b/t. Nusqası 10 010. 17-347-buyırtpa.

«O'zbekiston milliy ensiklopediyasi» Mámleketlik ilimiy baspası.
100011, Tashkent q., Nawayı kóshesi, 30

«Bilim» baspası, 230103. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekistan Baspasóz hám xabar agentliginiń «O'zbekiston»
baspa-poligrefiyalıq dóretiwshilik úyi baspaxanasında basıp shıǵarıldı.
100011, Tashkent qalası, Nawayı kóshesi, 30.

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayn kórsetetuǵın keste

№	Oqıwshınıń atı ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı ta'repinen tómendegi
bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladi**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendeǵı jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw ha'm sıziqlar joq.
Qanaatlandırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızilıp, shetleri qayrılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı ta'repinen qanaatlanarlı qa'lpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızilǵan.
Qanaatlanarsız	Muqabaǵa sızilǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajıralǵan yamasa pütkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıziıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.